

Małgorzata Karczewska, Maciej Karczewski

Miejsca pamięci

czynu niepodległościowego
na północno-wschodnim
Mazowszu

Miejsca pamięci czynu niepodległościowego na północno-wschodnim Mazowszu

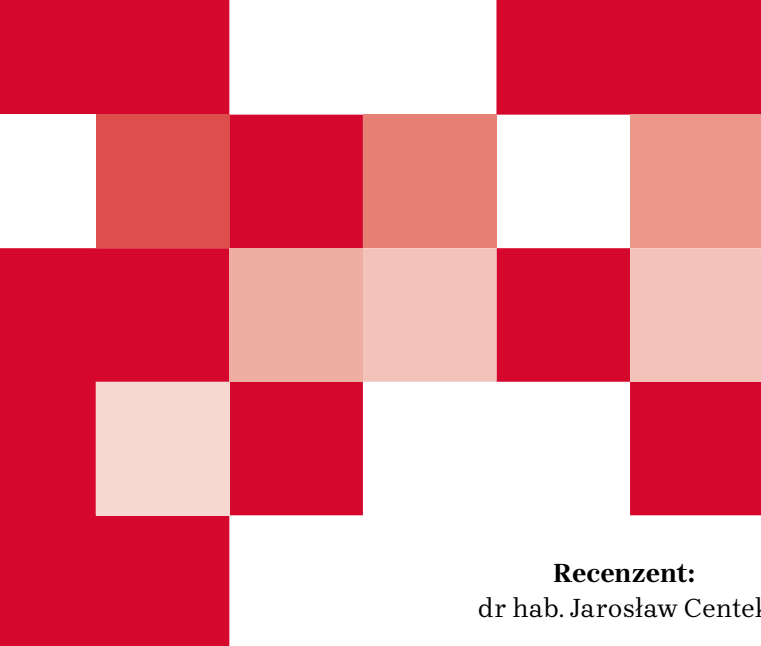

Małgorzata Karczewska, Maciej Karczewski

Miejsca pamięci czynu niepodległościowego na północno-wschodnim Mazowszu

Białystok 2019

Recenzent:

dr hab. Jarosław Centek

Publikacja finansowana w ramach programu
Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
pod nazwą „DIALOG” w latach 2017-2019.

DIALOG

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Wszelkie prawa zastrzeżone. Żadna część tej książki nie może być
powielana ani rozpowszechniana za pomocą urządzeń elektronicznych,
mechanicznych, kopiujących, nagrywających i innych – bez pisemnej zgody
autorów i wydawcy.

Na okładce:

nagrobek podpułkownika Jerzego Sawy-Sawickiego w zespole cmentarzy
wyznaniowych w Łomży, przy ulicy Kopernika

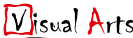
© Małgorzata Karczevska, Maciej Karczewski,
Ośrodek Badań Europy Środkowo-Wschodniej 2019

ISBN 978-83-950711-5-7

Wydawca:

Ośrodek Badań Europy Środkowo-Wschodniej, seria Archeologia Pamięci, t. VII

Skład i łamanie:

 biuro@v-arts.pl

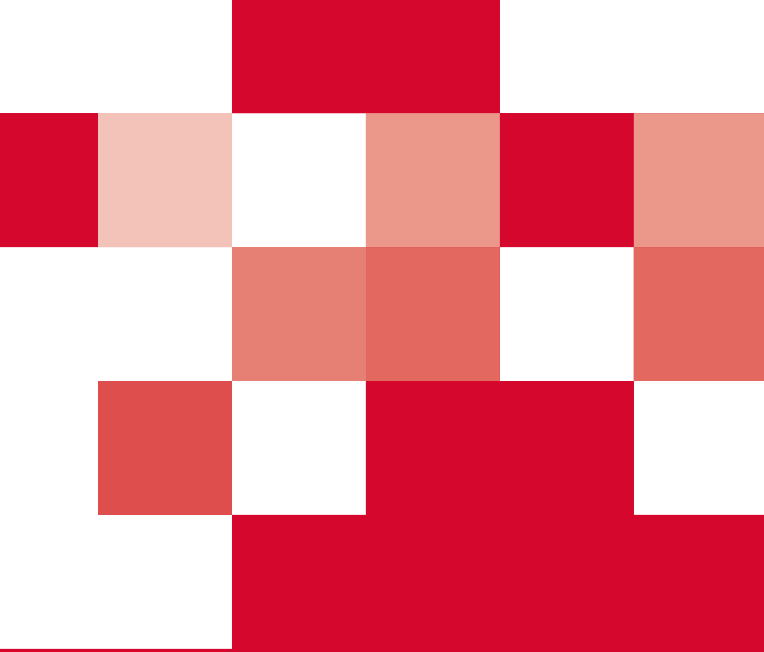
Druk:

Drukarnia Prymat, Białystok

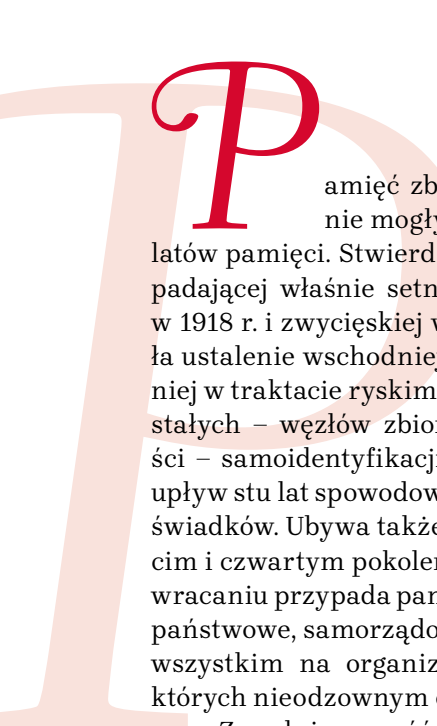
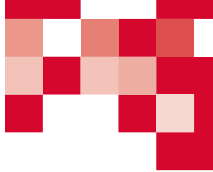

Spis treści

Wstęp	6
1. Materialne korelaty, nośniki i miejsca pamięci	10
2. Historia upamiętniania	24
3. Katalog miejsc pamięci	59
Powiat kolneński	60
Czerwone.....	61
Grabowo.....	63
Kolno	66
Lachowo.....	76
Leman.....	78
Mały Płock	84
Poryte	86
Stawiski	88
Trzcińskie.....	91
Powiat łomżyński	96
Boguszyce.....	97
Bronowo.....	98
Czartoria.....	100
Drozdowo	103
Jedwabne.....	104
Łomża	107
Mątwa	153
Miastkowo	156
Nowogród	159
Piątnica Poduchowna	165
Przytuły.....	167
Szczepankowo.....	172
Śniadowo.....	174
Wizna.....	178
Powiat wysokomazowiecki	182
Ciechanowiec.....	183
Czyżew	188
Dąbrowa Wielka	191
Dąbrówka Kościelna.....	195
Jabłonka Kościelna.....	198
Kaplań.....	200
Lubowicz Wielki.....	202
Nowe Piekuty	204
Pobikry.....	206
Sokoły	207
Szepietowo	212
Tłoczewo	214
Waniewo	216
Winna-Poświętna.....	217
Wysokie Mazowieckie.....	219
Powiat zambrowski	230
Kołaki Kościelne.....	213
Paproć Duża	233
Rutki-Kossaki.....	236
Sanie-Dąb.....	240
Szumowo.....	242
Wróble-Arciszewo.....	254
Zambrów	256
Bibliografia	260

Wstep

P

amięć zbiorowa oraz pamięci jednostkowe (autobiograficzne) nie mogłyby istnieć bez materialnych miejsc, nośników i korelatów pamięci. Stwierdzenie to jest szczególnie aktualne w przypadku przypadającej właśnie setnej rocznicy odzyskania przez Polskę niepodległości w 1918 r. i zwycięskiej wojny polsko-bolszewickiej, która w 1920 r. umożliwiła ustalenie wschodniej granicy II Rzeczypospolitej, potwierdzonej rok później w traktacie ryskim. Wydarzenia sprzed stu lat stanowią jeden z punktów stałych – węzłów zbiorowej pamięci Polaków. Tworzą podstawę tożsamości – samoidentyfikacji i samookreślenia społeczeństwa polskiego. Jednak upływ stu lat spowodował, że pamięć o nich nie ma już swoich bezpośrednich świadków. Ubywa także depozytariuszy tej pamięci przechowywanej w trzecim i czwartym pokoleniu. Dlatego istotna rola w jej podtrzymywaniu i przywracaniu przypada pamięci instytucjonalnej, pielęgnowanej przez instytucje państwowe, samorządowe oraz stowarzyszenia. Działania te polegają przede wszystkim na organizowaniu rocznicowych uroczystości patriotycznych, których nieodzownym elementem i przestrzenią są miejsca pamięci.

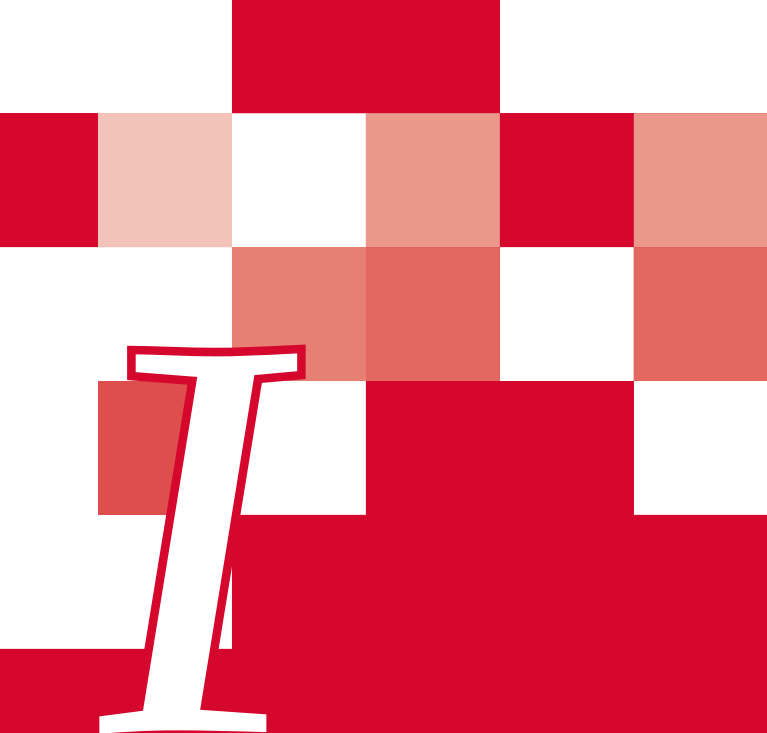
Zasadniczą część treści książki stanowi katalog miejsc pamięci o czynie niepodległościowym i wojnie polsko-bolszewickiej z obszaru czterech powiatów: kolneńskiego, łomżyńskiego, wysokomazowieckiego i zambrowskiego na północno-wschodnim Mazowszu. Jego powstanie było możliwe dzięki sfinansowaniu przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego projektu: *Pamięć o Niepodległej. Badania nad dziedzictwem kulturowym i upamiętnianiem odzyskania przez Polskę niepodległości na obszarze północno-wschodniego Mazowsza oraz ich wykorzystanie dla nauki, kultury, edukacji, gospodarki i społeczeństwa*, zrealizowanego w latach 2017-2019 w ramach programu Dialog. Wybór obszaru realizacji projektu był nieprzypadkowy. Region północno-wschodniego Mazowsza zajęty od wieków przede wszystkim przez osadnictwo drobnoszlacheckie, jest obszarem o silnych, ukształtowanych historycznie atrybutach kulturowych i wzorach społecznych. Jego mieszkańcy są szczególnie przywiązani do tradycji, w tym przede wszystkim tradycji patriotycznych.

Przeprowadzone w ramach projektu badania nad pamięcią w swej podstawowej warstwie dotyczyły materialnych miejsc pamięci oraz ich roli w zachowaniu i kształtowaniu pamięci współczesnych mieszkańców północno-wschodniego Mazowsza. Ich podstawowy element stanowiły poszukiwania terenowe, skoncentrowane na dwóch aspektach: identyfikacji miejsc pamięci, opisie ich współczesnego stanu oraz poznaniu ich funkcji i znaczenia w kształtowaniu pamięci współczesnych mieszkańców regionu. Realizacja tego celu wymagała zdefiniowania miejsc pamięci w opozycji do jej nośników i korelatów. Zgromadzone źródła, poza katalogiem, stały się również podstawą rozdziału poświęconego historii upamiętniania. Znalazły się w nim informacje dotyczące nie tylko miejsc pamięci, ale również części nośników pamięci umieszczonych w przestrzeni publicznej – pomników.

Na przestrzeni stu lat pomniki te, ze względu na uwarunkowania ideologiczno-polityczne, traciły, a następnie odzyskiwały rolę miejsca pamięci, często wyposażonego już w nowy, rozszerzony przekaz symboliczny. Konstrukcja katalogu umożliwia łatwe odnalezienie konkretnego miejsca pamięci. Usystematyzowanie informacji w obrębie poszczególnych powiatów, w zamierzeniu autorów ma ułatwić korzystanie z niego służbom odpowiedzialnym za ochronę i opiekę nad miejscami pamięci.

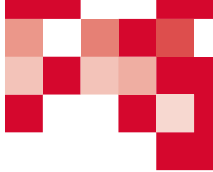
Podczas poszukiwań terenowych spotkaliśmy się z życzliwością i pomocą wielu osób i instytucji. Szczególnie dużo zawdzięczamy: Romualdowi Bączykowi z Pęchratki Polskiej, Józefowi Głębockiemu, twórcy i kustoszowi Izby Pamięci Narodowej w Szumowie, Nadleśnictwu Nowogród, a szczególnie leśniczemu Leśnictwa Podgórze – Witoldowi Szłońskiemu, Jarosławowi Strenkowskiemu, twórcy i kustoszowi Regionalnej Izby Historycznej w Zambrowie, ks. Tomaszowi Wildze, proboszczowi parafii Wniebowzięcia NMP w Śniadowie, Janowi Zielińskiemu, organizatorowi Izby Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego i fundatorowi pomnika Marszałka w Małym Płocku. Pani Bożena Katarzyna Kosobudzka, dyrektor Zespołu Szkół w Szumowie, udostępniła nam przechowywane w archiwum szkolnym materiały dotyczące Williama Beyera, natomiast panu Mariuszowi Proskieniowi zawdzięczamy archiwalne zdjęcia cmentarza w Lemanie. Pan Henryk Osowski podzielił się z nami informacjami o mogiłach polskich żołnierzy poległych w 1920 r. i pochowanych na cmentarzu w Jabłonce Kościelnej. Wreszcie informacji dotyczących ekshumacji szczątków polskich żołnierzy poległych w sierpniu 1920 r. z zapomnianego cmentarza wiejskiego w Mątwicy, gm. Nowogród udzielili nam archeolodzy: Michał Grabowski właściciel firmy Zabytki. Badania. Projekty oraz Piotr Kędziora-Babiński z Biura Upamiętniania Walk i Męczeństwa Instytutu Pamięci Narodowej.

Książka została złożona czcionką Brygada 1918, zaprojektowaną w 1928 r. z okazji dziesiątej rocznicy odzyskania przez Polskę niepodległości i zdigitalizowaną w 2018 r. przez Biuro Programu „Niepodległa”.

I

■ Materialne
■ korelaty,
nośniki i miejsca
pamięci

Badania nad archeologią pamięci wykorzystują źródła materialne¹. Ze względu na ich relację do przywoływanych zdarzeń, osób i okresów z przeszłości, można je zgrupować w trzech kategoriach: korelatów, nośników i miejsc pamięci².

Korelatem pamięci jest każda materialna pozostałość związana bezpośrednio z wydarzeniem, osobą lub okresem w przeszłości. Taka definicja korelatu pamięci wynika wprost z definicji źródła / zabytku archeologicznego, zarówno w ujęciu naukowym, jak i prawnym³. Przykładowo, do korelatów pamięci wojny polsko-bolszewickiej należą wszelkiego typu militaria oraz fortyfikacje polowe i stałe, jak też inne przedmioty i obiekty związane z tym konfliktem zbrojnym.

Nośnikami pamięci są przedmioty i obiekty, którym na etapie powstawania lub później została przypisana funkcja przekazywania komunikatu dotyczącego danego wydarzenia, osoby lub okresu w przeszłości. Zatem do tej kategorii należy zaliczyć zarówno medale, odznaki i inne przedmioty pamiątkowe, groby i cmentarze, pomniki, obeliski, głązy pamiątkowe, krzyże i kapliczki ufundowane w związku z upamiętnieniem danego wydarzenia lub osoby. Część nośników pamięci posiada cechy komunikujące wprost i w sposób ogólnie zrozumiały ich treść symboliczną. Komunikat ten przekazywany jest najczęściej w treści inskrypcji lub rzadziej – w samej formie przedmiotu.

Nośnikami pamięci są również elementy naturalne, należące do przyrody ożywionej i nieożywionej, zarówno intencjonalnie posadzone pojedyncze drzewa i grupy drzew, jak też drzewa oraz głązy z którymi związana jest

¹ Na temat archeologii pamięci porównaj: M. Karczewski, *Historia i pamięć*, [w:] *Pamięć o Niepodległej na północno-wschodnim Mazowszu*, red. M. Karczewski, Białystok 2019, s. 10-23.

² Pomijamy tu całą gamę niematerialnych nośników pamięci oraz audiowizualne nośniki pamięci.

³ Źródłami archeologicznymi są *materialne ślady różnych ludzkich działań* (P. Kaczanowski, J. K. Kozłowski, *Najdawniejsze dzieje ziem polskich*, Kraków 1998, s. 10). Ponadto w ujęciu Nuccia Negroni Catacchio są to źródła bezpośrednie i nieadresowane (N. Negroni Catacchio, *Wytwarzanie wiedzy archeologicznej: formułowanie problematyki jako systematyczny program badań wielodyscyplinarnych*, [w:] *Teoria i praktyka badań archeologicznych. T.1. Przesłanki metodologiczne*, red. W. Hensel, G. Donato, S. Tabaczyński, Wrocław-Warszawa-Kraków 1986, s. 37). Ustawa z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami w art. 3 pkt 4 definiuje zabytek archeologiczny jako: *zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem* (Dz. U. 2003, nr 162, poz. 1568).

pamięć o przeszłości. Z elementami tymi związane są często artefakty, np. symbole religijne – krzyże, wzmacniające lub sygnalizujące ich funkcję.

Ta część nośników pamięci, która została umieszczona na stałe w krajobrazie kulturowym, w przestrzeni często związanej bezpośrednio z upamiętnianym wydarzeniem, osobą lub okresem, stanowi zazwyczaj centralny element miejsca pamięci. Funkcję taką spełniają najczęściej pomniki. Ich rola w podtrzymywaniu i kształtowaniu pamięci może być rozpatrywana na trzech płaszczyznach, z których dwie: przekaz artystyczny i znaczenie inskrypcji, związane są bezpośrednio z samym pomnikiem, zaś trzecia odwołuje się do społeczno-historycznych uwarunkowań jego powstania⁴.

Zatem termin *miejsce pamięci* odnosi się do konkretnej fizycznej przestrzeni, w myśl zasady, że *pamięć przywiązuje się do miejsc*⁵. Przestrzeń ta może być zdefiniowana – wyznaczona na dwa sposoby. Może być miejscem związanym bezpośrednio z wydarzeniem, okresem lub postacią historyczną. Wówczas umieszczenie w niej dodatkowych nośników pamięci: pomnika lub tablicy pamiątkowej, jedynie wzmacnia przekaz symboliczny samego miejsca. Istnienie dodatkowych nośników pamięci nie jest tu warunkiem koniecznym. Drugi rodzaj miejsca pamięci powstaje jako efekt *aktywnego kształtowania obrazu historii*⁶. Takie miejsce pamięci zostaje wykreowane przez władzę lub przy jej akceptacji na potrzeby konkretnej wspólnoty, najczęściej narodowej. Wówczas, w wybranej przestrzeni jest umieszczany monumentalny nośnik pamięci, najczęściej pomnik, pod którym odbywają się oficjalne uroczystości i obchody rocznicowe. W pierwszym przypadku granice miejsca pamięci są kształtowane przez upamiętniane wydarzenie (np. pole bitwy, miejsce straceń, obóz zagłady) lub celowe działania podjęte bezpośrednio po upamiętnianym wydarzeniu (np. cmentarz wojenny). W drugim, granice te są wyznaczane arbitralnie, często przez formę lub sposób urządzenia miejsca pamięci.

Taka definicja miejsca pamięci jest zgodna zarówno z tradycją polskich miejsc pamięci związanych z patriotyczną przeszłością i męczeństwem narodowym⁷, jak też z obowiązującymi aktami prawnymi, m.in.: ustawą o grobach i cmentarzach wojennych⁸, ustawą o ochronie terenów byłych hitlerowskich

⁴ R. Traba, *Symbole pamięci: II wojna światowa w świadomości zbiorowej Polaków. Szkic do tematu*, „Przegląd Zachodni” 2000, R. LVI, nr 1, s. 53-54.

⁵ P. Nora, *Między pamięcią i historią: Les lieux de Mémoire*, przeł. M. Mościcki, „Tytuł roboczy / working title: archiwum(ve)” 2009, nr 2, s. 11. Należy zwrócić uwagę, że w przedstawionej tu definicji miejsca pamięci niezbywalną cechą tego miejsca jest jego fizyczny charakter – wycinek konkretnej przestrzeni fizycznej. Takie ujęcie różni się od propozycji P. Nora, który terminem „miejsce” posługuje się w znaczeniu metaforycznym – por.: D. Minta-Tworzowska, *Pamięć, „miejsca pamięci” jako budujące tożsamość w ujęciu archeologii*, „Przegląd Archeologiczny” 2013, nr 61, s. 36-37.

⁶ P. Steinbach, *Symboliczne formy pamięci*, „Przegląd Zachodni” 2000, R. LVI, nr 1, s. 42.

⁷ K. Kończal, *Lieux de mémoire, Erinnerungsorte, miejsca pamięci*, „Dialog. Deutsch-Polnisches Magazin, Magazyn Polsko-Niemiecki” 2012, nr 101, s. 22.

⁸ Ustawa z 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych, Dz. U. 1933 nr 39 poz. 311, Dz.U. z 2018 r. poz. 2337.

obozów zagłady⁹ oraz ustawą o grobach weteranów walk o wolność i niepodległość Polski¹⁰.

Funkcja nośników i miejsc pamięci jest zmienna w czasie i zależy przede wszystkim od bieżących uwarunkowań ideologicznych, politycznych i społecznych. Nośniki i miejsca pamięci trwają tak długo, jak uwarunkowania które doprowadziły do ich powstania lub nadania im symbolicznego znaczenia. Stwierdzenie to dobrze ilustrują losy pomników związanych z symboliką państwa niemieckiego, zastanych po II wojnie światowej na tzw. Ziemiach Odzyskanych oraz pomników wdzięczności Armii Czerwonej, wystawianych na ziemiach polskich po 1945 r. Proces ich niszczenia lub przekształcania miał miejsce w dwóch odrębnych, uwarunkowanych politycznie i ideologicznie okresach¹¹. Burzenie pomników *poniemieckich* nastąpiło w drugiej połowie lat czterdziestych XX w., w początkach PRL. Równolegle wznoszono pomniki wdzięczności Armii Czerwonej. Te ostatnie zostały usunięte po 1989 r., bezpośrednio po zmianie ustroju w Polsce¹².

Bardziej złożonemu procesowi podlegały pomniki poległych w czasie I wojny światowej na obszarze Warmii i Mazur, włączonym w 1945 r. w granice państwa polskiego. Wzniesione w okresie międzywojennym na obszarze Prus Wschodnich stanowiły istotny element kreowania pamięci i tożsamości obywateli państwa niemieckiego. Od 1945 r. były niszczone, dewastowane lub przerabiane poprzez usuwanie symboliki i inskrypcji związanych z I wojną światową. W ostatnim przypadku nadawano im nową treść symboliczną, zgodną z ideologią państwa polskiego lub kościoła katolickiego¹³. Współcześnie, część z tych które ocalały w niezmienionej formie lub uległy jedynie uszkodzeniu, jest odnawiana, a nawet obejmowana ochroną konserwatorską. Nie oznacza to jednak, że pomniki te odzyskują swoją pierwotną funkcję symboliczną. Nie stanowią one, jak dawniej, nośników pamięci o żołnierzach armii niemieckiej poległych na frontach I wojny światowej. Stają się natomiast nośnikami pamięci o przeszłości Warmii i Mazur, włączanymi jako element tożsamości współczesnych społeczności tych obszarów¹⁴. Powyższe przykłady są ilustracją prawidłowości, iż każde państwo i społeczeństwo ma

⁹ Ustawa z 7 maja 1999 r. o ochronie terenów byłych hitlerowskich obozów zagłady, Dz.U. 1999 nr 41 poz. 412, Dz. U. z 2015 r. poz. 2120.

¹⁰ Ustawa z 22 listopada 2018 r. o grobach weteranów walk o wolność i niepodległość Polski, Dz.U. z dn. 31 grudnia 2018, poz. 2529.

¹¹ O niszczeniu nośników pamięci, nie tylko pomników, w różnych epokach i z różnych przyczyn – porównaj: M. Kula, *Nośniki pamięci historycznej*, Warszawa 2002, s. 200-221.

¹² R. Traba, *Symbolie pamięci ...*, s. 54-60, 65-66. M. Kula porównuje obalanie pomników do pośmiertnej, publicznej egzekucji (2004, s. 12).

¹³ Np. cegła z rozbiórki Tannenberg Denkmal pod Olsztynkiem (niem. Hohenstein), woj. warmińsko-mazurskie, przewieziona do Olsztyna, posłużyła tam do budowy pomnika wdzięczności Armii Czerwonej (M. Kula, *Krótki raport o użytkowaniu historii*, Warszawa 2004, s. 55).

¹⁴ M. Karczewska, *Cuius regio, eius memoria. World War I Memorials in the Territory of Former East Prussia, Now within Poland*, [w:] *Twentieth Century Wars in European Memory*, red. J. Niżnik, Peter Lang Edition 2013, s. 231-249.

swoje miejsca pamięci i pomniki, a ich treść symboliczna, obok przekazu integracyjnego, jest często wymierzona przeciwko komuś (np. innemu narodowi / państwu) lub czemuś (np. ideologii)¹⁵. Dlatego każda zmiana ideologiczna i / lub polityczna uruchamia procesy uzgadniania treści pomników i miejsc pamięci z obowiązującą ideologią i potrzebami aktualnej władzy.

W przypadkach, gdy pomiędzy władzą i społeczeństwem lub w obrębie samego społeczeństwa istnieją istotne różnice polityczne i światopoglądowe, przekładające się na kształt pamięci zbiorowych, pomniki i miejsca pamięci stają się jedną z płaszczyzn sporu. Peter Steinbach, na przykładzie społeczeństwa niemieckiego po zjednoczeniu Niemiec, ujął to w następujący sposób:

Myli się ten kto wierzy, że interpretacje historyczne, nawiązujące do miejsc pamięci i pomników, mogą prowadzić do pojednania. W rzeczywistości wiodą one do konfliktów – a to dlatego, że każda współczesna interpretacja przeszłości musi dotyczyć także i tych pozycji, które wspierały miniony rozwój. Były one zawsze bojowe, dynamiczne, gotowe do ofiar i bolesne¹⁶.

Przykładem takich miejsc pamięci są miejsca niechciane i nietolerowane przez władze państwowe, skazane przez nie na zapomnienie lub nieistnienie w krajobrazie kulturowym. W czasach PRL miejscami takimi były *utajnione* pomniki mordu katyńskiego, funkcjonujące na wielu polskich cmentarzach, szczególnie w dniu Święta Zmarłych, jako miejsca palenia zniczy¹⁷ oraz groby polskich żołnierzy poległych w wojnie polsko-bolszewickiej¹⁸.

Miejscami pamięci o szczególnym znaczeniu są cmentarze, nierozłącznie związane ze strefą *sacrum*. Ich podstawową rolę w kształtowaniu pamięci zbiorowej, w sposób wyjątkowo trafny i lapidarny ukazuje sentencja przypisywana wielu mężom stanu:

Ojczyzna to ziemia i groby. Narody tracąc pamięć, tracą życie...¹⁹.

Stąd rola ceremonialnych pogrzebów, a także ekshumacji i powtórnych pochówków szczątków osób zasłużonych w dziejach danego narodu, jak też żołnierzy poległych w obronie ojczyzny i cywilnych ofiar zbrodni wojennych. Również dlatego *obce* cmentarze i groby skazane są nie tylko na zapomnienie, ale niezwykle często na profanację, dewastację lub całkowite zniszczenie²⁰. Wystarczy wspomnieć tu powojenne losy i stan obecny wielu cmentarzy ewangelickich na tzw. Ziemiach Odzyskanych oraz żydowskich kirkutów na ziemiach polskich. Zacieraniu grobów na dawnych cmentarzach ewangelickich, obecnie użytkowanych przez wyznawców innych konfesji

¹⁵ P. Steinbach, op. cit., s. 41, 44.

¹⁶ Ibidem, s. 47.

¹⁷ B. Szacka, *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006, s. 62-63.

¹⁸ M. Kula, *Nośniki pamięci...*, s. 30.

¹⁹ Jako pierwszy słowa te miał wypowiedzieć marszałek Ferdinand Foch (J. Kolbuszewski, *Cmentarze*, Wrocław 1996, s. 5-6).

²⁰ M. Kula, *Krótki raport ...*, s. 13, 53-54.

chrześcijaństwa, głównie katolików, sprzyjają przepisy prawa nakazujące wnoszenie okresowych opłat za utrzymanie grobu²¹. Nieopłacenie dzierżawy skutkuje likwidacją napowierzchniowej części grobu – czyli zatarciu pamięci o zmarłym – i przeznaczeniem miejsca pod nowy pochówek.

Zmienne mogą być również funkcje korelatów i nośników pamięci. Jak wskazano wyżej, nośniki pamięci przestają pełnić swoją funkcję w wyniku przemian ideologicznych, politycznych i społecznych. Również upływ czasu odgrywa istotną rolę w tym procesie. Nowe wydarzenia, istotne dla pamięci zbiorowej, dominują i zasłaniają pamięć o bardziej odległej przeszłości, co prowadzi do jej zacierania. Na przykład, wiejskie krzyże z wrytymi datami 1918, 1924, 1928, wystawione w związku z zakończeniem I wojny światowej i odzyskaniem przez Polskę niepodległości oraz w dziesiątą rocznicę wybuchu I wojny światowej lub w dziesiątą rocznicę wydarzeń z 1918 r., nadal spełniają swoją funkcję jako symbol *sacrum* w lokalnym krajobrazie. Jednak intencja ich wystawiania uległa już często zatarciu w pamięci wiejskich społeczności. Zatem krzyże te zatraciły pierwotną funkcję nośników pamięci i stały się jej korelatami. Z kolei korelaty stają się nośnikami pamięci w sytuacjach, gdy zostanie im przypisana taka funkcja (takie znaczenie). Dzieje się tak często poprzez umieszczenie ich w rodzinnym zbiorze pamiątek lub w kolekcjach izb historycznych (izb pamięci) oraz muzeów, gdzie są przechowywane i eksponowane jako nośniki pamięci o osobach bądź wydarzeniach z przeszłości.

Miejsca pamięci są doskonałym, bo bezpośrednim źródłem informacji o rzeczywistej roli odgrywanej przez nie w kształtowaniu i podtrzymywaniu pamięci zbiorowej. Zasadniczym kryterium jest tu funkcja przypisana i rzeczywiście spełniana przez dane miejsce pamięci. Jeżeli pomnik *ożywa* tylko podczas oficjalnych uroczystości organizowanych w ramach świąt państwowych, to jego rola ogranicza się w rzeczywistości do roli rekwizytu w ogólnie organizowanym rytuale podtrzymywania pamięci lub jej przekształcania / kształtowania – jeżeli przy okazji uroczystości pojawiają się nowe treści, nowe interpretacje upamiętnianego wydarzenia lub czynów upamiętnianej osoby, gdy pod pomnikiem zjawiają się nowe postacie życia publicznego. Niezwykle ważny jest też skład uczestników uroczystości – czy przeważają (dominują) uczestnicy, którzy biorą w niej udział z racji obowiązków służbowych, ogólnego przymusu lub indywidualnych korzyści politycznych i społecznych. Czy obok powyższych grup są też uczestnicy dobrowolni, którzy mają potrzebę uczestnictwa podyktowaną innymi względami niż presja instytucjonalna, chociaż także w tym przypadku trzeba brać pod uwagę uwarunkowania społeczne, w tym konformizm. W odniesieniu do dobrowolnych uczestników uroczystości ważne jest pytanie o ich reprezentatywność i strukturę: wiek, płeć, przynależność społeczną, przekonania polityczne, w stosunku do całej społeczności, której dedykowane jest dane miejsce pamięci. Jeszcze lepszym wskaźnikiem są groby nie będące miejscem ogólnie

²¹ J. Kolbuszewski, op. cit., s. 22-23.

organizowanych uroczystości. Ich stan wskazuje wprost na rzeczywiste znaczenie danego wydarzenia lub osoby we współczesnej pamięci zbiorowej danej społeczności. Oczywiście nie chodzi tu o pojedynczy grób, bo ten może być otoczony opieką przede wszystkim przez rodzinę, ale o ogólny stan takich grobów.

Tak zdefiniowane materialne źródła archeologii pamięci, co oczywiste, nie stanowią wyłącznie przedmiotu badań archeologicznych. Są one zarazem materialnymi źródłami historycznymi, które wg klasyfikacji J. Topolskiego należą zarówno do kategorii źródeł bezpośrednich, jak i pośrednich oraz do źródeł pisanych i niepisanych. Źródła pośrednie, pisane i niepisane, wymagają, podobnie jak pamięć (tradycja), badania wiarygodności informatora²². Przykładem materialnego źródła bezpośredniego może być pomnik lub grób, zaś materialnego źródła pośredniego, pisanego – inskrypcja na pomniku lub nagrobku. Również nauki społeczne włączają do swego warsztatu naukowego materialne źródła wiedzy i pamięci o przeszłości: miejsca pamięci, pomniki oraz źródła ikonograficzne²³.

Z powyższych względów koniecznym staje się odniesienie zdefiniowanych na wstępie korelatów, nośników i miejsc pamięci do funkcjonujących w historii i naukach społecznych pojęć: nośnik pamięci i miejsce pamięci.

Terminy korelatu i nośnika pamięci odpowiadają funkcjonującemu w socjologii terminowi *kulturowego artefaktu*. W polskiej literaturze pojęcie to pojawiło się w pracy B. Szackiej²⁴. Sam artefakt na gruncie etnologii i archeologii definiowany jest jako *każdy wytworzony przez człowieka przedmiot, który ma kulturowo określoną i ustaloną formę i przeznaczenie*. Zatem artefakt jest elementem kultury materialnej²⁵. W związku z tym wyrażenie *kulturowy artefakt* należy uznać za tautologizm.

W ujęciu historyka Marcina Kuli, zgodnie z tytułem pierwszego rozdziału jego książki *Nośniki pamięci historycznej*: „wszystko może być nośnikiem pamięci”²⁶. Autor nie podaje przy tym definicji nośnika pamięci, zarówno materialnego jak i niematerialnego, poprzestając na ich wskazywaniu w całej treści dzieła. Zakres tego pojęcia ukazał przy tym tak szeroko, że za nośniki pamięci uznał pyłek roślinny i zachowane w lodowcach pęcherzyki powietrza²⁷. Trudno się z tym zgodzić. Podążając tym tokiem rozumowania, uznającym za nośniki pamięci wszelkie materialne pozostałości dziejów Ziemi, należące zarówno do przyrody ożywionej, jak i nieożywionej, badaniami nad pamięcią o przeszłości powinny zajmować się m.in. palinologia, paleoklimatologia i szereg innych dyscyplin należących do nauk przyrodniczych i nauk o Ziemi. W odniesieniu do przedstawionych na wstępie definicji, zaproponowany przez M. Kulę sposób rozumienia

²² J. Topolski, *Metodologia historii*, Warszawa 1984, s. 328-330.

²³ Fakt ten dobrze ilustruje treść pracy zbiorowej *Twentieth Century Wars in European Memory* wydanej w 2013 r. pod. red. J. Niżnika w serii *Studies in Social Sciences, Philosophy and History of Ideas*.

²⁴ B. Szacka, op. cit., s. 44.

²⁵ K. Kwaśniewski, *Artefakt*, [w:] *Słownik etnologiczny terminy ogólne*, red. Z. Staszczak, Warszawa 1987, s. 44.

²⁶ M. Kula, *Nośniki pamięci...*, Warszawa 2002, s. 7-31.

²⁷ Ibidem, s. 14.

terminu nośnik pamięci, obejmuje zarówno korelaty, nośniki jak też miejsca pamięci. Dopiero w kolejnych rozdziałach pojawiają się odwołania do cech konstytuujących nośniki pamięci: ich tworzenia, uaktywniania, nadawania im znaczenia – funkcji (nośniki aktywne), wygaszania i całkowitego zapomnienia, zmiany znaczenia, niszczenia i roli w kształtowaniu tożsamości grupy²⁸.

Tworzone – kreowane nośniki pamięci mieszczą się w kategorii implantów pamięci, ale nie wyczerpują definicji tego terminu. Implantem pamięci może być zarówno wykreowany *post factum* nośnik pamięci, nawiązujący, lub nie, pod względem formy i/lub treści do nośników pamięci związanych bezpośrednio z okresem, wydarzeniem lub postacią, jak też konstrukty wykorzystujące, obok nowych elementów, również istniejące (zachowane) korelaty i nośniki pamięci. Tworzenie implantów pamięci oraz ich rodzaj warunkuje wiele czynników społeczno-kulturowych, w tym polityka historyczna²⁹.

Sposób rozumienia terminu „nośnik pamięci”, za M. Kulą, przyjmuje socjolog Andrzej Szpociński, przedstawiając jednocześnie podział tych nośników na intencjonalne i mimowolne (nieintencjonalne). Do pierwszej kategorii zaliczył ... *wszelkiego rodzaju przedmioty oraz działania tworzone z wyraźną intencją upamiętnienia, ochrony przed zapomnieniem*. Natomiast mimowolne nośniki pamięci zdefiniował jako ... *wszelkiego typu przedmioty i zjawiska, które w pewnych sytuacjach zaczynają być postrzegane jako „coś z przeszłości”*³⁰. W takim ujęciu materialne, intencjonalne nośniki pamięci mieszczą się wprost w definicji materialnych nośników pamięci. Materialne nośniki mimowolne (nieintencjonalne), nieposiadające *intencji komunikacyjnej* odpowiadałyby materialnym korelatom pamięci, gdyby nie stwierdzenie zawarte w ich dalszej charakterystyce: *nośniki mimowolne odgrywają dużą rolę w kształtowaniu „małej” pamięci – pamięci indywidualnej lub rodzinnej*³¹. Owo kształtowanie „małej” pamięci nie jest możliwe bez przypisania korelatowi związku z pamięcią i nadania mu tym samym funkcji nośnika pamięci.

Nośniki i miejsca pamięci wpisują się w socjologiczną teorię domeny symbolicznej, której centralnym elementem jest pomnik. Pod względem społecznym pomniki funkcjonują w trzech wymiarach, określanych przez ich znaczenie dla członków społeczności lokalnych, elit władzy i elit intelektualnych oraz motywów ich wzniesienia³². Pomniki związane z czynem niepodległościowym i wojną polsko-bolszewicką spełniają kryteria wymiaru pierwszego i drugiego, tj. pomników wzniesionych jako *miejsca modlitwy za poległych członków rodziny i ich upamiętnienia* (wymiar pierwszy) oraz z *chęci*

²⁸ Ibidem, s. 32-35, 45, 55, 90-99, 200-221, 260-271, 285.

²⁹ M. Golka, *Implant pamięci*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 175-176.

³⁰ A. Szpociński, *Nośniki pamięci, miejsca pamięci*, „Sensus Historiae” 2014, vol. XVII/4, s. 18-22; idem, *Nośniki pamięci*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 278-279.

³¹ Ibidem, s. 21.

³² L. M. Nijakowski, *Domeny symboliczne. O znaczeniu pomników w przestrzeni dominacji symbolicznej na przykładzie Śląska*, „Kultura i Społeczeństwo” 2001, t. XLV, nr 3-4, s. 81-85.

racjonalizacji wysiłku zbrojnego; militaryzacji pamięci i chęci zmobilizowania społeczeństwa do nowych działań zbrojnych (wymiar drugi)³³. Przynajmniej część z tych pomników trzeba sklasyfikować w obrębie obu wymiarów. Jednocześnie należy wskazać na pewną rozbieżność terminologiczną dotyczącą funkcji pomników. Lech M. Nijakowski określa je jednocześnie jako *materiałne korelaty pewnych idei, znaki symboliczne, materialne nośniki znaczeń*³⁴. W kolejnej publikacji zdefiniował pomnik jako:

... różnorodne upamiętnienia i miejsca symbolizujące ważne wydarzenia z przeszłości, takie jak oznaczone miejsca bitew, domy zamieszkiwane przez wielkich rodaków, obozy zagłady; określenie „socjologia pomnika” jest przeto pewną metaforą (i tak będą rozumiał ten termin, mimo opuszczenia cudzysłowu)³⁵.

W powyższej definicji, jak też w zaproponowanej przez cytowanego autora typologii pomników, doszło do zmieszania pojęć. Uzasadnienie tego stwierdzenia należy rozpocząć od wskazania, iż autor przedstawiając swoją propozycję zarzucił definicjom pomnika obowiązującym w historii sztuki *nied jednoznaczność i niejednokrotnie stosowanie metaforyczne*. Tym samym uzasadnił konieczność zdefiniowania pomników na gruncie nauk społecznych³⁶. Konstruując definicję pomnika wykorzystał w niej anachroniczną już wówczas ustawę z 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury³⁷, pomijając obowiązującą od 2003 r. ustawę o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami³⁸. Podstawą typologii stały się: lokalizacja pomnika (typ T-I), przedmiot upamiętniania (typ T-II), *charakter nieformalny lub niszowy* pomnika (typ T-III) i *charakter upamiętniania* (typ T-IV)³⁹. Powiązanie kolejnych typów pomnika z odrębnymi kryteriami ich wyodrębnienia stoi w sprzeczności z podstawową zasadą typologii. Typologia bowiem różnicuje grupę artefaktów nie ze względu na zróżnicowanie kryteriów. W typologii brane są pod uwagę odmienności tej samej cechy lub zespołu cech. Powyższa propozycja spełniałaby wymogi typologii, gdyby wydzielone w niej typy uznać za cechy istotne przy klasyfikacji, zaś odmienności w występowaniu tych cech przyjąć za podstawę wydzielenia typów i ewentualnie niższych poziomów klasyfikacji – np. podtypów i wariantów.

Ze względów nie tylko formalnych, wątpliwości budzi uznanie tablic pamiątkowych za formę pomnika. Jednak najbardziej dyskusyjne jest określenie *płyt i pomników nagrobnych* jako pomników⁴⁰. Każdy cmentarz, czy to

³³ Ibidem, s. 83-84.

³⁴ Ibidem, s. 82, 85.

³⁵ L. M. Nijakowski, *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*, Warszawa 2006, s. 66.

³⁶ Ibidem, s. 67.

³⁷ Dz.U. z 1999 r. nr 89, poz. 1150.

³⁸ Dz. U. 2003 nr 162 poz. 1568; L. M., Nijakowski, *Domeny symboliczne. Konflikty ...*, s. 67, przyp. 1, 2.

³⁹ L. M. Nijakowski, *Domeny symboliczne. Konflikty ...*, s. 69.

⁴⁰ Ibidem, s. 68-70. O pomnikach na cmentarzu pisze również A. Szpociński, jednak bez doprecyzowania czy chodzi tu o nagrobki, czy też pomniki wystawione w przestrzeni wolnej od grobów (2014, s. 24).

wyznaniowy, komunalny, wojenny czy też wojskowy, składa się z dwóch stref: podziemnej, kryjącej szczątki ludzkie i nadziemnej, służącej upamiętnianiu zmarłych. Funkcję nadrzędną, konstytuującą cmentarz, ma strefa podziemna⁴¹. Ta sama prawidłowość dotyczy grobu. Dlatego zatarcie napowierzchniowej części cmentarza nie oznacza, że cmentarz nie istnieje. Zlikwidowane administracyjnie, ale nie ekshumowane cmentarze, są nadal miejscami spoczynku szczątków ludzkich, nawet gdy pamięć o nich, szczególnie ta oficjalna uległa zatarcu. Wówczas taki *nieistniejący* cmentarz staje się cmentarzyiskiem – jedną z kategorii zabytku archeologicznego, podlegającą ochronie z mocy ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami⁴².

Nagrobki oznaczają położenie pochówku w obrębie cmentarza i zawierają w inskrypcjach informacje o zmarłym, frazy wyrażające żal, smutek oraz pozytywne relacje uczuciowe jakie łączyły go z najbliższymi mu osobami. Niekiedy, fundatorzy nagrobka umieszczają na nim również informację o przyczynie śmierci, najczęściej tragicznej, albo statusie społecznym lub zawodowym pochowanej osoby. Tym samym grób staje się miejscem pamięci konkretnej rodziny i kręgu znajomych zmarłego. Tylko groby wybitnych osób, a także pojedyncze i zbiorowe mogiły żołnierzy poległych w walce lub zmarłych od ran oraz cywilnych ofiar wojen i terroru są miejscami pamięci zbiorowości takich jak naród czy grupa etniczna, religijna lub społeczna. Zawsze jednak, poza cenotafami, o tym że dany grób jest miejscem pamięci decydują znajdujące się w nim szczątki zmarłego. Fakty te w sposób zasadniczy odróżniają grób od pomnika, bowiem pomnik jest sam w sobie symbolicznym nośnikiem pamięci o wydarzeniu historycznym, jego uczestnikach lub wybitnej bądź zasłużonej osobie.

Być może, przynajmniej jedną z przyczyn zmieszania pojęć grób i pomnik jest potoczne określanie w języku polskim nagrobka mianem pomnika. Jednak nawet najbardziej okazały pod względem gabarytów, formy architektonicznej lub rzeźbiarskiej nagrobek jest dalej tylko nagrobkiem, ustawionym lub położonym w miejscu gdzie spoczywają szczątki zmarłej osoby. Różnicę tę dobrze odzwierciedlają nazwy nagrobka i pomnika w innych językach europejskich – np. niemieckie *Grabstein* i *Denkmal* oraz *tombstone* i *monument* lub *memorial* w języku angielskim.

⁴¹ M. Karczeńska, *To jest cmentarz*, [w:] M. Karczeńska, M. Karczewski, *Cmentarz wielowyznaniowy na wzgórzu Św. Marii Magdaleny w Białymstoku. Historia miejsca*, Białystok-Poznań 2012, s. 85. Trudno zgodzić się z wydzielaniem kategorii *cmentarzy symbolicznych*, rozumianych jako upamiętnianie zmarłych nagłą śmiercią, poprzez wystawienie w miejscu tragicznego zdarzenia krzyża, kapliczki lub tablicy, pozbawionego jednak doczesnych szczątków ludzkich, złożonych na konkretnym cmentarzu. Koncepcja ta ma zapewne swoje źródło w zapomnieniu o podstawowej funkcji grobu, jakim jest miejsce pochówku. Koresponduje też z powszechnie panującym przekonaniem, że zatarty napowierzchniowo grób lub cmentarz – nie istnieje. Wyjątkiem jest cenotaf – grób symboliczny (a nie cmentarz), upamiętniający osobę lub osoby, których miejsce (miejsca) pochówków nie są znane lub znajdują się w dużym oddaleniu od miejsca pamięci. Na temat cmentarzy symbolicznych – por. P. Czaplinski, M. Quinkenstein, R. Traba, *Cmentarz*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 80.

⁴² Dz. U. 2003 nr 162 poz. 1568, art. 3.4, 6.3 pkt c.

Cmentarze, jako miejsca pamięci, są przestrzenią w której obok grobów mogą znajdować się pojedyncze pomniki. Pomniki te, poświęcone upamiętnieniu ważnych i często traumatycznych wydarzeń w dziejach narodu: powstaniom narodowym, podziemiu niepodległościowemu, mordowi katyńskiemu, wznoszone są zawsze w przestrzeni wolnej od pochówków, a przynajmniej tam, gdzie położenie grobów w żaden sposób nie jest oznaczone na powierzchni gruntu, a pamięć o samych pochówkach uległa zatarciu.

L. M. Nijkowski za formę pomnika uznał również cmentarze wojenne z czasów I wojny światowej, wskazując, że ich rozplanowanie, urządzone zgodnie z jednolitym projektem, podporządkowane jest wzniesionemu centralnie pomnikowi. Podkreślił jednocześnie wielonarodowy charakter tych cmentarzy⁴³:

Warto podkreślić, że na cmentarzach tych chowano razem żołnierzy wszystkich armii, podkreślając, że bohaterowie walczyli po obu stronach. Na cmentarzach Małopolski pochowani są Polacy, Austriacy, Niemcy, Rosjanie, Węgrzy, Bośniacy, Czesi i Włosi⁴⁴.

Stwierdzenia te są jak najbardziej uprawnione, ale wyłącznie z perspektywy analizy morfologii tych nekropolii, przeprowadzonej bez znajomości ich organizacyjnych i ideologicznych uwarunkowań oraz tła historycznego. Przede wszystkim żadna z armii walczących w czasie I wojny światowej na froncie wschodnim nie miała charakteru narodowego. Były to formacje wojskowe wielonarodowe, wieloetniczne i wielowyznaniowe, których żołnierze pochodzili z terenów Cesarstwa Rosyjskiego, Cesarstwa Niemieckiego i Monarchii Austro-Węgierskiej. Wszyscy żołnierze byli poddaniymi swoich cesarzy i polegli walcząc za ojczyznę (*Pro Patria*), ale tę wielką: rosyjską, niemiecką i austrowęgierską.

Wszystkie cmentarze wojenne na froncie wschodnim I wojny światowej zostały wzniesione bądź urządzone przez niemieckie i austro-węgierskie służby grobownicze w myśl jednolitych zasad. Nadrzędną z nich było zapewnienie godnego i trwałego pochówku poległych. Przy urządzaniu cmentarzy dążono m.in., o ile było to możliwe, do zachowania istniejących już grobów polowych. Podczas ekshumacji i powtórnego pochówku dbano by szczątki żołnierzy z jednej formacji wojskowej, np. pułku, były grzebane w obrębie tej samej kwatery. Istotnym elementem przy zakładaniu cmentarzy była ich lokalizacja w krajobrazie, rozplanowanie wewnętrzne, uwzględniające przede wszystkim odrębne strefy grobów żołnierzy poszczególnych armii oraz prostotę, symetrię i powtarzalność w formie zarówno cmentarza jak i samego grobu⁴⁵. Odnośnie samych pomników niemieckie instrukcje zalecały, aby w czasie wojny nie budować pomników, *wstrzymywać się z budową pomników cmentarnych, koncentrując się na wzniesieniu godnych pochówków żołnierskich, do czasu, aż pojawią się zabezpieczone na ten cel*

⁴³ L. M., Nijkowski, *Domeny symboliczne. Konflikty ...*, s. 71-72.

⁴⁴ Ibidem, s. 72.

⁴⁵ M. Karczevska, *Sto lat będą trwać bez opieki niczyjej ... Cmentarze wojenne z czasów I wojny światowej w Białymstoku i powiecie białostockim*, Seria Archeologia Pamięci, t. II, Białystok 2017, s. 35-76.

środki⁴⁶. W świetle powyższych faktów, hipoteza o podporządkowaniu rozplanowania przestrzennego cmentarzy wojennych z I wojny światowej na froncie wschodnim znajdujących się na nich pomnikom jest nieuzasadniona źródłowo.

Ze względu na problematykę badań nad pamięcią czynu niepodległościowego i epizodów wojny polsko-bolszewickiej na północno-wschodnim Mazowszu należy odnieść się do jeszcze jednej kategorii pomników funkcjonującej w badaniach socjologicznych: pomników postawionych obok (na) odizolowanych miejscach pochówku⁴⁷. Jako często występujący przykład pomnika tej kategorii, L. M. Nijakowski wskazuje mauzolea. Zalicza tu również groby nieznanego żołnierza⁴⁸. Ponownie mamy tu do czynienia ze zmieszaniem pojęć. Mauzoleum jest monumentalnym grobowcem, czyli formą grobu. Funkcję pomnika spełniają jedynie symboliczne mauzolea, niezawierające pochówku. Jednak w takich przypadkach termin *mauzoleum* został wykorzystany wtórnie do określenia formy pomnika z wykorzystaniem odwołania do tradycji antycznej⁴⁹. Natomiast groby nieznanymi żołnierzy, jak np. Grób Nieznanego Żołnierza w Warszawie, są cenotafami – grobami symbolicznymi o monumentalnej formie⁵⁰. Grób nieznanego żołnierza różni się funkcją symboliczną od pomników poświęconych pamięci bohaterstwa żołnierzy. Ma on w sposób symboliczny osadzać w konkretnej przestrzeni miejsce pamięci poległych żołnierzy których groby rozsiane są w różnych częściach kraju i świata. Stąd nazwa – Grób Nieznanego Żołnierza. Podkreślenia wymaga fakt, że groby takie wznoszone są w najbardziej reprezentacyjnych częściach miast, w tym w stolicach, na ich rynkach i placach, co wzmacnia ich pamięciotwórcze oddziaływanie.

Należy jeszcze zwrócić uwagę na tzw. *żywe pomniki*. W ujęciu zaproponowanym przez Roberta Trabę⁵¹, do tej kategorii należą budynki użyteczności publicznej, zarówno o przeznaczeniu świeckim jak i religijnym, wzniesione w celu upamiętnienia wydarzenia z przeszłości o szczególnym znaczeniu dla pamięci zbiorowej. Jako przykłady mogą tu posłużyć Centrum Zdrowie Dziecka w Warszawie, wzniesione dla upamiętnienia 13 milionów dzieci – ofiar II wojny światowej⁵² oraz kościół p.w. Św. Rocha w Białymstoku – pomnik odzyskania niepodległości. Wbrew propozycji L. M. Nijakowskiego, do kategorii tej nie należą natomiast budynki *upamiętniające instytucję, która funkcjonowała*

⁴⁶ Ibidem, s. 53.

⁴⁷ L. M. Nijakowski, *Domeny symboliczne. Konflikty ...*, s. 73. Pomijamy tu inne, niezwiązane z tematem książki, dyskusyjne kategorie pomników: budynki użyteczności publicznej i prywatnej, związane z wydarzeniami historycznymi, jednak nie wzniesione w celu ich upamiętnienia, czy też *pomniki – samodzielne obiekty historyczne*, których pomnikowy status wynika z uwarunkowań prawnych – uznania za pomnik historii, a nie z pierwotnej funkcji i treści symbolicznej (ibidem, s. 79-80).

⁴⁸ Ibidem, s. 73.

⁴⁹ W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem. Cz. I. Słowniki Władysław Kopaliński*, t. IV, Warszawa 2007, s. 361.

⁵⁰ Na temat roli cenotafu porównaj: L. V. Thomas, *Trup*, Łódź 1991, s. 44-45.

⁵¹ R. Traba, op. cit., s. 57-58, 61.

⁵² Ibidem, s. 61.

w danym budynku, wydarzenia, osoby lub ofiary z nimi związane⁵³. Zachodzi tu bowiem odwrócenie relacji: pamięć powiązana została z budynkiem już po jego wzniesieniu, ale sam budynek nie powstał w celu upamiętnienia.

Wydaje się, że zgodnie z zaproponowanymi wyżej definicjami korelatu pamięci, nośnika pamięci oraz miejsca pamięci, ze względu na swoją intencjonalność, same pomniki są nośnikami pamięci, natomiast ich usytuowanie w konkretnej przestrzeni krajobrazu kulturowego, związanej z upamiętnianym wydarzeniem, osobą lub okresem, czyni z nich centralny element miejsca pamięci. Powyższe kategorie, co oczywiste, nie wyczerpują listy *symboli pamięci* w ujęciu zaproponowanym przez R. Trabę. Nie uwzględniają one bowiem muzeów i izb pamięci z *ich całym wyposażeniem materialno-ikonograficznym*⁵⁴.

W ujęciu postmodernistycznej historii i antropologii kulturowej miejsca pamięci są stałymi punktami odniesienia pamięci zbiorowej, przestrzenią rytuałów społecznych, funkcjonującą w trzech wymiarach: materialnym, symbolicznym i funkcjonalnym. Należą do nich: archiwa, biblioteki, muzea, cmentarze, miejsca wydarzeń historycznych, pomniki, sanktuaria, uroczystości, festiwale, sztandary, a także grupy ludzi (np. bractwa, stowarzyszenia weteranów), zrytualizowane zachowania (np. minuta ciszy) i książki o podstawowym znaczeniu w narracji o historii narodu⁵⁵. Tak szeroka definicja miejsca pamięci prowadzi do zatarcia granic pomiędzy nośnikiem pamięci, miejscem pamięci, działaniami na rzecz aktywowania, podtrzymania lub przywrócenia pamięci oraz zrytualizowanymi zachowaniami symbolicznymi, które mają miejsce zarówno w obrębie miejsc pamięci, jak też poza nimi. Na problem ten zwróciła uwagę Kornelia Kończal, a za nią A. Szpociński⁵⁶. Przykładem nadmiernego rozszerzenia znaczenia miejsca pamięci są rozważania M. F. Woźniaka na temat *relacji pomiędzy muzeum jako instytucją pamięci a pamięcią, jako władzą umysłową*. Jego zdaniem:

Muzea można i należy traktować zarazem jako topograficzne jak i metaforyczne miejsca pamięci; owym miejscem pamięci jest przestrzeń wraz z budynkiem muzealnym: przestrzeń zewnętrzna i wewnętrzna, w której rozmieszczony jest zasób muzealiów; grupując semiofory muzea stają się również nagromadzeniem, skupiskiem „jednostkowych” miejsc pamięci⁵⁷.

Archiwa, biblioteki, muzea, kolekcje muzealne i pozamuzealne nie są same z siebie miejscami pamięci zbiorowej. Są miejscami gromadzenia i przechowywania, repozytoriami, składnicami korelatów i nośników pamięci⁵⁸. Za

⁵³ L. M. Nijakowski, *Domeny symboliczne. Konflikty ...*, s. 75.

⁵⁴ R. Traba, op. cit., s. 52.

⁵⁵ P. Nora, *Miedzy pamięcią i historią ...*, s. 6, 9-10; J. Nowak, *Spoleczne reguly pamietania. Antropologia pamieci zbiorowej*, Kraków 2011, s. 36, 38-39; M. Wiśniewska, *Archiwum jako miejsce pamieci*, „Archiwa-Kancelarie-Zbiory” 2013, nr 4(6), s. 137-148; A. Szpociński, op. cit., s. 25.

⁵⁶ K. Kończal, *Lieux de memoire ...*, s. 21-22; A. Szpociński, op. cit., s. 17-18.

⁵⁷ M. F. Woźniak, *Muzeum – pamiec – miejsce pamieci*, [w:] *Muzeum a pamiec – forma, produkcja, miejsce*, red. T. F. de Rosset, E. Bednarz-Doiczmanowa, A. Tołysz, Warszawa 2018, s. 25.

⁵⁸ Głównym zadaniem muzeum jest ochrona materialnego dorobku kultury i wytworów natury oraz ustawiczna edukacja o nich samych, jak również o związanych z nimi kontekście wartości – por. P. Majewski, *Muzea*, „Rocznik Kultury Polskiej” 2018, s. 96.

bardziej adekwatne należy przyjąć za Iwoną Kurz określanie archiwów mianem korpusu lub repozytorium pamięci, zarówno instytucji, społeczności jak i jednostki⁵⁹. Powyższe stwierdzenie dotyczy nawet muzeów dedykowanych konkretnym wydarzeniom z przeszłości, o podstawowym znaczeniu w kształtowaniu (uzgadnianiu) pamięci zbiorowej, takich jak: Muzeum Powstania Warszawskiego czy Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu. Muzea te są umieszczonymi w przestrzeniach miejsc pamięci nośnikami pamięci – jako instytucje, i zbiorami nośników pamięci zgromadzonych w ich kolekcjach.

Do koncepcji P. Nora odwołuje się propozycja definicji miejsca pamięci przedstawiona przez A. Szpocińskiego:

Chodzi o takie nośniki pamięci, które w określonych grupach społecznych rozpoznawane są jako nośniki ważnych wartości i idei, ważnych w sposób szczególny. Ważność, o jakiej tu mowa, rozumiana może być dwojako. Ważność danego nośnika może być ufundowana na ważności idei (np. cenimy Adama Mickiewicza, ponieważ dokonał rzeczy wielkich na polu literackim), ale możliwa jest sytuacja inna, odwrotna – Adam Mickiewicz lub „Pan Tadeusz” mogą funkcjonować w naszej kulturze jako zworniki, nośniki, miejsca, w których odnajduje się ważne dla wspólnoty wartości i idee⁶⁰.

W myśl tak zaproponowanej definicji, miejscem pamięci byłby zarówno sam Adam Mickiewicz (w wymiarze jego dokonań, a nie fizycznym) oraz treść „Pana Tadeusza”.

Problem z akceptacją koncepcji *lieux de mémoire* – miejsca pamięci przedstawionej przez P. Nora, przynajmniej po części może wynikać z przyjętego w polskim piśmiennictwie tłumaczenia francuskiego terminu. W ujęciu P. Nora *lieux de mémoire* jest propozycją wybrnięcia z sytuacji coraz szybszego ześlizgiwania się teraźniejszości w przeszłości i rozpadu pamięci. Jest kategorią odnoszącą się do historii – dziejów narodowych, metodą historyczną w ich opowiadaniu, powstałą z konieczności utrzymania pamięci przez zinstytucjonalizowane działania. *Lieux de mémoire* mają, w zmieniającej się rzeczywistości, spełniać rolę wyznaczonych przez historię trwałych punktów odniesień do przeszłości, gdy zabrakło już spontanicznej pamięci⁶¹. Tak rozumiane *lieux de mémoire* zarówno w formie fizycznej – topograficznej, jak też metaforycznej, nie znajduje adekwatnego terminu w języku polskim. Najbardziej zbliżone, chociaż nie tożsame pod względem treści, jest pojęcie dziedzictwa narodowego, ale odpowiadają mu również jako przykładowe kategorie: nośniki pamięci i miejsca pamięci⁶².

⁵⁹ I. Kurz, *Archiwum*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 45-51.

⁶⁰ A. Szpociński, op. cit., s. 24.

⁶¹ P. Nora 2001, *Czas pamięci*, „Res Publica Nowa” 2001, nr 7 (154), s. 39-41; idem, *Między pamięcią i historią ...*, s. 4-7, 9-10, 12.

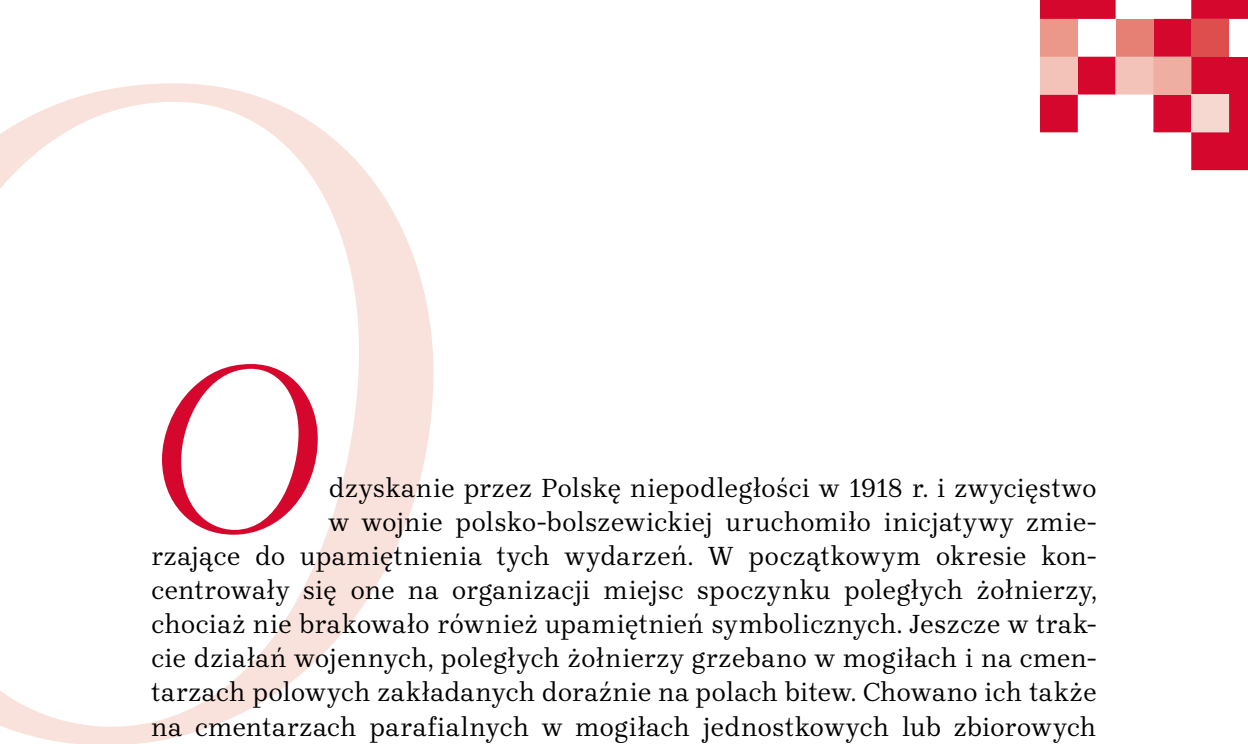
⁶² K. Kończal, *Miejsce pamięci*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 229-331.

2

Historia upamiętniania

Odzyskanie przez Polskę niepodległości w 1918 r. i zwycięstwo w wojnie polsko-bolszewickiej uruchomiło inicjatywy zmierzające do upamiętnienia tych wydarzeń. W początkowym okresie koncentrowały się one na organizacji miejsc spoczynku poległych żołnierzy, chociaż nie brakowało również upamiętnień symbolicznych. Jeszcze w trakcie działań wojennych, poległych żołnierzy grzebano w mogiłach i na cmentarzach polowych zakładanych doraźnie na polach bitew. Chowano ich także na cmentarzach parafialnych w mogiłach jednostkowych lub zbiorowych oraz w innych miejscach przeznaczonych sakralnie, najczęściej przy krzyżach i kapliczkach przydrożnych. Wykorzystywano również cmentarze powstałe kilka lat wcześniej, podczas I wojny światowej. Pamięć o tych miejscach, szczególnie gdy pogrzebano tam poległych żołnierzy z armii carskiej, wśród których było wielu Polaków pochodzących z tego regionu była na tyle silna, że traktowano to jako naturalne wykorzystanie wojskowych miejsc spoczynku. Oficjalna narracja na temat Wielkiej Wojny w okresie międzywojennym pomijająca udział żołnierzy polskich służących w armiach zaborczych w odzyskaniu niepodległości spowodowała, że prawdopodobnie już po kilkunastu latach, pamięć o spoczywających na tych cmentarzach żołnierzach poległych w latach 1914-1915 uległa zatarciu. Tak stało się między innymi w Ciechanowcu (pow. wysokomazowiecki) i Paproci Dużej (pow. zambrowski) oraz prawdopodobnie Czartorii (pow. łomżyński).

Pogrzebów polowych dokonywali towarzysze broni lub mieszkańcy okolicznych miejscowości. Dopiero po zakończeniu wojny rozpoczął się okres organizowania stałych cmentarzy i grobów wojennych. W latach 1919 – 1922 obowiązki te wypełniały Urzędy Opieki nad Grobami Wojennymi podległe poszczególnym Dowództwom Okręgów Generalnych, później przemianowanych na Dowództwa Okręgów Korpusów. Na początku 1923 r. urzędy te przeszły pod zwierzchnictwo Ministerstwa Robót Publicznych. Przekształcono je w Referaty Grobownictwa Wojennego i włączono w struktury Okręgowych Dyrekcji Robót Publicznych przy Urzędach Wojewódzkich. W 1933 r. te ostatnie przekształcono w Wydziały Komunikacyjno-Budowlane, przy których powstawały VII. Referaty Grobownictwa Wojennego⁶³. Zajmowały się

⁶³ M. Dąbrowski, *Cmentarze wojenne z lat I wojny światowej w dawnym województwie lubelskim*, Lublin 2004, s. 44-45.

one głównie sprawami grobownictwa I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej, w mniejszym stopniu grobami powstańców. Wynikało to głównie z konieczności zorganizowania cmentarzy wojennych zakończonych niedawno wojen. Sprawy zgrupowane były w kilka działów:

- poszukiwania mogił żołnierzy poległych w I wojnie światowej i wojnie polsko-bolszewickiej;
- ekshumacje pojedynczych i masowych mogił wojennych;
- komasacje cmentarzy wojennych;
- sprawy własnościowe gruntów zajętych pod cmentarze wojenne;
- remonty cmentarzy wojennych i kontrole robót remontowych kaplic, pomników i grobów;
- opieka nad cmentarzami i grobami powstańców⁶⁴.

Przepisy prawne dotyczące budowy cmentarzy wojennych weszły w życie dosyć późno. Do 1933 r. kwestie te były regulowane zarządzeniami i okólnikami urzędowymi. Dnia 28 marca 1933 r. została ogłoszona *Ustawa o grobach i cmentarzach wojennych*⁶⁵, w dalszym ciągu obowiązująca po nowelizacji w 2017 r. Bezpośrednim powodem przyjęcia ustawy wskazanym w uzasadnieniu były pojawiające się od dłuższego czasu żądania o odszkodowania, które nie mogły być spełnione wobec braku odpowiednich przepisów prawnych. Pozostałe kwestie regulowane przez ustawę dotyczyły zasad sprawowania opieki nad grobami wojennymi, w tym wskazywały organy państwa odpowiedzialne za wykonywanie tych obowiązków⁶⁶. W 1936 r. weszły w życie rozporządzenia wykonawcze wskazujące, że opiekę nad grobami wojennymi niezależnie od narodowości i wyznania spoczywających w nich osób będą sprawować gminy, zaś koszty opieki i remontów pokrywać będą władze rządowe.

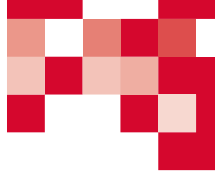
Grobownictwo wojny polsko-bolszewickiej wymagało rozpoczęcia pracy od podstaw. W 1923 r. Ministerstwo Robót Publicznych przygotowało krótką instrukcję dotyczącą zasad sporządzania ewidencji grobów wojennych. Każda gmina była zobowiązana do prowadzenia wykazu wszystkich grobów i cmentarzy wojennych znajdujących się na jej terenie wraz ze szkicami lokalizacyjnymi, rysunkami rozplanowania cmentarzy i numeracją mogił w ich obrębie. Dane te były przekazywane do urzędów wojewódzkich, które prowadziły wojewódzkie ewidencje cmentarzy wojennych w podziale na powiaty i gminy oraz przekazywały te dane do Oddziału Grobownictwa Wojennego Ministerstwa Robót Publicznych⁶⁷. Główny nacisk prac położony

⁶⁴ APL sygn. 3187, Urząd Wojewódzki Lubelski. Przepisy i zarządzenia ogólne, k. 4.

⁶⁵ Ustawa z 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych, Dz. U. 1933, nr 39, poz. 311.

⁶⁶ Rządowy projekt ustawy o grobach i cmentarzach wojennych. Uchwała Rady Ministrów z 2.01.1933 r., pismo Ministra Spraw Wewnętrznych z 18.01.1933 r., N. S. B. 23/3/33, Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Okres III. Sesja zwyczajna r. 1932/1933. Druk nr 667.

⁶⁷ APL sygn. 3191, Urząd Wojewódzki Lubelski. Korespondencja ogólna dotycząca grobownictwa wojennego, k. 75.

był na zebranie danych o grobach i cmentarzach żołnierzy polskich z wojny polsko-bolszewickiej i walk o utrwalanie granic. Nie wiadomo, czy wspomniana instrukcja zapoczątkowywała akcję ewidencyjną, czy też jej celem było uporządkowanie tego procesu. Z pewnością działania te szły opornie, gdyż kilka lat później, w 1931 r. Ministerstwo Robót Publicznych wysłało do urzędów wojewódzkich ponaglenia wzywające do zakończenia prac ewidencyjnych do końca roku⁶⁸. Zniszczenie podczas II wojny światowej znacznej części zgromadzonej wówczas dokumentacji nie pozwala na ocenę ówczesnego stanu zewidencjonowania grobów i cmentarzy wojny polsko-bolszewickiej. Można jednak przyjąć, że wykaz ten nie był pełny i część pochówków pozostała zapomniana. Świadczą o tym współczesne, przypadkowe odkrycia grobów i cmentarzy z tej wojny. Przykładowo, w 2017 r. podczas prac związanych z rozbudową drogi w miejscowości Mątewica (pow. łomżyński) natrafiono na cmentarz wiejski wykorzystywany do pochówków żołnierzy poległych w czasie I wojny światowej, wojny polsko-bolszewickiej oraz II wojny światowej. Przetrwała jedynie pamięć o grobach polskich żołnierzy z września 1939 r. Po wojnie ich szczątki zostały ekshumowane i przeniesione na cmentarz zbiorczy w Łomży. Co ciekawe, podczas prac ekshumacyjnych przeprowadzonych przez Polski Czerwony Krzyż w 1950 r. natrafiono na mogiłę zbiorową żołnierzy polskich z wojny polsko-bolszewickiej, jednak pominięto ją a szczątki pozostawiono na miejscu⁶⁹. Informacja o tym odkryciu nie została przekazana żadnym urzędem, co zapewne wynikało z ówczesnej narracji polityczno-historycznej przemilczającej ten konflikt zbrojny.

Organizacja grobownictwa wojny polsko-bolszewickiej wiązała się również z ustalaniem nazwisk poległych i zmarłych z powodu ran, chorób oraz w innych okolicznościach, a także rannych i wziętych do niewoli. W ogromnej liczbie przypadków było to niemożliwe. Polegli, szczególnie ochotnicy, często nie posiadali dokumentów ani identyfikatorów. W przypadku pogrzebów dokonywanych przez mieszkańców okolicznych miejscowości niemożliwe było wykorzystanie informacji, które mogli przekazać towarzysze broni. Z tego powodu znaczna część poległych została pogrzebana jako nieznani żołnierze polscy.

Ewidencjonowaniem strat w skali kraju zajmowało się Biuro Informacyjne Polskiego Czerwonego Krzyża. Powstało ono jako sekcja stowarzyszenia Sanitariusz Polski tuż po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, równoległe z organizowaniem się struktur Wojska Polskiego. Początkowo działalność biura polegała na wymianie informacji o losach żołnierzy pomiędzy rodzinami a jednostkami frontowymi. Od końca stycznia 1919 r., po nawiązaniu współpracy z Naczelnym Dowództwem, biuro rozpoczęło prowadzenie systematycznego wykazu strat. Przez pewien czas, mimo braku uregulowań

⁶⁸ APL sygn. 3188, Urząd Wojewódzki Lubelski, k. 34.

⁶⁹ P. Kędziora-Babiński, *Tajemnica krzyża w Mątewicy gm. Nowogród, pow. łomżyński, woj. podlaskie*, „Studia Łomżyńskie” 2019, w druku. Dziękujemy autorowi za udostępnienie maszynopisu artykułu.

formalnych, jednak doceniając ważną rolę tej działalności, Szefostwo Sanitarne Naczelnego Dowództwa przysyłało do Biura Informacyjnego PCK wszystkie listy strat z jednostek frontowych i szpitali polowych⁷⁰.

Od lutego 1919 r. Biuro Informacyjne rozpoczęło działalność w strukturach powstałego wówczas Towarzystwa Polskiego Czerwonego Krzyża, co umożliwiło rozszerzenie i usprawnienie działalności. Władze wojskowe wydały wówczas szereg rozkazów nakazujących dowódcom pułków i innych samodzielnych jednostek, szpitalom i oddziałom sanitarnym przysyłanie bezpośrednio do Biura Informacyjnego PCK meldunków o chorych, rannych, poległych, wziętych do niewoli i zaginionych⁷¹. Sporządzane na tej podstawie usystematyzowane wykazy posłużyły jako podstawa do zestawienia listy strat Wojska Polskiego opracowanej przez Wojskowe Biuro Historyczne. Zespół WBH pracujący pod kierunkiem Marii Bortnowskiej porównał i uzupełnił wykazy Biura Informacyjnego PCK o dane uzyskane od Kurii Biskupiej Wojska Polskiego, Departamentu Sanitarnego Ministerstwa Spraw Wojskowych, Archiwum Wojskowego oraz materiały własne. Zestawienie zawiera 47055 nazwisk uzupełnionych, o ile było to możliwe, o stopień wojskowy, przydział, datę, przyczynę oraz miejsce śmierci⁷².

Autorzy opracowania zdawali sobie sprawę z licznych braków tej listy, których nie sposób było uzupełnić. Przyczyny były zróżnicowane: wspomniany już brak dokumentów, nierejestrowanie się wstępujących do armii żołnierzy-ochotników, podawanie podczas rejestracji błędnych nazwisk (duży odsetek analfabetów podających fonetyczne lub zmienione brzmienie nazwiska), błędy powstające podczas przepisywania list poległych, a także niewyraźny charakter pisma osób sporządzających pierwotne wykazy⁷³. Fakty te oraz nieprzykładanie wagi do prowadzenia wykazów strat wojennych przez jednostki wojskowe, szczególnie na początkowym etapie wojny spowodowało, że nazwiska ponad połowy poległych po stronie polskiej w wojnie polsko-bolszewickiej przepadły bezpowrotnie.

W styczniu 1923 r. rozpoczęto na większą skalę porządkowanie i komasowanie pochówków wojennych, co wiązało się w ekshumacjami z grobów i cmentarzy polowych oraz często z zakładaniem nowych cmentarzy. Działania te miały być prowadzone na podstawie instrukcji Ministerstwa Robót Publicznych dotyczącej zasad przeprowadzania prawidłowych ekshumacji mogił wojennych, określanych jako *porozrzucane*, czyli położonych na polach, przy drogach i w pobliżu zabudowań. Pracami miały zostać objęte mogiły żołnierzy z wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej, i tylko te, w których spoczywało mniej niż dwudziestu poległych. Większe mogiły zbiorowe miały pozostać na swoich miejscach.

⁷⁰ *Lista strat Wojska Polskiego. Polegli i zmarli w wojnach 1918-1920*, Warszawa 1934, s. VII-VIII.

⁷¹ *Ibidem*, s. VIII. Tam szczegółowy wykaz rozkazów.

⁷² *Ibidem*, s. IX.

⁷³ *Ibidem*, s. XI.

Zniszczenie podczas II wojny światowej większości dokumentów międzywojennego Urzędu Wojewódzkiego w Białymstoku uniemożliwia odtworzenie procesu ewidencjonowania mogił wojny polsko-bolszewickiej na tym terenie oraz sprawowania nad nimi opieki. Z pewnością, na ten cel przeznaczane były rządowe środki finansowe przekazywane Urzędowi Wojewódzkiemu, którego obowiązkiem było podejmowanie niezbędnych działań. Nie wiadomo jednak jakie prace oraz w jakim zakresie prowadzono. W planach Ministerstwa Robót Publicznych, opieka nad grobami wojennymi dotyczyła w tym samym stopniu pochówków z wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej. W każdym województwie miały być podejmowane prace związane z *oparkaniem cmentarzy wojennych, remontem mogił, uporządkowaniem rozrzuconych mogił, zakupem krzyży i tabliczek z napisami, ekshumacją z mogił rozrzuconych oraz konserwacją i remontem pomników i kaplic wybudowanych przez okupantów*. Przeznaczano także środki finansowe na utrzymanie i dozór nad cmentarzami wojennymi⁷⁴.

Od 1929 r. prace budowlane i remontowe cmentarzy z wojny polsko-bolszewickiej związane były także z przygotowaniami do wydania II tomu albumu *Pomniki bojowników o niepodległość*, który miał obejmować lata od powstania styczniowego do 1921 r. Departament Budowlany Ministerstwa Robót Publicznych wydał w tej sprawie okólnik zawierający wytyczne ministerialne dotyczące przygotowania cmentarzy. Jednym z działań które miały być wówczas podejmowane było usuwanie grobów żołnierzy poległych podczas I wojny światowej z nekropolii na których pochowano także poległych w czasie wojny polsko-bolszewickiej⁷⁵.

Opieka oraz finansowanie budowy i remontów cmentarzy z wojny polsko-bolszewickiej była też finansowana ze środków społecznych. Przybierało to różne formy, od zorganizowanych i systematycznych, po doraźne zbiórki pieniężne przeprowadzane wśród mieszkańców danej miejscowości lub regionu, z których środki przeznaczano na konkretny cel. Z analizy informacji o fundacjach nagrobków wynika, że na analizowanym terenie większość z nich została wzniesiona dzięki ofiarności społeczności lokalnych. Przykładowo, w 1928 r. mieszkańcy Wysokiego Mazowieckiego ufundowali nagrobek na mogile nieznanymi żołnierzy poległych w 1920 r., znajdującej się na tym samym cmentarzu parafialnym. Podobnie, ze społecznych składek wzniesione zostały nagrobki w Grabowie i Kolnie (pow. kolneński), Miastkowie, Łomży, Nowogrodzie, Śniadowie (pow. łomżyński), Lubowiczu Wielkim (pow. wysokomazowiecki) i Szumowie (pow. zambrowski)⁷⁶.

Lokalne inicjatywy upamiętniania poległych były najprawdopodobniej wspierane finansowo przez powstałą w 1922 r. organizację Polski Żałobny Krzyż, przekształconą wiosną 1925 r. w Towarzystwo Opieki nad Grobami

⁷⁴ APL sygn. 3187, Urząd Wojewódzki Lubelski, k. 62.

⁷⁵ APL sygn. 3187, Urząd Wojewódzki Lubelski. Przepisy i zarządzenia ogólne, k. 122-123.

⁷⁶ Porównaj 3. Katalog miejsc pamięci... w niniejszym tomie.

Bohaterów. Stowarzyszenie miało charakter ogólnopolski i prowadziło działalność za pośrednictwem oddziałów wojewódzkich, powiatowych oraz gminnych. W organizację struktur Polskiego Żałobnego Krzyża zaangażowało się również duchowieństwo. W Białymstoku, Powiatowy Komitet Towarzystwa powstał w marcu 1922 r. przy parafii p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Maryj Panny. Z kolei Wojewódzki Komitet Polskiego Żałobnego Krzyża zawiązano przy Okręgowej Dyrekcji Robót Publicznych w Białymstoku. Kierował nim inżynier Tadeusz Głotz. W skład zarządu weszli także: dziekan białostocki ksiądz Aleksander Chodyko, przedstawiciel kościoła prawosławnego ksiądz Józef Guskiewicz oraz proboszcz białostockiej gminy ewangelickiej pastor Teodor Zirkwitz⁷⁷. Ostatni z nich pełnił jednocześnie funkcję wojewódzkiego męża zaufania do spraw opieki nad grobami I wojny światowej z ramienia Niemieckiego Ludowego Związku Opieki nad Grobami Wojennymi⁷⁸.

Towarzystwo Opieki nad Grobami Bohaterów prowadziło działalność związaną z ewidencjonowaniem i upamiętnianiem poległych w I wojnie światowej i wojnie polsko-bolszewickiej: zbierało informacje o niezewidencjonowanych mogiłach, pozyskiwało fundusze na budowy i remonty cmentarzy wojennych. Najczęściej odbywało się to w formie zbiórek publicznych prowadzonych corocznie w pierwszych dniach listopada (ryc. 1). Towarzystwo wspomagało także działalność Ministerstwa Robót Publicznych w zakresie ekshumacji i relokacji szczątków na powstające cmentarze zbiorcze.

Informacje dotyczące działalności Towarzystwa Opieki nad Grobami Bohaterów na terenie północno-wschodniego Mazowsza są skromne, głównie z powodu zniszczenia zasobów źródłowych. Ze wzmianek w prasie wiadomo, że wspomagało ono inicjatywy społeczne zmierzające do upamiętnienia poległych. W 1925 r. na mogile zbiorowej żołnierzy-ochotników 201. Pułku Piechoty pochowanych na cmentarzu parafialnym w Szumowie wystawiony został okazały nagrobek ufundowany ze środków zebranych przez Koło Młodzieży Wiejskiej w Pęchatce. Na jego froncie umieszczono granitową tablicę pamiątkową z inskrypcją zawierającą nazwiska żołnierzy. Wykonanie tablicy opłacono ze składek rodzin poległych i dzięki finansowemu wsparciu Towarzystwa Opieki nad Grobami Bohaterów⁷⁹. Obok kwest dedykowanych konkretnemu upamiętnieniu, prowadzono także zbiórki pieniężne na cele ogólne. Przykładowo, w powiecie kolneńskim w 1922 r. zebrano 33871 marek polskich, które zostały przekazane Zarządowi Głównemu Towarzystwa Polskiego Żałobnego Krzyża w Warszawie⁸⁰.

Działalność towarzystwa na wschodnim Mazowszu prawdopodobnie nie była zbyt intensywna. W prasie rzadko pojawiały się ogłoszenia

⁷⁷ A. Szot, *Oby pamięć nie zginęła o tych, co zginęli za ojczyznę*, „W służbie miłosierdzia” 2008, nr 11.

⁷⁸ M. Karczewska, *Sto lat będą trwać ...*, s. 80.

⁷⁹ A.D., *Obchód uroczysty poświęcenia pomnika w Szumowie*, „Wspólna Praca” 1.10.1925, R. XI, nr 19, s. 4.

⁸⁰ Kolno, „Gazeta Łomżyńska” 8.04.1922, r. III, nr 15, s. 3.

o zbórkach i informację o wykonanych pracach, takie jak przytoczona powyżej informacja z Kolna. Nie oznacza to, że groby i cmentarze z wojny polsko-bolszewickiej były w dobrym stanie i nie wymagały remontów oraz opieki poza tą, sprawowaną przez samorządy. Przeciwnie, dekadę po odzyskaniu niepodległości, stan niektórych był niezadowalający. W 1928 r. ukazał się prasowy apel skierowany do wszystkich organizacji łódzkich przygotowujących się do obchodów dziesięciolecia odzyskania niepodległości o to, by uwzględniły one w planach zadbanie o groby żołnierskie. Bezpośrednim powodem był urągający wszelkim standardom stan cmentarza pod Czartorią, niszczonego przez mieszkańców i zwierzęta gospodarskie⁸¹. Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy cmentarz pod Czartorią był niechlubnym wyjątkiem czy też tak zaniebanych miejsc było więcej.

Po zakończeniu II wojny światowej, gdy tematyka wojny polsko-bolszewickiej i związanych z nią miejsc pamięci była niezgodna z ideologią państwową, wiele informacji uległo zapomnieniu, co najmniej w wymiarze urzędowym. Przyczyniły się do tego również zniszczenia dokumentacji jednostek samorządowych, które w okresie międzywojennym dysponowały wykazami cmentarzy i grobów wojennych. Po II wojnie światowej prace ewidencyjne podjęto dopiero po przełomie 1989 r. i w wielu przypadkach zaczynano je od zera. Pierwsze dokumentacje konserwatorskie cmentarzy wojny polsko-bolszewickiej

Ryc. 1. Afisz nawołujący do uczestnictwa w składkach na opiekę nad grobami wojennymi organizowanych przez Towarzystwo Opieki nad Grobami Bohaterów (dawniej Polski Żałobny Krzyż)

Źródło: Biblioteka Cyfrowa Polona

⁸¹ S. Sadowski, *O grobach poległych*, „Wspólna Praca” 12.09.1928, nr 9, s. 4-5.

zostały sporządzone na początku lat 90. XX w., dając tym samym podstawy prawne ochrony tych miejsc jako zabytków. Do końca lat 80. XX w. nie podejmowano także prac remontowych grobów i cmentarzy polskich żołnierzy poległych w wojnie polsko-bolszewickiej. Pamięć o nich przetrwała w społecznościach lokalnych. Mieszkańcy okolicznych miejscowości, dbając o mogiły bohaterów, manifestowali w ten sposób obywatelskie nieposłuszeństwo wobec ówczesnej władzy. Proces przywracania pamięci o poległych w latach 1919-1920 i ich grobach trwa do dzisiaj. Kilka lat temu na cmentarzu w Przytułach (pow. łomżyński) oznakowano grób nieznanego z nazwiska żołnierza poległego w 1920 r. Historia jego śmierci i pogrzebu zorganizowanego przez mieszkańców wsi była przekazywana przez pokolenia. Z kolei w 2018 r., z inicjatywy władz gminy Wysokie Mazowieckie został ufundowany nagrobek na mogile żołnierzy z wojny polsko-bolszewickiej znajdujący się na cmentarzu parafialnym w Jabłonce Kościelnej. Mimo zastosowania współczesnych materiałów, nadano mogile charakter grobu polowego oznakowanego brzoźowym krzyżem. Przywrócono również pamięć o spoczywających w niej żołnierzach. Nazwiska poległych ustalono na podstawie zachowanych źródeł historycznych⁸².

Niestety, nieokreślona bliżej liczba mogił żołnierzy i weteranów z lat 1919-1920 uległa zatarciu z różnych przyczyn, nie tylko politycznych. W szczególności do takich sytuacji dochodziło w przypadku grobów znajdujących się na czynnych cmentarzach parafialnych. Pozbawione inskrypcji wskazujących na wojenny charakter pochówku oraz opieki rodziny, były i są w dalszym ciągu likwidowane, a ich miejsca zajmują nowe pochówki. Taki los spotkał prawdopodobnie grób Gwidona Bursy, pochowanego 7 stycznia 1925 r. na cmentarzu parafialnym w Łomży. Bursa był majorem piechoty Wojska Polskiego, kawalerem Orderu Virtuti Militari. Od 16 sierpnia 1914 r. służył w Legionach Polskich. Walczył w czasie I wojny światowej, w wojnie polsko-ukraińskiej i polsko-bolszewickiej. W latach 1923-1924 był dowódcą III batalionu 33. Pułku Piechoty. Przeniesiony do Korpusu Ochrony Pogranicza w Hołubiczach, zginął tragicznie 20 grudnia 1924 r.⁸³ Jego grób na łomżyńskim cmentarzu nie został odnaleziony.

Część mogił żołnierzy polskich z wojny polsko-bolszewickiej do dzisiaj pozostaje zapomniana bądź opieka nad nimi jest sprawowana w bardzo ograniczonym zakresie. Pod wsią Trzczańskie (pow. kolneński) znajdują się trzy mogiły w których spoczywa pięciu żołnierzy. Pamiętają o nich mieszkańcy oraz pracownicy Lasów Państwowych i to dzięki nim groby nie uległy zatarciu w leśnym krajobrazie. Również na cmentarzach parafialnych w Łomży, Bronowie i Miastkowie (pow. łomżyński) znajdują się zaniedbane mogiły żołnierskie z 1920 r. Wymagają one renowacji i opieki ze strony samorządu i mieszkańców. Niestety, prace remontowe polegają najczęściej na usunięciu

⁸² Por. 3. Katalog miejsc pamięci..., Jabłonka Kościelna.

⁸³ M. Czarnecki, *Gwido Bursa*, „Wspólna Praca” 15.01.1925, R. XVI, nr 2, s. 1.

wszystkich elementów zabytkowych, w tym nagrobka i zastąpieniu go wspólnym, rzadko oddającym ducha wojskowego pochówku sprzed stu lat. W skrajnych przypadkach, renowacje prowadzą do utraty części ważnych informacji. Sytuacja taka miała miejsce w przypadku mogiły we wsi Kaplań (pow. wysokomazowiecki), gdzie na nowej tablicy inskrypcyjnej pominięto datę śmierci żołnierza⁸⁴. Z kolei na jednej z mogił wojennych znajdujących się na cmentarzu w Lemanie (pow. kolneński) fundatorzy nowej tabliczki na nagrobku pominięli informację, iż pochowany zginął śmiercią żołnierską w wojnie polsko-bolszewickiej⁸⁵.

Niedługo po odzyskaniu niepodległości pojawiły się pierwsze inicjatywy trwałych upamiętnień tego wydarzenia. Przybierały one różne formy, w tym czasie jeszcze nie kierowane odgórnie przez administrację państwową. W Kolnie, 3 maja 1919 r. uroczyscie posadzone zostały Dęby Wolności, z których do dzisiaj przetrwał jeden i w dalszym ciągu stanowi on scenografię uroczystych obchodów święta niepodległości organizowanych w mieście. Również w 1919 r. ufundowany został krzyż przydrożny poświęcony pamięci kolejarzy, którzy zginęli w Szepietowie podczas rozbijania żołnierzy armii niemieckiej 11 listopada 1918 r.⁸⁶

Nie znamy daty ufundowania tabliczki „PAMIĄTKA WYPĘDZENIA NIEMCÓW DNIA 11 LISTOPADA 1918 R.” umieszczonej przy kościele parafialnym we wsi Poryte (pow. kolneński), jednak możemy przyjąć, że powstała w krótkim czasie po odzyskaniu niepodległości. Umieszczono ją na pomniku ku czci poległych żołnierzy armii niemieckiej wzniesionym przez niemiecką administrację wojskową w latach 1915-1918. Na froncie pomnika w dalszym ciągu widoczna jest częściowo zatarta inskrypcja w języku niemieckim (ryc. 2). Współcześnie, tablica pamiątkowa jest nośnikiem pamięci o odzyskaniu niepodległości, zaś uroczyste obchody świąt państwowych odbywają się przy pomniku ku czci Józefa Piłsudskiego znajdującym się w tej wsi.

Symbolicznym gestem pamięci sprzyjają okrągłe rocznice wydarzeń. Fundowano wówczas pomniki upamiętniające odzyskanie niepodległości oraz żołnierzy biorących udział lub poległych w walkach z lat 1914-1920. Pierwszą okazją ku temu było dziesięciolecie wybuchu I wojny

Ryc. 2. Poryte, pow. kolneński. Tablica upamiętniająca odzyskanie przez Polskę niepodległości zastępująca inskrypcję na pomniku wzniesionym w latach 1915-1918 przez niemieckie władze wojskowe ku czci żołnierzy armii niemieckiej pochowanych na miejscowym cmentarzu

⁸⁴ Por. 3. Katalog miejsc pamięci..., Kaplań.

⁸⁵ Por. 3. Katalog miejsc pamięci..., Leman.

⁸⁶ Por. 3. Katalog miejsc pamięci..., Szepietowo.

Ryc. 3. Lachowo, pow. kolneński. Tablica pamiątkowa na ścianie kościoła parafialnego ufundowana w dziesiątą rocznicę wojny polsko-bolszewickiej

ła tradycja dekorowania jej na 11 listopada flagami państwowymi⁸⁷. W tym samym czasie, w Szczepankowie (pow. łomżyński) ustawiono przy szkole kamienny obelisk.

Kolejne upamiętnienia powstawały w dziesiątą rocznicę wojny polsko-bolszewickiej. W 1930 r. wzniesiono pomniki w Wysokiem Mazowieckiem, Dąbrowie Wielkiej (pow. wysokomazowiecki) i wsi Poryte (pow. kolneński). Mieszkańcy Lachowa (pow. kolneński) ufundowali wówczas tablicę pamiątkową umieszczoną na ścianie frontowej kościoła parafialnego (ryc. 3).

Najpóźniej, bo w 1938 r., w dwudziestą rocznicę odzyskania niepodległości, ufundowany został pamiątkowy obelisk ustawiony przy drodze w centrum Piątnicy Poduchownej. Przetrwał on dzięki opiece proboszcza miejscowej parafii. Niestety, ten nośnik pamięci trwa w świadomości jedynie nielicznych mieszkańców. Funkcję miejsca pamięci, wokół którego

światowej, jednak największa liczba upamiętnień przypadła na dziesięciolecie odzyskania niepodległości. Z inicjatywy i funduszy mieszkańców, wspomaganych przez lokalne władze, wniesiono wówczas pomniki w Ciechanowcu i Czyżewie. W Łomży obchody dziesiątej rocznicy odzyskania niepodległości zbiegły się z odsłonięciem tablicy ku czci Leona Kaliwody, komendanta POW, który zginął 11 listopada 1918 r. Mniejsze miejscowości również włączyły się do tego nurtu fundując upamiętnienia dostosowane do lokalnego krajobrazu i możliwości finansowych mieszkańców. We wsi Boguszyce (pow. łomżyński) w 1928 r. zbudowano kapliczkę dziękczynną za odzyskanie niepodległości. Współcześnie, niewielu mieszkańców pamięta o tym fakcie, jednak przetrwała

⁸⁷ Por. 3. Katalog miejsc pamięci..., Boguszyce.

organizowane są obchody świąt państwowych przejął znajdujący się po przeciwnej stronie ulicy pomnik ku czci żołnierzy 33. Pułku Piechoty poległych w obronie Łomży we wrześniu 1939 r.

Wśród miejscowości, w których upamiętniono wydarzenia i osoby związane z odzyskaniem niepodległości i wojną polsko-bolszewicką pierwszoplanowa rola powinna przypaść stolicy regionu – Łomży. W okresie międzywojennym zrodziły się tam trzy pomysły upamiętnień, z których ostatecznie żaden nie został zrealizowany.

Idea budowy łomżyńskiego pomnika ku czci obrońców miasta z 1920 r. wyszła od księdza Kazimierza Lutosławskiego⁸⁸, a przejęła ją Rada Miejska już w 1921 r. Jej historia jest długa i ukazuje miejscowe animozje, które ostatecznie doprowadził do tego, że pomnik nie został wzniesiony. Już na początku doszło do nieporozumienia pomiędzy władzami miejskimi i powiatowymi, gdyż Sejmik Łomżyński zaproszony do współpracy, podjął decyzję o samodzielnym zajęciu się tą sprawą, argumentując, iż na terenie powiatu znajduje się obiekt, który po modyfikacji i przeniesieniu na teren miasta może pełnić funkcję pomnika ku czci poległych. Władze powiatowe miały na myśli pomnik wystawiony przez carat we wsi Jakać, upamiętniający zwycięstwo wojsk rosyjskich nad powstańcami styczniowymi (ryc. 4). W ciągu kolejnych lat prawdopodobnie nie podjęto konkretnych działań, poza rozpoczęciem zbiórki środków przeznaczonych na realizację zamierzenia. W 1924 r. pomysł budowy pomnika po raz kolejny przywołał anonimowy mieszkaniec miasta na łamach „Wspólnej Pracy”. Zgodnie z tą propozycją pomnik miał upamiętniać: *Pierwsze miejsce należy się tym co w roku 1920-ym w wojnie z hordami bolszewickimi polegli w obronie Ojczyzny, następne – tym ofiarnym członkom P.O.W. co padli w 1918 roku przy rozbrajaniu Niemców, dalsze zaś tym, co w latach 1914-1917 w obcych zginęli szeregowi*⁸⁹. Ci zaś, którzy trzy lata wcześniej wpłacili pieniądze na wezwanie ks. K. Lutosławskiego, zaczęli domagać się informacji, na co przeznaczono zebrane wówczas środki⁹⁰.

W 1925 r. po długich i ciężkich przejściach⁹¹ ukonstytuował się Komitet budowy pomnika w Łomży ku uczczeniu poległych w obronie Ojczyzny synów ziemi łomżyńskiej. Komitet ten realizował przyjęty wcześniej pomysł zbiórki i przeniesienia do Łomży carskiego pomnika z Jakaci (ryc. 4). Miał on stanąć na Rynku Pocztowym. Projekt zagospodarowania przestrzeni opracował planista Brzozowski (ryc. 5), zaś ideę przekształcenia rosyjskiego monumentu w pomnik ku czci polskich żołnierzy walczących i poległych w 1920 r. przedstawił artysta malarz Weloński (ryc. 6). Wiosną 1925 r. planowano, że odsłonięcie nowego pomnika nastąpi w sierpniu, w obecności prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Stanisława Wojciechowskiego.

⁸⁸ Budowa pomnika, „Wspólna Praca” 15.07.1924, R. XV, nr 5, s. 5.

⁸⁹ Łomżanin, Przykład godny naśladowania, „Wspólna Praca” 15.05.1924, R. XV, nr 1, s. 4.

⁹⁰ Budowa pomnika, op. cit.

⁹¹ Pomnik obrońcom Łomży, „Wspólna Praca” 17.04.1925, R. XI, nr 8, s. 7.

Ryc. 4. Pomnik wzniesiony przez władze carskie w Jakaci. W 1925 r. został on zdemontowany i przewieziony na Plac Pocztowy w Łomży, gdzie po przebudowie miał służyć jako pomnik Bohaterom Obroncom Ojczyzny

Źródło: APBŁ. sygn. 34, Akta miasta Łomży

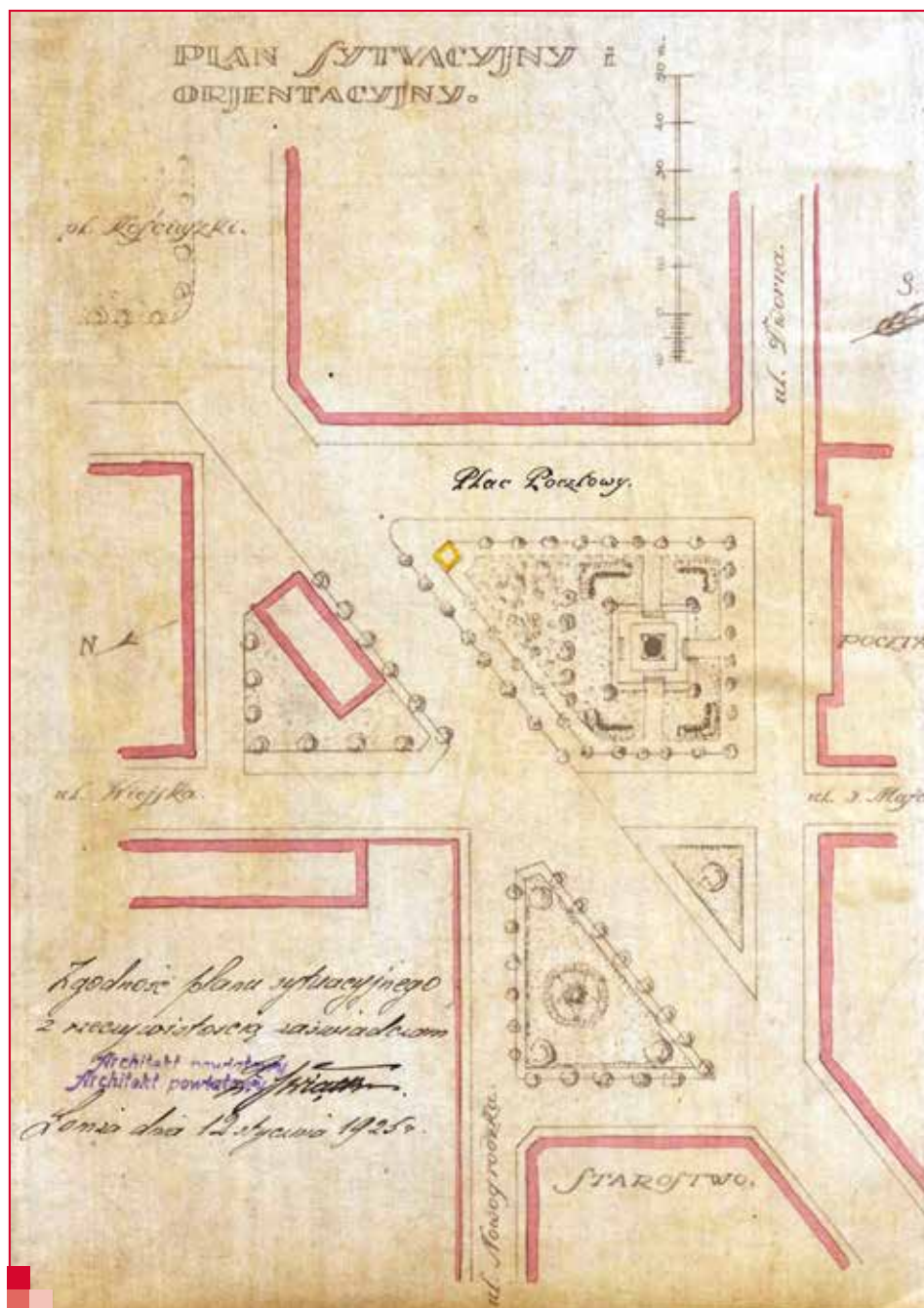
Po rozpoczęciu prac, demontażu pomnika w Jakaci i przewiezieniu go do Łomży okazało się, że członkowie komitetu powinni uzyskać pozwolenie na jego budowę ze strony władz wojewódzkich. Te jednak, na podstawie opinii specjalistów, zabroniły wykorzystania monumentalnego carskiego pomnika wskazując jako wzór do naśladowania prosty, kamienny pomnik wzniesiony niedawno w Świsłoczy⁹². Estetyka i wzornictwo niedawnego zaborcy nie przypadły do gustu władzom województwa. Z tego powodu, mimo kilkuletnich planów i starań, Łomża nie doczekała się wzniesienia pomnika upamiętniającego obrońców Rzeczypospolitej podczas wojny polsko-bolszewickiej.

Drugim pomnikiem, którego budowa nie doszła do skutku, miało być upamiętnienie poległych żołnierzy 33. Pułku Piechoty. Idea wyszła od pułkownika Stanisława Raganowicza. Zebranie organizacyjne komitetu budowy pomnika odbyło się 1 lipca 1936 r. Przewodniczył mu starosta łomżyński Stanisław Kaucki. W spotkaniu wzięli udział przedstawiciele władz miejskich, głównych instytucji łomżyńskich oraz licznych stowarzyszeń.

Prezesem honorowym komitetu został generał brygady Czesław Młot-Fijałkowski. Kilka dni później ukonstytuował się Komitet Wykonawczy składający się z trzech sekcji: techniczno-artystycznej, finansowej i propagandowej. W skład komitetu weszło łącznie 25 osób⁹³. Pomnik miał stanąć na Placu Kościuszki. W sierpniu 1939 r. komisja pracująca nad upamiętnieniem w Łomży postaci J. Piłsudskiego wniosowała, by zmienić jego lokalizację na Aleję Legionów, zaś Plac Kościuszki miał zostać zagospodarowany na potrzeby budowy pomnika

⁹² Ibidem.

⁹³ J.C., *Pomnik ku czci poległ. żołnierzy 33 pp. w Łomży*, „Przegląd Łomżyński” 19.07.1936, r. VIII, nr 29, s. 4.

Ryc. 5. Plan sytuacyjny Placu Pocztowego w Łodzi z oznaczeniem proponowanej lokalizacji pomnika Bohaterom Obróńcom Ojczyzny

Źródło: APBŁ sygn. 34, Akta miasta Łodzi

Ryc. 6. Projekt przebudowy carskiego pomnika z Jakaci na pomnik Bohaterom Obroncom Ojczyzny, który planowano wzniesić na Placu Pocztowym w Łomży. Propozycja nie uzyskała akceptacji władz wojewódzkich

Źródło: APBŁ. sygn. 34, Akta miasta Łomży

Marszałka⁹⁴. Niestety, niewiele wiadomo o pracach komitetu oraz przyczynach niepowodzenia przedsięwzięcia. Wydana drukiem pocztówka przedstawiająca model pomnika zaprojektowanego przez artystę rzeźbiarza Franciszka Habdasa (ryc. 7) świadczy, że prace projektowe zostały rozpoczęte. Być może pocztówka była cegiełką w akcji zbierania funduszy.

Z odzyskaniem niepodległości i zwycięską wojną polsko-bolszewicką nierozzerwalnie wiąże się postać J. Piłsudskiego. Jeszcze za jego życia, upamiętnianie wydarzeń z lat 1914-1920 i poległych wówczas żołnierzy niemal zawsze wiązało się także z oddaniem czci Marszałkowi. Gdy dwunastego maja 1935 r. J. Piłsudski zmarł, niemal natychmiast pojawiła się idea powstania ogólnopolskiego organu koordynującego działalność upamiętniającą jego postać. Pomysł powołania Narodowego Komitetu

Upamiętniania Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego wyszedł od historyka i polityka Artura Śliwińskiego, jednego z najbliższych współpracowników zmarłego. A. Śliwiński był autorem odezwy wzywającej do powstania komitetu, zawierającej także proponowaną obsadę stanowisk⁹⁵. Wezwanie to zostało podjęte, ale nie w formie o jakiej pisał pomysłodawca. Niedługo później, 6 czerwca 1935 r. na Zamku Królewskim w Warszawie miała miejsce uroczystość konstituująca komitet, jednak w innym niż proponowany składzie i pod nieco inną nazwą: Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego. Do prac komitetu zaproszono około 130 osób, a w prezydium znaleźli się: ówczesny premier Walery Sławek, Generalny Inspektor Sił Zbrojnych gen. Edward Rydz-Śmigły, marszałek Sejmu Kazimierz Świtalski, marszałek Senatu Władysław Raczkiewicz, kierownik Ministerstwa Spraw Wojskowych gen. Tadeusz Kasprzycki, kardynał Aleksander Kakowski oraz generałowie Kazimierz Sosnkowski i Felicjan Sławoj Składkowski. Powołano także Komitet Wykonawczy którego pracami kierował gen. Bolesław Wieniawa-Długoszowski,

⁹⁴ AAN sygn. 61, Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego, Wydział Wykonawczy, k. 4.

⁹⁵ P. Cichoracki, *Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego 1935-1939 – mechanizmy działania*, „Dzieje Najnowsze” 2002, R. XXXIV, z. 4, s. 37.

zaś od wiosny 1938 r. gen. Kazimierz Sosnkowski⁹⁶.

Komitet sformułował listę ogólnopolskich przedsięwzięć, które miały być priorytetem jego działalności. Znalazła się na niej: budowa grobowca na wileńskiej Rossie oraz pomnika w Wilnie, budowa krypty i sarkofagu na Wawelu, usypanie kopca na Sowińcu w Krakowie, budowa pomnika w Warszawie oraz wspomaganie Fundacji Stypendialnej dbającej o kształcenie dzieci poległych żołnierzy Wojska Polskiego, założonej w 1920 r. przez J. Piłsudskiego. Na liście znalazło się także stworzenie pomnika żywego oraz upamiętnianie obeliskami miejsc związanych z życiem Marszałka⁹⁷. Wydaje się, że scentralizowane podejście Komitetu Wykonawczego do upamiętniania postaci J. Piłsudskiego stało się przyczyną małej aktywności komitetów wojewódzkich, które chętniej widziałyby lokalne upamiętnienia, na które łatwiej udawało się zgromadzić fundusze. Kolejnym problemem stał się fakt, że w wielu regionach działały już komitety, których celem były budowy pomników lub innych obiektów upamiętniających Marszałka.

Wytyczne Naczelnego Komitetu Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego wskazywały, by na terenie każdego województwa działał Wojewódzki Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego jako organ wykonawczy Wojewódzkiej Rady Obywatelskiej stanowiącej jednostkę terytorialną Komitetu Centralnego. Czynnikiem kontrolującym tych organów był wojewoda. Do jego zadań należała również organizacja ww. struktur, zaś później utrzymywanie stałego kontaktu z warszawskim Wydziałem Wykonawczym.

W województwie białostockim, od 24 maja 1935 r. działało Wojewódzkie Towarzystwo Budowy Domów i Świetlic Ludowych im. J. Piłsudskiego będące lokalną inicjatywą w dziele złożenia hołdu pamięci marszałka J. Piłsudskiego⁹⁸.

Ryc. 7. Model pomnika ku czci żołnierzy 33. Pułku Piechoty poległych w walkach w obronie niepodległości. Pomnik miał stać w Łomży. Projekt nie został zrealizowany

Źródło: AAN sygn. 61, Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego, Łomża

⁹⁶ Ibidem, s. 38-39.

⁹⁷ Ibidem, s. 40.

⁹⁸ AAN sygn. 7, Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego, Wydział Wykonawczy, k. 244.

Celem towarzystwa była budowa domów kultury oraz sprawowanie opieki nad już istniejącymi świetlicami im. Józefa Piłsudskiego. Członkowie towarzystwa wyszli ze słusznego założenia, że na terenie województwa białostockiego najlepszą formą uczczenia postaci Marszałka będą inwestycje w domy kultury, których tu dramatycznie brakowało. Słuszność tej decyzji jest widoczna do dzisiaj w wielu miejscowościach regionu, w których w dalszym ciągu wzniesione wówczas Domy Ludowe są siedzibami instytucji kultury⁹⁹.

Aby spełnić wymagania Naczelnego Komitetu, na zebraniu towarzystwa w dniu 12 lipca 1935 r. wicewojewoda Alfons Zgrzebniok postawił wniosek, by w myśl pisma Wydziału Wykonawczego Naczelnego Komitetu w Warszawie z 9 lipca 1935 r. uznać się Wojewódzką Radą Obywatelską w składzie osób obecnych na posiedzeniu. Obecni byli wówczas wspomniany wicewojewoda Zgrzebniok, poseł Włodzimierz Bzowski, prezydent Białegostoku Seweryn Nowakowski, inżynier Jan Kurant, inspektor Józef Zdzeniecki, Filip Echeński oraz uczestnik zebrania o nazwisku Zasada¹⁰⁰. Kilka miesięcy później, 28 lutego 1936 r., na posiedzeniu Zarządu Wojewódzkiego Towarzystwa Budowy Domów i Świetlic Ludowych postanowiono uznać skład osobowy Zarządu Wojewódzkiego Towarzystwa Budowy Domów i Świetlic Ludowych im. Marszałka Józefa Piłsudskiego powołanym również do wykonywania czynności Zarządu Wojewódzkiego Komitetu Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego i całkowicie podporządkować się zarządzeniom i instrukcji Naczelnego Komitetu¹⁰¹. Co więcej, środki zgromadzone na rachunku bankowym Towarzystwa Budowy Domów w wysokości 22529,90 złotych zostały przesunięte na rachunek Wojewódzkiego Komitetu Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego. Decyzje te skutkowały unią personalną obu organizacji, a co za tym szło podejmowaniem wspólnych przedsięwzięć, prowadzeniem wspólnej rachunkowości i doprowadziło do zupełnego pomieszczenia wzajemnych wpływów i wydatków i w rezultacie skomplikowało wzajemne stosunki – jak zapisał w protokole urzędnik Najwyższej Izby Kontroli przeprowadzający kontrolę działalności i finansów obu stowarzyszeń. Na przykład: Wojewódzkie Towarzystwo Budowy Domów i Świetlic Ludowych im. Marszałka Józefa Piłsudskiego wypłaciło z rachunku bankowego formalnie należącego do Wojewódzkiego Komitetu Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego pożyczki na kwotę 27000 złotych przeznaczone na budowę domów i świetlic ludowych na terenie województwa białostockiego, m.in. w Bielsku Podlaskim, Białymstoku, Willi Nowej, Stawiskach, Wiercisliskach, Szumowie i Białowieży. Niepokój władz centralnych Komitetu budził też fakt, iż do końca lipca 1936 r. białostocki Komitet Wojewódzki nie przekazał do budżetu centralnego żadnych środków. Pertraktacje dotyczące podziału

⁹⁹ Np. modernistyczne siedziby Teatru Dramatycznego im Aleksandra Węgierki w Białymstoku i Domu Ludowego w Supraślu.

¹⁰⁰ Ibidem, k. 246. Autorom nie udało się ustalić funkcji pełnionej przez uczestnika zebrania o nazwisku Zasada.

¹⁰¹ Ibidem.

wpływów pomiędzy Komitet Centralny i Wojewódzki prowadził poseł Józef Ryszka, jednak nie doprowadziły one do konstruktywnych uzgodnień¹⁰².

Obraz działalności białostockiego Komitetu Wojewódzkiego wyłaniający się z protokołu kontroli NIK przeprowadzonej w kwietniu 1939 r. pozwolił władzom centralnym na wyciągnięcie wniosku, że białostocki Komitet Wojewódzki nie podjął żadnych własnych działań, zaś połączenie z Wojewódzkim Towarzystwem Budowy Domów i Świetlic Ludowych miało na celu kontynuowanie dotychczasowej, unikalnej w skali kraju działalności w zakresie upamiętniania postaci Marszałka przez budowę domów ludowych przy jednoczesnym spełnieniu formalnych wymagań władz centralnych dotyczących tworzenia komitetów wojewódzkich Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego. Z tego powodu wnioskowano o likwidację białostockiego komitetu oraz przejęcie większości środków zgromadzonych na rachunku bankowym przez Komitet Centralny. Nie wiadomo, jak potoczyła się ta sprawa i czy przed wybuchem II wojny światowej podjęło kroki w celu realizacji tych zamierzeń.

W 1939 r. działalność centralnego Komitetu Wykonawczego Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego objęła część terenów województwa białostockiego włączonych do województwa warszawskiego. Podjęto wówczas działania projektowe upamiętnień J. Piłsudskiego prowadzone przez Sekcję Głazów Pamiątkowych tego komitetu. Działalność sekcji miała na celu upamiętnienie miejsc na terenie kraju *w których Marszałek pracował, działał, walczył i pobierał ważne decyzje*¹⁰³. W założeniach, sekcja miała jedynie koordynować oddolne inicjatywy obywatelskie, jednak w świetle dostępnych źródeł wydaje się, że z biegiem czasu przejęła na siebie także kwestie inicjowania tych upamiętnień. W Archiwum Akt Nowych zachowały się dokumenty dla projektowanych upamiętnień w Łomży, Wysokiem Mazowieckiem i Zambrowie¹⁰⁴. Propozycję każdego pomnika lub obelisku umotywowano faktami historycznymi czyli związkiem J. Piłsudskiego z daną miejscowością. W tym przypadku opierano się na dokumentach Wojskowego Biura Historycznego, szczegółowo wykazując każdy, nawet najkrótszy pobyt Marszałka. Wskazano proponowane lokalizacje pomnika przedstawione na szkicach sytuacyjnych oraz fotografiach. Sprawozdania z wizytacji z trzech miastach regionu datowane są na sierpień 1939 r., niespełna miesiąc przed wybuchem II wojny światowej. Fakt ten miał decydujący wpływ na to, iż budowa pomników ku czci J. Piłsudskiego zaplanowanych w Łomży, Wysokiem Mazowieckiem i Zambrowie nie doszła do skutku. Pomimo tego, zachowane materiały są doskonałym przykładem ówczesnego komponowania upamiętnień w krajobrazie miast oraz dostarczają serii fotografii tych miejsc tuż przed wybuchem II wojny.

¹⁰² Ibidem, k. 247.

¹⁰³ P. Cichoracki, op. cit., s. 44.

¹⁰⁴ AAN, sygn. 58 i 61, Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego.

Łomża

Upamiętnienie postaci J. Piłsudskiego motywowano wielokrotnymi pobytami Marszałka w mieście:

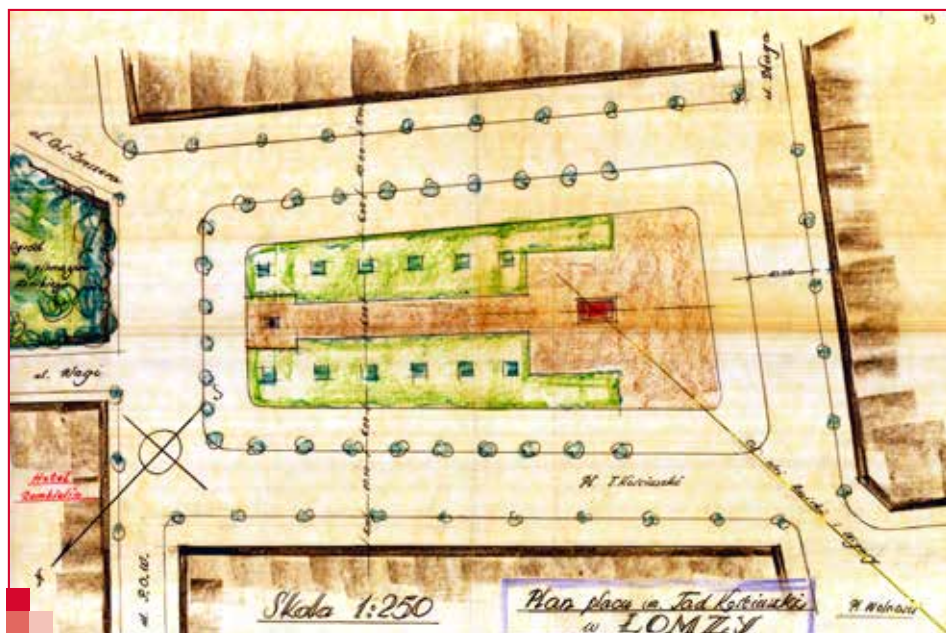
- 1/ W okresie prac konspiracyjnych mieszkał przez kilka dni u pastora kościoła ewangelicko-augsburskiego Mikulskiego w domu przy ulicy Krzywe Koło nr 9;
- 2/ Rok 1919 wrzesień 12. W czasie przejazdu do Suwałk zatrzymał się dla przyjęcia hołdu miejscowej ludności;
- 3/ Rok 1920 sierpień 23. Kierując działaniami pościgowymi w bitwie warszawskiej, przyjechał autem w otoczeniu sztabu do hotelu Rembelin przy placu Kościuszki gdzie zatrzymał się około 4 godzin¹⁰⁵.

Ryc. 8. Szkic centrum Łomży z zaznaczonymi dwiema proponowanymi lokalizacjami upamiętnienia J. Piłsudskiego: I – pomnik na Placu Kościuszki, II – obelisk lub pomnik przy Alei Legionów

Źródło: AAN, sygn. 61, Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego

¹⁰⁵ AAN, sygn. 61, Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego, k. 3.

Ryc. 9. Łomża. Pierwsza propozycja lokalizacji pomnika J. Piłsudskiego. Plac Kościuszki. Projekt zagospodarowania placu z proponowaną lokalizacją pomnika

Źródło: AAN, sygn. 61, Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego

W spotkaniu w dniu 7 sierpnia 1939 r. wzięli udział: Stanisław Woboski z Wojskowego Biura Historycznego, Zygmunt Radwański jako przedstawiciel Wydziału Wykonawczego Naczelnego Komitetu Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego, Jan Janicki, prezydent Łomży, Zdzisław Świątkowski, architekt powiatowy oraz Eugeniusz Galiński, inżynier miejski. Wytypowano dwie lokalizacje: Plac Kościuszki, gdzie mógł stanąć pomnik (ryc. 9, 11-14) oraz Aleję Legionów, gdzie możliwe było wystawienie obelisku, którego tło miał stanowić Park Ludowy (ryc. 8-17). Komisja bardziej skłaniała się do pierwszej z propozycji, do tego stopnia, że władze miejskie zadeklarowały, iż planowany na Placu Kościuszki pomnik ku czci poległych żołnierzy 33. Pułku Piechoty może zostać przesunięty na Aleję Legionów, ustępując miejsca pomnikowi J. Piłsudskiego¹⁰⁶. W rzeczywistości było to zaaprobowanie wcześniejszych ustaleń, gdyż dla lokalizacji pomnika na Placu Kościuszki wykonana została makieta przedstawiająca planowane upamiętnienie (ryc. 10).

Ryc. 10. Łomża. I propozycja lokalizacji pomnika J. Piłsudskiego. Makieta przedstawiająca zagospodarowanie Placu Kościuszki z pomnikiem

Źródło: AAN, sygn. 61, Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego

¹⁰⁶ Ibidem, k. 4.

Ryc. 11. Łomża. I propozycja lokalizacji pomnika J. Piłsudskiego. Dokumentacja fotograficzna przestrzeni Placu Kościuszki

Źródło: AAN, sygn. 61, Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego

Ryc. 12. Łomża. I propozycja lokalizacji pomnika J. Piłsudskiego. Dokumentacja fotograficzna przestrzeni Placu Kościuszki

Źródło: AAN, sygn. 61, Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego

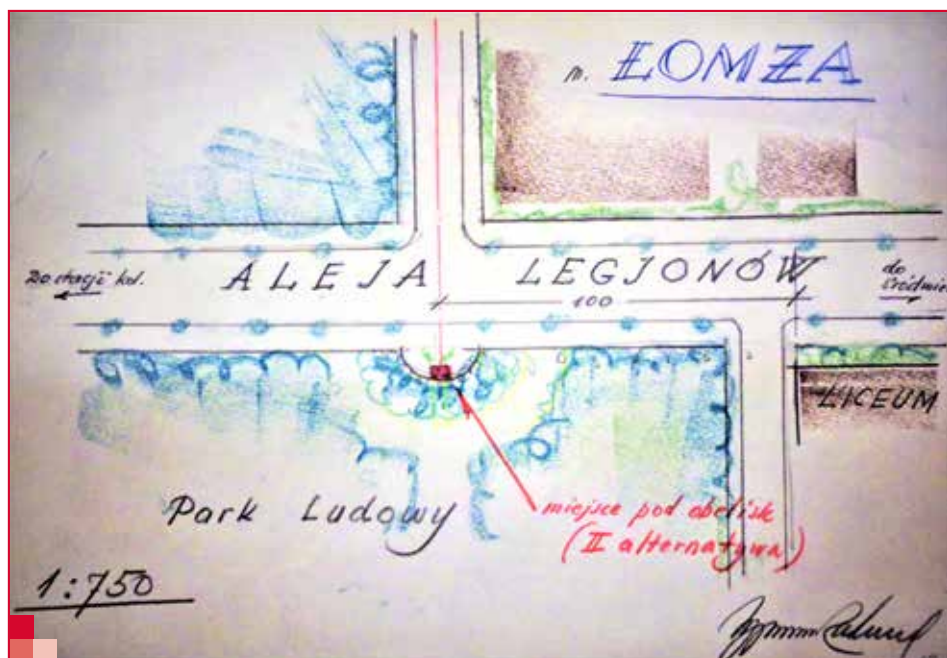
Ryc. 13. Łomża. I propozycja lokalizacji pomnika J. Piłsudskiego. Dokumentacja fotograficzna przestrzeni Placu Kościuszki

Źródło: AAN, sygn. 61, Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego

Ryc. 14. Łomża. I propozycja lokalizacji pomnika J. Piłsudskiego. Dokumentacja fotograficzna przestrzeni Placu Kościuszki. Podpis pod zdjęciem: *zdjęcie miejsca wytyczonego pod pomnik na osi Alei Żwirki i Wigury*

Źródło: AAN, sygn. 61, Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego

Ryc. 15. Łomża. II propozycja lokalizacji obelisku lub pomnika J. Piłsudskiego. Aleja Legionów. Projekt zagospodarowania terenu z proponowaną lokalizacją upamiętnienie

Źródło: AAN, sygn. 61, Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego

Ryc. 16. Łomża. II propozycja lokalizacji obelisku lub pomnika J. Piłsudskiego. Dokumentacja fotograficzna Alei Legionów i miejsca wytyczonego pod upamiętnienie. Podpis pod zdjęciem: *Miejsce wytyczone pod obiekt pamiątkowy (tawka na skraju parku) widoczne od strony śródmieścia*

Źródło: AAN, sygn. 61, Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego

Ryc. 17. Łomża. II propozycja lokalizacji obelisku lub pomnika J. Piłsudskiego. Dokumentacja fotograficzna Alei Legionów i miejsca wytyczonego pod upamiętnienie. Podpis pod zdjęciem: *Miejsce wytyczone zaznaczono siedzącymi na ławce*

Źródło: AAN, sygn. 61, Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego

Wysokie Mazowieckie

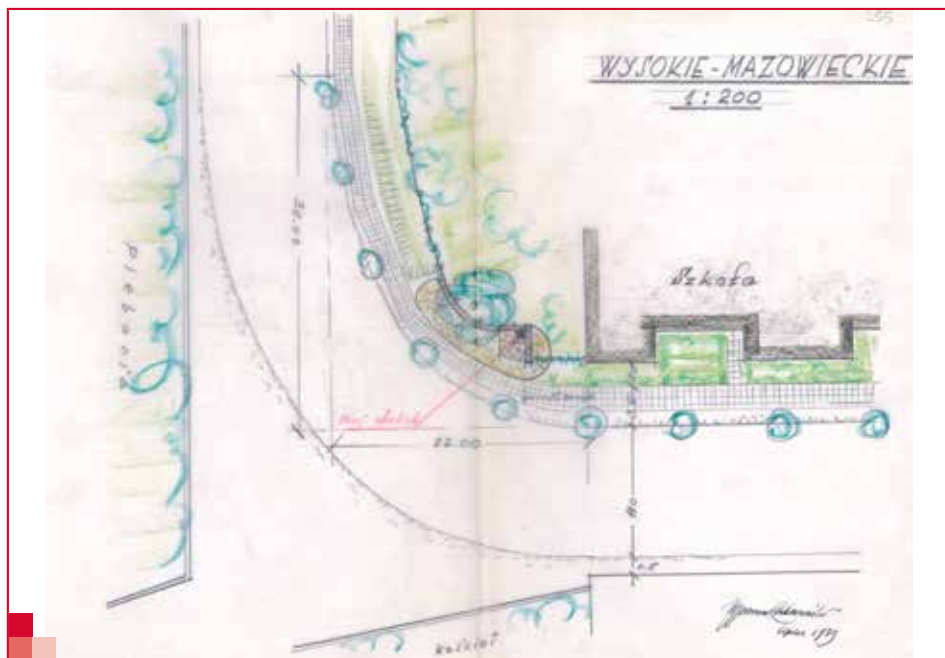
Wykazano następujący związek J. Piłsudskiego z miastem:

Rok 1918 grudzień 23. W przejeździe z Zambrowa gdzie przeglądał nowoformujące się oddziały ochotnicze do Łap, Naczelnik Państwa i Naczelny Wódz Józef Piłsudski zatrzymał się w Wysokiem Mazowieckiem na krótki odpoczynek¹⁰⁷

Spotkanie w sprawie ustalenia lokalizacji pomnika J. Piłsudskiego miało miejsce 21 sierpnia 1939 r. Podobnie jak w Łomży wzięli w nim udział: S. Woboski, Z. Radwański, a także: Czesław Kulągowski, kierownik kancelarii starostwa powiatowego oraz Feliks Maciejczuk, pracownik Zarządu Miejskiego. Ustalono, że wysoki, prosty obelisk stanie przed frontem Szkoły Powszechnej (ob. Szkoła Podstawowa nr 1 przy ul. Kościelnej), wtopiony w ogrodzenie terenu szkolnego (ryc. 18-23)¹⁰⁸.

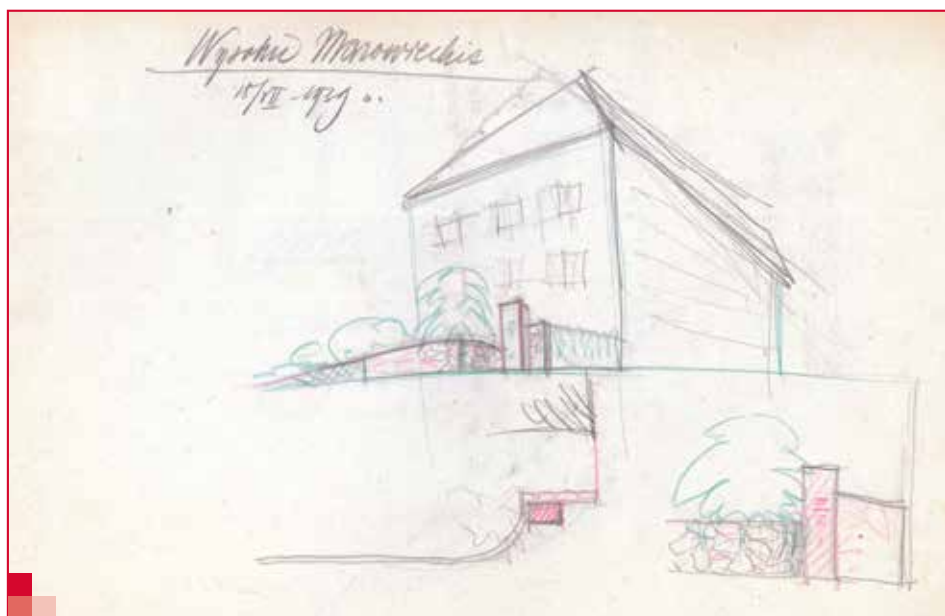
¹⁰⁷ AAN, sygn. 58, Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego, k. 251.

¹⁰⁸ Ibidem, k. 253.

Ryc. 18. Wysokie Mazowieckie. Szkic okolic kościoła i Szkoły Powszechnej z proponowaną lokalizacją obelisku ku czci J. Piłsudskiego (ob. ulica Kościelna)

Źródło: AAN, sygn. 58, Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego

Ryc. 19. Wysokie Mazowieckie. Wizualizację wyglądu pomnika J. Piłsudskiego przy budynku szkolnym

Źródło: AAN, sygn. 58, Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego

Ryc. 20. Wysokie Mazowieckie. Dokumentacja fotograficzna ulicy Kościelnej i miejsca wytyczonego pod pomnik J. Piłsudskiego. Podpis pod zdjęciem: *Miejsce pod obiekt na prawo od drzew. Widok z plebanii w kierunku na szkołę*

Źródło: AAN, sygn. 58, Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego

Ryc. 21. Wysokie Mazowieckie. Dokumentacja fotograficzna ulicy Kościelnej i miejsca wytyczonego pod pomnik J. Piłsudskiego. Podpis pod zdjęciem: *Widok z kierunku Zarządu Miejskiego. Miejsce wytyczone jak drzewa*

Źródło: AAN, sygn. 58, Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego

Ryc. 22. Wysokie Mazowieckie. Dokumentacja fotograficzna ulicy Kościelnej i miejsca wytyczonego pod pomnik J. Piłsudskiego. Podpis pod zdjęciem: *Widok z kierunku Zarządu Miejskiego. Miejsce wytyczone jak drzewa w lewo od budynku szkoły*

Źródło: AAN, sygn. 58, Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego

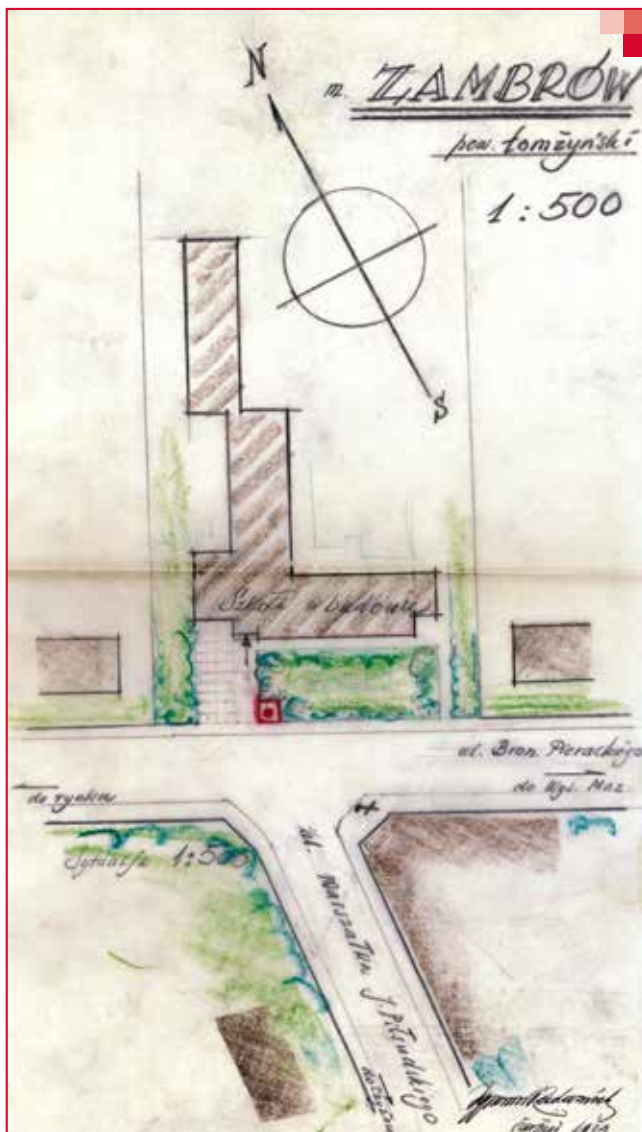
Ryc. 23. Wysokie Mazowieckie. Dokumentacja fotograficzna ulicy Kościelnej i miejsca wytyczonego pod pomnik J. Piłsudskiego. Podpis pod zdjęciem: *Miejsce pod obiekt na prawo od drzew, jak ławka. Widok spod kościoła*

Źródło: AAN, sygn. 58, Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego

Zambrów

Związek Józefa Piłsudskiego z Zambrówem został umotywowany pobytem Marszałka w mieście w dniu 23 grudnia 1918 r. w celu inspekcji organizujących się w mieście oddziałów Wojska Polskiego¹⁰⁹.

Spotkanie mające na celu ustalenie lokalizacji pomnika J. Piłsudskiego miało miejsce 8 sierpnia 1939 r. Tak jak poprzednio wzięli w nim udział: S. Woboski, Z. Radwański, a także: inż. Zdzisław Świątkowski, architekt miejski oraz Adam Sadowski, geodeta miejski. Postanowiono, że pomnik Marszałka zostanie wzniesiony przed budowaną wówczas Szkołą Powszechną której nadane zostanie imię Józefa Piłsudskiego (ryc. 24-30)¹¹⁰.

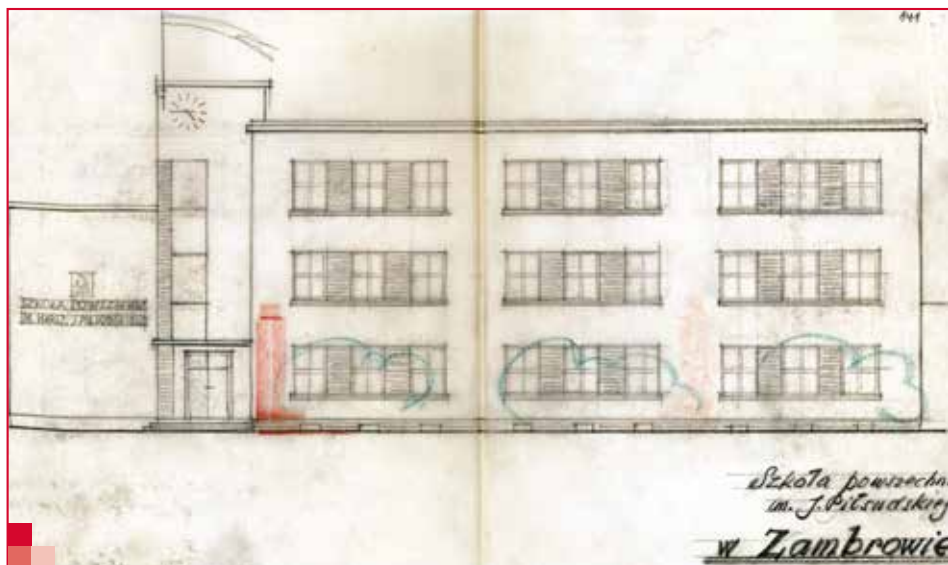

Ryc. 24. Zambrów. Szkic okolic ówczesnych ulic J. Piłsudskiego i B. Pierackiego z proponowaną lokalizacją pomnika J. Piłsudskiego przed budynkiem Szkoły Powszechnej (w budowie) (obecnie okolice skrzyżowania ulic: Wojska Polskiego i Mazowieckiej)

Źródło: AAN, sygn. 61, Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego

¹⁰⁹ AAN, sygn. 61, Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego, k. 122.

¹¹⁰ Ibidem, k. 124.

Ryc. 25. Zambrów. Projekt fasady budowanej szkoły z wizualizacją pomnika J. Piłsudskiego

Źródło: AAN, sygn. 61, Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego

Ryc. 26. Zambrów. Dokumentacja fotograficzna skrzyżowania ówczesnych ulic J. Piłsudskiego i B. Pierackiego oraz miejsca wytyczonego pod pomnik J. Piłsudskiego. Podpis pod zdjęciem: *Miejsce zaznaczone stojącym na ceglach widoczne z ulicy Pierackiego*

Źródło: AAN, sygn. 61, Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego

Ryc. 27. Zambrów. Dokumentacja fotograficzna skrzyżowania ówczesnych ulic J. Piłsudskiego i B. Pierackiego oraz miejsca wytyczonego pod pomnik J. Piłsudskiego. Podpis pod zdjęciem: *Miejsce wytyczone zaznaczone stojącym, widoczne od ulicy Piłsudskiego*

Źródło: AAN, sygn. 61, Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego

Ryc. 28. Zambrów. Dokumentacja fotograficzna skrzyżowania ówczesnych ulic J. Piłsudskiego i B. Pierackiego oraz miejsca wytyczonego pod pomnik J. Piłsudskiego. Podpis pod zdjęciem: *Miejsce pod obiekt zaznaczono stojącym na ceglach, widoczne z rynku w kierunku na ul. Pierackiego*

Źródło: AAN, sygn. 61, Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego

Ryc. 29. Zambrów. Dokumentacja fotograficzna skrzyżowania ówczesnych ulic J. Piłsudskiego i B. Pierackiego oraz miejsca wytyczonego pod pomnik J. Piłsudskiego. Podpis pod zdjęciem: *Miejsce budowy szkoły powszechnej przed którą stanie pomnik na osi alei J. Piłsudskiego. Miejsce wytyczone pod obiekt pamiątkowy zaznaczono stojącym na ceglach*

Źródło: AAN, sygn. 61, Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego

Ryc. 30. Zambrów. Dokumentacja fotograficzna skrzyżowania ówczesnych ulic J. Piłsudskiego i B. Pierackiego oraz miejsca wytyczonego pod pomnik J. Piłsudskiego

Źródło: AAN, sygn. 61, Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego

Druga wojna światowa nie tylko przecięła inicjatywy upamiętniania wydarzeń i postaci związanych z odzyskaniem niepodległości oraz wojną polsko-bolszewicką, lecz także doprowadziła do destrukcji części już istniejących miejsc i nośników pamięci. Pomniki poświęcone wojnie polsko-bolszewickiej były niszczone po wkroczeniu Armii Czerwonej. Tak stało się m.in. w Ciechanowcu, gdzie czerwonoarmiści usunęli z obelisku figurę orła oraz pamiątkową tablicę. Jeśli było to możliwe i elementy monumentów nie zostały całkowicie zniszczone, mieszkańcy, często z narażeniem życia zabezpieczali je i przechowywali, mając nadzieję, że w przyszłości posłużą do odbudowy zniszczonych pomników. Niestety, w sytuacji politycznej, społecznej i ideologicznej zaistniałej bezpośrednio po II wojnie światowej, odzyskanie niepodległości w 1918 r., której ikoną był marszałek J. Piłsudski oraz wojnę polsko-bolszewicką uznano za tematy wrogie ustrojowi socjalistycznemu i sojuszowi ZSRR. Te z upamiętnień, które przetrwały obie okupacje Armii Czerwonej były niszczone na polecenie polskich władz. O nowych upamiętnieniach w przestrzeni publicznej nie było mowy, więc podtrzymywanie żywej wówczas pamięci o wydarzeniach z lat 1918-1920 stało się domeną rodzin i społeczności lokalnych, a jednocześnie symbolem obywatelskiego nieposłuszeństwa wobec ówczesnych władz polskich. Mieszkańcy dbali o skazane na instytucjonalną niepamięć groby i cmentarze z wojny polsko-bolszewickiej. I chociaż nie wszędzie mogły oparły się niszczyielskiemu działaniu czasu, to jednak, dzięki takiej postawie społeczeństwa, przeważająca ich część przetrwała i zachowała się do dziś.

Trudno dzisiaj odtworzyć przyczyny zróżnicowanych historii poszczególnych upamiętnień w czasach II wojny światowej i PRL. Prawdopodobnie wpływ na to miała lokalizacja pomnika – te znajdujące się w bardziej eksponowanej przestrzeni publicznej były skazane na zniszczenie. Przetrwaniu grobów, zbiorowych mogił i cmentarzy wojennych sprzyjał otaczający je szacunek związany z sakralizacją miejsca. Podstawowe znaczenie miała jednak postawa społeczności lokalnych. W drugiej połowie lat 80. XX w. sytuacja polityczna w Polsce uległa zmianie na tyle, że możliwe było podjęcie działań mających na celu rekonstrukcję zniszczonych lub uszkodzonych miejsc pamięci o wydarzeniach z lat 1918-1920, zaś po 1989 r. upamiętnienia mogły powstawać bez przeszkód. Możliwości te realizowano w różnym tempie i skali, zależnie od lokalnych uwarunkowań. Odbudowano zniszczone pomniki (Wysokie Mazowieckie) lub zmieniano przesłanie monumentów wzniesionych w czasach PRL-u, nadając im nowy przekaz symboliczny (Kolno). Rozszerzano też często symbolikę istniejących lub rekonstruowanych miejsc pamięci. Pomniki wzniesione w okresie międzywojennym ku czci żołnierzy polskich walczących i poległych w wojnie polsko-bolszewickiej po odbudowaniu najczęściej upamiętniają również polskich żołnierzy z września 1939 r., żołnierzy Armii Krajowej

i innych formacji podziemia niepodległościowego z drugiej połowy lat czterdziestych i lat pięćdziesiątych XX w. (Ciechanowiec, Czyżew, Stawiski, Śniadowo). Wyjątkiem jest pomnik z Wizny, wzniesiony w 1967 r. w miejscu pomnika z okresu międzywojennego i dedykowany po odbudowie żołnierzom Samodzielnej Grupy Operacyjnej Narew z 1939 r. Gdy możliwe stało się upamiętnienie żołnierzy z wojny polsko-bolszewickiej, w 1990 r. umieszczono na obelisku skromną tabliczkę z nazwiskami polskich żołnierzy poległych w tej wojnie.

Zjawisko rozszerzania przesłania symbolicznego upamiętnień poświęconych pierwotnie odzyskaniu niepodległości i wojnie polsko-bolszewickiej wpisuje się w nurt unifikacji miejsc pamięci, czyli tworzenia przestrzeni upamiętniających wiele wydarzeń i osób z historii Polski. Szczególnie w mniejszych miejscowościach, zjawisko to jest odpowiedzią na potrzebę posiadania w krajobrazie miejsca pamięci, które mogłoby być scenografią obchodów wielu uroczystości państwowych o charakterze patriotycznym. Cel ten jest realizowany poprzez stopniowe rozszerzanie przesłania symbolicznego pomnika lub nawet grobu, niezależnie od tego, kto w rzeczywistości w nim spoczywa. Niekiedy nowo urządzanemu miejscu pamięci od razu nadaje się szeroki zakres upamiętniania. Prowadzi to do unifikacji pamięci zbiorowej, w której walki o niepodległość lub w jej obronie toczono w XIX i XX w. stapiają się w jeden kamień milowy pamięci Polaków (tabela 1). Dobrym przykładem tego zjawiska, jeszcze bardziej rozszerzającym przesłanie symboliczne, jest miejsce pamięci na cmentarzu w Pobikrach (pow. wysokomazowiecki) poświęcone żołnierzom polskim, od wojów Mieszka I i chrztu Polski w 966 roku do partyzantki niepodległościowej po II wojnie światowej (tabela 1).

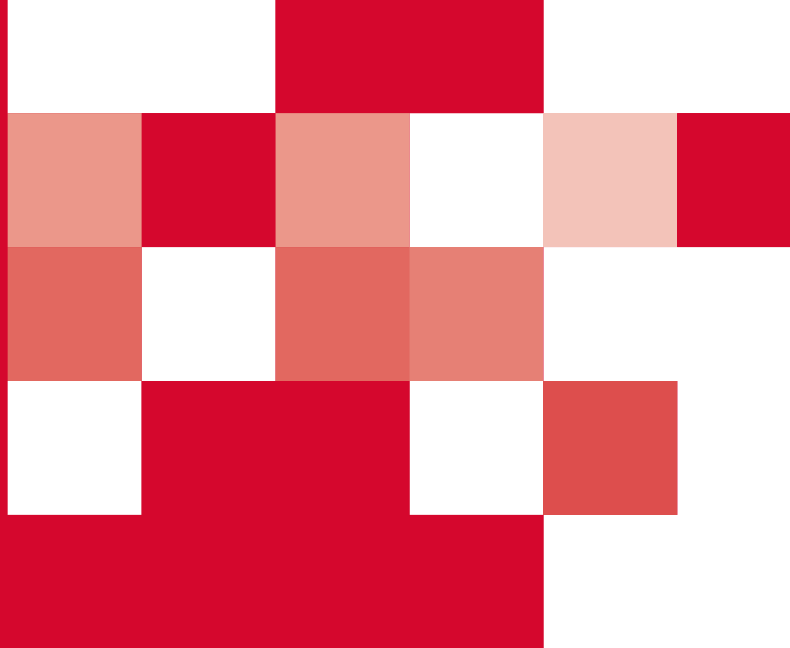
Unifikacja miejsc pamięci jest dominującym zjawiskiem, ale nie jedynym. Współcześnie powstają też pomniki o wąskim przesłaniu symbolicznym. Doskonałym tego przykładem, dodatkowo zaprojektowanym i ufundowanym przez osobę prywatną, jest pomnik marszałka J. Piłsudskiego w Małym Płocku (pow. kolneński) (tabela 1).

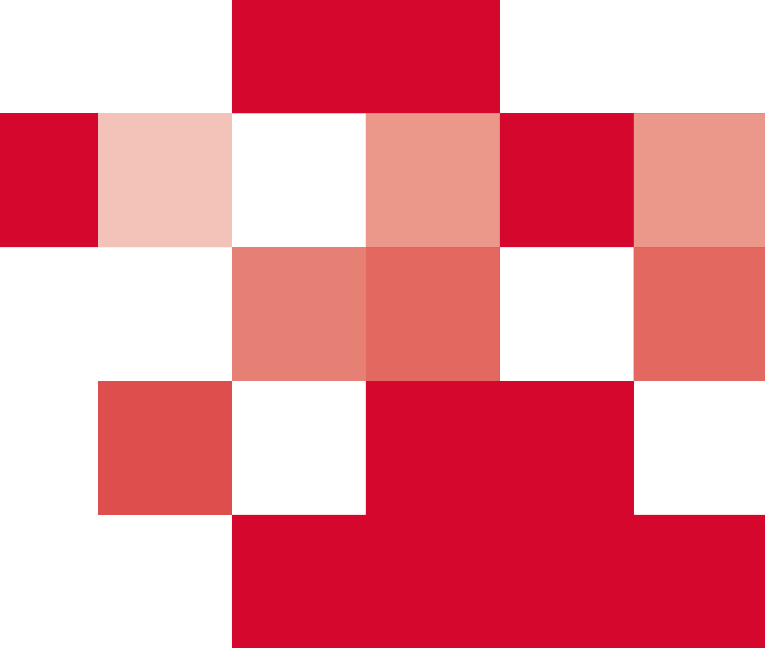
Tabela 1. Historia i zmiany wprowadzone w symbolice pomników upamiętniających osoby i wydarzenia związane z czynem niepodległościowym 1918 r. i wojną polsko-bolszewicką na terenie powiatów: łomżyńskiego, kolneńskiego, wysokomazowieckiego i zambrowskiego

Miejscowość	Czas powstania	Pierwotne upamiętnienie	Obecne upamiętnienie
Ciechanowiec, pow. wysokomazowiecki	1928 r. / 1988 r.	polegli w 1920 r.	polegli w 1920 r. ofiary Sybiru 1939-1947 r. cywile zamordowani przez NKWD
Czerwone, pow. kolneński	okres międzywojenny	żołnierze polegli w 1918-1920 r.	
Czyżew, pow. wysokomazowiecki	1928 r. / 1981 r / 2003 r.	J. Piłsudski i żołnierze polegli w walkach o odzyskanie niepodległości	poległym w walkach o niepodległość, gen. Władysław Sikorski, gen. Władysław Anders, żołnierze NSZ, AK i żołnierze wyklęci
Dąbrowa Wielka, pow. wysokomazowiecki	1928 r.	żołnierze polegli w walkach o wolność	
Dąbrówka Kościelna, pow. wysokomazowiecki	1936 r.	żołnierze POW polegli w latach 1914-1920	
Grabowo, pow. kolneński	2018 r.	odzyskanie niepodległości	
Kolno	1965 r.	walczący o utrwalenie władzy ludowej	odzyskanie niepodległości, Legiony Polskie, J. Piłsudski
Kolno	2018 r.	J. Piłsudski	
Łomża, ul. Dworna / Giełczyńska	1914 r.	sakralna	sakralna, stulecie odzyskania niepodległości, 600 lat praw miejskich
Łomża, skwer im. L. Kaliwody	1996 r.	harcerze polegli i walczący o niepodległość w latach 1914-1945	
Mały Płock, pow. kolneński	2018 r.	Józef Piłsudski	
Nowe Piekuty, pow. wysokomazowiecki	1995 / 2018 r.	Kazimierz Kamieński „Huzar”	Kazimierz Kamieński, stulecie odzyskania niepodległości, 150-lecie utworzenia gminy Piekuty, polegli w walce o niepodległość
Piątnica Poduchowna, pow. łomżyński	1938 r.	polegli w latach 1914-1920	
Pobikry, pow. wysokomazowiecki	2. dekada XXI w.	rycerstwo polskie 966-1450, żołnierze I i II RP, ofiary bolszewizmu, komunizmu, NKWD i UB, żołnierze II wojny światowej, ofiary hitleryzmu, żołnierze wyklęci	
Poryte, pow. kolneński	1930 r.	Józef Piłsudski	
Przytuły, pow. łomżyński	2008 r.	polegli za wolną Polskę	
Sokoły, pow. wysokomazowiecki	1928 r. / 2006 r.	odzyskanie niepodległości	religijno-patriotyczne (brak konkretnych wskazań)
Stawiski, pow. kolneński	1924 r. / 1969 r.	odzyskanie niepodległości i wojna polsko-bolszewicka	poległym za ojczyznę w 1918 i 1939 r.
Szczepankowo, pow. łomżyński	1928 r.	rocznica odzyskania niepodległości	
Śniadowo, pow. łomżyński	1990-1993 r.	polegli w wojnie polsko-bolszewickiej	polegli w wojnie polsko-bolszewickiej, II wojnie światowej i okresie powojennym
Winna-Poświętna, pow. wysokomazowiecki	2018 r.	konsekracja kościoła, odzyskanie niepodległości	
Wizna, pow. łomżyński	1932 r. / 1967 r.	żołnierze POW polegli w latach 1918-1920	żołnierze Samodzielnej Grupy Operacyjnej Narew z 1939 r., żołnierze, mieszkańcy Wizny polegli w latach 1920-1921
Wysokie Mazowieckie	1930 r. / 1989 r.	Józef Piłsudski i żołnierze polegli w latach 1918-1920	Józef Piłsudski, polegli w walkach w latach 1794-1918

3

Katalog
miejsc
pamięci

Powiat kolneński

Czerwone, gm. Kolno

Pomnik i mogiła żołnierzy poległych w latach 1918-1920 r.

Pomnik ufundowany w okresie międzywojennym z inicjatywy mieszkańców wsi, którzy w ten sposób uczcili odzyskanie niepodległości. Wzniesiono go w północnej części miejscowości (ryc. 31). Jest to wysoki ostrosłup murowany z kamieni polnych, obecnie zwieńczony wyciętym z blachy orłem w koronie (ryc. 32). Na froncie pomnika umieszczono medalion z popiersiem Józefa Piłsudskiego, poniżej tablicę z inskrypcją:

KU CZCI / OBROŃCÓW OJCZYZNY / POLEGŁYCH / NA POLU CHWAŁY /
POD WODZĄ / JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO / W LATACH 1918 – 1920 / A.D.2005

Wśród mieszkańców wsi zachowała się pamięć o pięciu nieznanych żołnierzach polskich, poległych prawdopodobnie w sierpniu 1920 r. Wówczas w okolicach wsi toczyły walki 3. Lubelski Dywizjon Artylerii Konnej im. płk. Włodzimierza Potockiego. Żołnierze zostali pochowani w miejscu, gdzie następnie wzniesiono pomnik. Położenie mogiły na skraju wsi wskazuje, że najprawdopodobniej założono ją przy znajdującym się tu wówczas krzyżu przydrożnym, który kilka lat później został zastąpiony pomnikiem. Po II wojnie światowej z pomnika usunięto symbolikę patriotyczną i czasy PRL przetrwał w zapomnieniu. Odnowienie monumentu oraz ufundowanie nowej tablicy pamiątkowej miało miejsce w 2005 r. z inicjatywy mieszkańców i przy wsparciu władz samorządowych. Pomnik został ponownie odsłonięty w listopadzie 2005 roku. Uroczystości tej towarzyszyło nadanie miejscowej szkole imienia Józefa Piłsudskiego (ryc. 33).

Ryc. 31. Czerwone, gm. Kolno. Lokalizacja pomnika ku czci żołnierzy poległych w latach 1918-1920 i mogiły zbiorowej żołnierzy poległych w 1920 r.
N: 53°25'35.76", E: 21°53'16.5"; dz. geod. nr 362

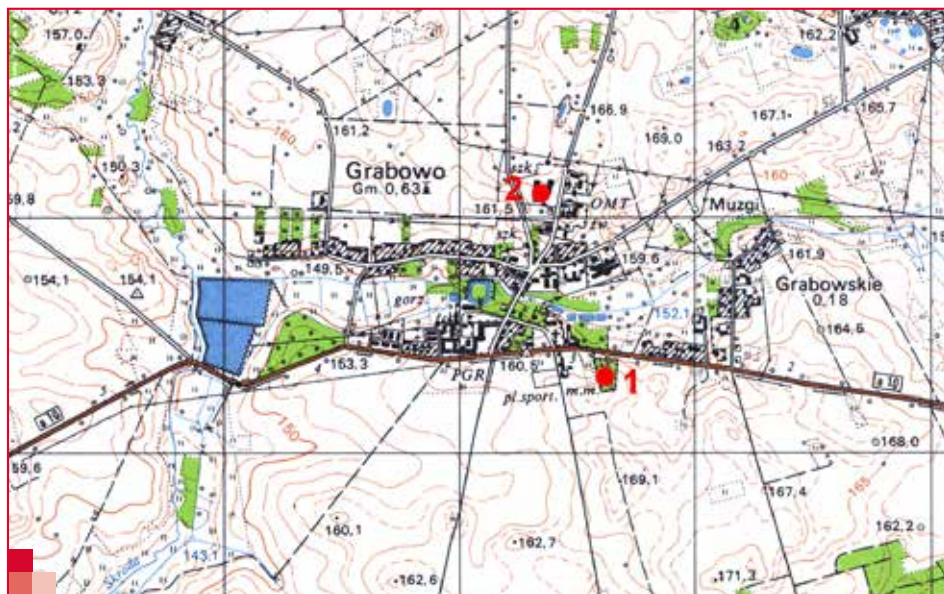

Ryc. 32. Czerwone, gm. Kolno. Pomnik ku czci żołnierzy polskich poległych w latach 1918-1920. Przy pomniku znajduje się mogiła pięciu żołnierzy poległych w walkach toczonych latem 1920 r.

Ryc. 33. Czerwone, gm. Kolno. Szkoła Podstawowa otrzymała imię Marszałka Józefa Piłsudskiego w 2005 r. Z tej okazji odrestaurowano także znajdujący się w pobliżu pomnik ku czci żołnierzy poległych w latach 1918-1920

Grabowo

Ryc. 34. Grabowo. Lokalizacja cmentarza parafialnego z mogiłą żołnierza polskiego poległego w 1920 r. (1) i pomnika upamiętniającego odzyskanie niepodległości (2)

1. Mogiła nieznanego żołnierza polskiego poległego w 1920 r.

N: 53°27'40.39", E: 22°9'28.42"; dz. geod. nr 102

W południowej części cmentarza parafialnego znajduje się strefa mogił żołnierskich (ryc. 34). Jedną z nich jest grób żołnierza polskiego poległego w 1920 r. Betonowe obramowanie i płyta nagrobna zostały ufundowane w 1936 r. przez społeczność miejscowej szkoły (ryc. 35).

Inskrypcja na płycie nagrobnej:

GRÓB / NIEZNANEGO ŻOŁNIERZA / POLSKIEGO /
POLEGŁEGO W 1920 R.

Na bocznej ścianie obramowania mogiły:

NAUCZYCIELSTWO I DZIECI SZKOLNE D. 20.VI.1936 R.

W wykazie strat Wojska Polskiego z lat 1918-1920 znajduje się nazwisko Pawła Ginzburga, szeregowego 2. Syberyjskiego Pułku Piechoty, poległego 24 VIII 1920 r. w Grabowie lub najbliższej okolicy¹¹¹. Być może to właśnie ten żołnierz spoczywa na grabowskim cmentarzu parafialnym.

¹¹¹ *Lista strat Wojska Polskiego*, op. cit., s. 215, nr 9714.

Ryc. 35. Grabowo. Grób nieznanego żołnierza poległego w sierpniu 1920 r.

O groby żołnierskie dbają mieszkańcy wsi i samorząd. Podczas uroczystości związanych ze świętami państwowymi, w tym rocznicą odzyskania niepodległości, na mogiłach składane są kwiaty i zapalane znicze¹¹².

2. Pomnik upamiętniający odzyskanie niepodległości

N: 53°28'5.06", E: 22°9'13.36"; dz. geod. nr 225/4

W stulecie odzyskania przez Polskę niepodległości, nauczyciele szkoły w Grabowie, podtrzymując tradycję patriotyczną swojego środowiska, ufundowali pomnik, który stanął na dziedzińcu szkolnym (ryc. 36). Jest to obelisk w formie głazu granitowego, z pamiątkową płytą z inskrypcją (ryc. 37):

1918 2018

„Naród, który nie szanuje swojej przeszłości, /
nie zasługuje na szacunek teraźniejszości /
i nie ma prawa do przyszłości” / Józef Piłsudski

Wdzięczni za bezcenny dar wolnej Ojczyzny / w roku 100. rocznicy /
odzyskania przez Polskę niepodległości / Nauczyciele Szkoły Podstawowej /
im. Antoniego i Jakuba Wagów / w Grabowie

¹¹² Święto niepodległości w Grabowie, „Miesięcznik Kolneński” 2017, nr 11 (213), s. 14.

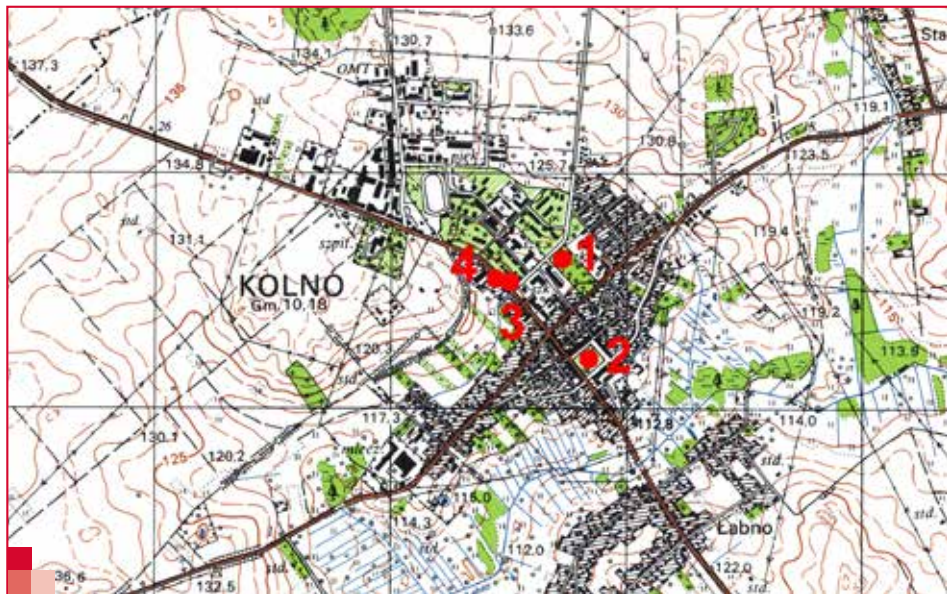

Ryc. 36. Grabowo. Dziedziniec Zespołu Szkół w Grabowie z pomnikiem upamiętniającym stulecie odzyskania niepodległości

Ryc. 37. Grabowo. Pomnik został ufundowany przez nauczycieli miejscowej szkoły. Odślonięto go w listopadzie 2018 r.

Kolno

Ryc. 38. Kolno. Lokalizacja miejsc związanych z pamięcią o wojnie polsko-bolszewickiej i odzyskaniu niepodległości: 1 – cmentarz parafialny z mogiłą zbiorową poległych pod Lemanem; 2 – Pomnik Niepodległości, 3 – Dąb Wolności, 4 – pomnik Józefa Piłsudskiego

1. Mogiła zbiorowa na cmentarzu parafialnym, tak zwanym starym

N: 53°24'38.05", E: 21°56'0.96"; dz. geod. nr 1637

W północno-zachodniej części starego cmentarza parafialnego (ryc. 38), w zbiorowej mogile pochowano 43 żołnierzy polskich poległych pod Lemanem 25 sierpnia 1920 r.¹¹³ Ich ciała, zebrane z pola bitwy, zostały przewiezione do oddalonego o ponad 20 km Kolna (ryc. 39, 40). Dwóch żołnierzy pochodzenia żydowskiego pochowano na tutejszym kirkucie.

W centralnej części mogiły wystawiony został nagrobek z pamiątkową inskrypcją (ryc. 41)¹¹⁴. Podstawa nagrobka jest wymurowana z kamieni polnych, na niej umieszczono horyzontalnie głaz zwieńczony kutym, żelaznym krzyżem. Na froncie głazu znajduje się inskrypcja w otoczeniu motywów gałęzi dębowych i palmowych, kielicha, szabli i karabinu:

¹¹³ Współcześnie, druga cyfra w liczbie „43” przypomina „8”. Wynika to z poprawienia napisu jeszcze w okresie międzywojennym z 45 na 43 po przeniesieniu dwóch żołnierzy na kirkut. Podczas kolejnej renowacji cyfrę błędnie poprawiono na „8”. Data dzienna i roczna śmierci żołnierzy także nosi ślady przerabiania.

¹¹⁴ A. Kowalski, *Miejsca pamięci związane z Bitwą Warszawską 1920 r.*, „Niepodległość i Pamięć” 1995, nr 2/2 (3), s. 135-136.

PAMIĘCI 43 OFIAROM / BARBARZYŃSTWA BOLSZEWICKIEGO /
POD LEMANEM 25.VIII.1920 R. / RODACY

Pod inskrypcją umieszczono fotografię przedstawiającą ciała żołnierzy przed pogrzebem na cmentarzu w Kolnie (ryc. 40).

Porównując stylistykę nagrobka oraz podstawy krzyża przydrożnego przy obecnej ul. Wojska Polskiego, przy którym posadzono o 1919 r. „Dęby Wolności” trudno nie zauważyć podobieństw. Można zatem przyjąć, że nagrobek wykonany został na wzór starszego obiektu związanego z upamiętnianiem odzyskania niepodległości.

W okresie PRL-u nagrobek był wielokrotnie niszczone. Napis pokryty został warstwą tynku. Dopiero w 1993 r. mogiła została ponownie urządzona na podstawie projektu Tadeusza Butlera, z zachowaniem oryginalnych elementów wystroju.

W wykazie strat Wojska Polskiego w latach 1918-1920 pod datą 25 sierpnia 1920 r. wymieniono nazwiska czternastu żołnierzy poległych pod Lemanem oraz szesnastu, dla których jako miejsce śmierci podano Kolno. Prawdopodobnie wszyscy oni zostali pochowani w tej samej mogile.

Żołnierze wymienieni w wykazie strat Wojska Polskiego w latach 1918-1920, dla których jako miejsce śmierci podano Leman:

- Marian Barański, strzelec Kowieńskiego Pułku Strzelców, poległ 25 VIII 1920 r.¹¹⁵
- Józef Bogdanowicz, strzelec Kowieńskiego Pułku Strzelców, poległ 25 VIII 1920 r.¹¹⁶
- Wiktor Borowski, plutonowy Kowieńskiego Pułku Strzelców, poległ 25 VIII 1920 r.¹¹⁷
- Leon Dawidowicz, sierżant Kowieńskiego Pułku Strzelców, poległ 25 VIII 1920 r.¹¹⁸
- Paweł Golder, strzelec Kowieńskiego Pułku Strzelców, poległ 25 VIII 1920 r.¹¹⁹
- Andrzej Kozuro, strzelec Kowieńskiego Pułku Strzelców, poległ 25 VIII 1920 r.¹²⁰
- Franciszek Kudzin, strzelec Kowieńskiego Pułku Strzelców, poległ 25 VIII 1920 r.¹²¹
- Jan Podkoński, strzelec Kowieńskiego Pułku Strzelców, poległ 25 VIII 1920 r.¹²²

¹¹⁵ *Lista strat Wojska Polskiego*, op. cit., s. 27, nr 1164.

¹¹⁶ *Ibidem*, s. 60, nr 2751.

¹¹⁷ *Ibidem*, s. 68, nr 3116.

¹¹⁸ *Ibidem*, s. 136, nr 6091.

¹¹⁹ *Ibidem*, s. 223, nr 10099.

¹²⁰ *Ibidem*, s. 416, nr 18763.

¹²¹ *Ibidem*, s. 446, nr 20133.

¹²² *Ibidem*, s. 695, nr 31138.

- Jan Pomaski, plutonowy Kowieńskiego Pułku Strzelców, poległ 25 VIII 1920 r.¹²³
- Jan Romancewicz, starszy strzelec Kowieńskiego Pułku Strzelców, poległ 25 VIII 1920 r.¹²⁴
- Mieczysław Rymkiewicz, strzelec Kowieńskiego Pułku Strzelców, poległ 25 VIII 1920 r.¹²⁵
- Stanisław Słomczyński, strzelec Kowieńskiego Pułku Strzelców, poległ 25 VIII 1920 r.¹²⁶
- Antoni Tymiński, strzelec Kowieńskiego Pułku Strzelców, poległ 25 VIII 1920 r.¹²⁷
- Edwin Zontak, strzelec Kowieńskiego Pułku Strzelców, poległ 25 VIII 1920 r.¹²⁸

Żołnierze wymienieni w wykazie strat Wojska Polskiego w latach 1918-1920, dla których jako miejsce śmierci podano Kolno:

- Franciszek Bindas, szeregowy 59 Pułku Piechoty, poległ 25 VIII 1920 r.¹²⁹
- Brunon Bogdański, szeregowy 59 Pułku Piechoty, poległ 25 VIII 1920 r.¹³⁰
- Jan Borowski, strzelec Kowieńskiego Pułku Strzelców, poległ 25 VIII 1920 r.¹³¹
- Jan Kasprowiak, strzelec 2. Pułku Strzelców Wielkopolskich, poległ 24 IV 1919 r.¹³²
- Leon Kaszyński, szeregowy 60. Pułku Piechoty, poległ 26 VIII 1920 r.¹³³
- Aleksander Mickiewicz, starszy strzelec Kowieńskiego Pułku Strzelców, poległ 25 VIII 1920 r.¹³⁴
- Walenty Narewski, strzelec 1. Pułku Strzelców Granicznych, poległ 3 VIII 1920 r.¹³⁵
- [brak imienia] Piaskowski, szeregowy 2. Pułku Strzelców Wielkopolskich, poległ 7 II 1919 r.¹³⁶
- Józef Polowczyk, szeregowy 60. Pułku Piechoty, poległ 20 VIII 1920 r.¹³⁷

¹²³ Ibidem, s. 701, nr 31400.

¹²⁴ Ibidem, s. 742, nr 33204.

¹²⁵ Ibidem, s. 761, nr 34040.

¹²⁶ Ibidem, s. 798, nr 35701.

¹²⁷ Ibidem, s. 926, nr 41283.

¹²⁸ Ibidem, s. 1044, nr 46364.

¹²⁹ Ibidem, s. 52, nr 2340.

¹³⁰ Ibidem, s. 61, nr 2759.

¹³¹ Ibidem, s. 67, nr 3101.

¹³² Ibidem, s. 343, nr 15417.

¹³³ Ibidem, s. 345, nr 15525.

¹³⁴ Ibidem, s. 563, nr 25302.

¹³⁵ Ibidem, s. 599, nr 26892.

¹³⁶ Ibidem, s. 670, nr 30014.

¹³⁷ Ibidem, s. 701, nr 31371.

Ryc. 39. Kolno, Pogrzeb żołnierzy polskich poległych pod Lemanem

Źródło: K. J. Sztachelski, *Przebieg walk w 1920 r. na terenie powiatu kolneńskiego*, „Zeszyty kolneńskie” 2010, nr 4, s. 24

- Klemens Rybiński, podporucznik Kowieńskiego Pułku Strzelców, zmarł (utonął) 24 VIII 1920 r.¹³⁸
- Piotr Skaziński, starszy szeregowy 59. Pułku Piechoty, poległ 25 VIII 1920 r.¹³⁹
- Antoni Smolibowski, szeregowy 2. Pułku Strzelców Wielkopolskich, zmarł (utonął) 20 VI 1919 r.¹⁴⁰
- Władysław Stachura, szeregowy 59. Pułku Piechoty, poległ 25 VIII 1920 r.¹⁴¹
- Jan Stasiak, strzelec 1. Pułku Strzelców Granicznych, zm. [...] 2 VIII 1920 r.¹⁴²
- Stanisław Sumbor, strzelec Kowieńskiego Pułku Strzelców, poległ 25 VIII 1920 r.¹⁴³
- Aleksander Śpiewakowski, starszy strzelec Kowieńskiego Pułku Strzelców, poległ 25 VIII 1920 r.¹⁴⁴

¹³⁸ Ibidem, s. 759, nr 33933.

¹³⁹ Ibidem, s. 789, nr 35289.

¹⁴⁰ Ibidem, s. 801, nr 35875.

¹⁴¹ Ibidem, s. 820, nr 36660.

¹⁴² Ibidem, s. 826, nr 36911.

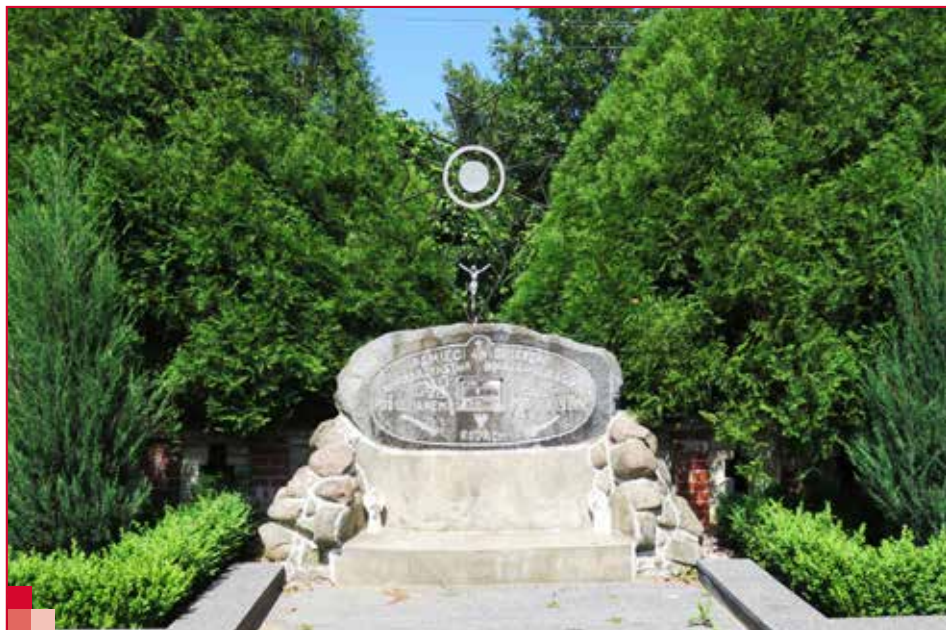
¹⁴³ Ibidem, s. 845, nr 37798.

¹⁴⁴ Ibidem, s. 893, nr 39891.

Ryc. 40. Kolno, cmentarz parafialny przy ul. M. Konopnickiej. Ciała żołnierzy poległych pod Lemanem przed pogrzebem na kolneńskim cmentarzu

Źródło: Cz. Brodzicki, *Kolno na Mazowszu*, Warszawa 1982

Ryc. 41. Kolno, cmentarz parafialny przy ul. M. Konopnickiej. Nagrobek na mogile żołnierzy poległych pod Lemanem

2. Pomnik Niepodległości

N: 53°24'25.8", E: 21°56'4.42"; dz. geod. nr 2090/3

Pomnik stanął na Placu Wolności 22 lipca 1965 r. jako upamiętnienie walczących o utrwalenie władzy ludowej (ryc. 38). Wykonano go z piaskowca pińczowskiego w stylistyce czasów, w których powstał (ryc. 42). Na płycinach przedstawiono postaci rycerzy i żołnierzy polskich z różnych okresów historycznych oraz przedstawicieli różnych grup społecznych. Jest też nawiązanie do postaci Jana z Kolna. Jedna z tablic zawiera inskrypcję o treści:

966-1966

1945 / WY / ZWO / LENIE / KOL / NA / GRUNWALD 1410 /
BERLIN 1945 / LENINO 1943 / MONTE CAS / SINO 1943 /
NARVIK 1940 / WESTERPLATTE / 1939

Kolejna inskrypcja, obecnie zasłonięta, brzmiała: Bohaterom walk o utrwalenie władzy ludowej w XX lecie PRL.

W 2008 r., w dziewięćdziesiątą rocznicę odzyskania niepodległości, sejm RP ogłosił Rok Niepodległości. Władze Kolna przystąpiły wówczas do zmiany symbolicznego przekazu pomnika. Umieszczono na nim nowe elementy upamiętniające odzyskanie niepodległości: daty 1918 i 2008, orła Legionów oraz medalion z popiersiem Józefa Piłsudskiego (ryc. 43). Dodano także tablicę pamiątkową o treści:

WSZYSTKIM KTÓRZY ZŁOŻYLI SWOJE /
ŻYCIE NA OŁTARZU WOLNEJ OJCZYZNY

Pomnik zrekonstruowano / w 90 rocznicę odzyskania /
przez Polskę niepodległości /
KOLNO / 11 listopada 2008

Ryc. 42. Kolno, Plac Wolności. Pomnik upamiętniający walczących o utrwalenie władzy ludowej, lata 1967-1975

Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, fot. Grażyna Rutkowska, sygn. 40-G-48-2

Ryc. 43. Kolno, Plac Wolności. Pomnik Niepodległości w formie istniejącej od 2008 r.

3. Dąb Wolności

N: 53°24'36.46", E: 21°55'46.11"; dz. geod. nr 1415/25

W Kolnie, główne uroczystości poświęcone odzyskaniu niepodległości odbyły się 3 maja 1919 roku. Miała wówczas miejsce wielka manifestacja mieszkańców miasta z udziałem przedstawicieli Komisarjatu Rządu Powiatowego, przedstawicieli ugrupowań politycznych powiatu i straży ogniowej. Przybyli także żołnierze 33. Pułku Piechoty z Łomży. Pochód przeszedł ulicami miasta niosąc ocalałe sztandary. Do marszu przygrywała orkiestra strażacka.

Pochód doszedł do ówczesnej miejskiej rogatki przy ul. Czerwińskiej, obecnie ul. Wojska Polskiego (ryc. 38). Przy stojącym tam żeliwnym krzyżu osadzonym w kamiennej podstawie, po obu jego stronach posadzono dwa dęby nazwane Dębami Wolności (ryc. 44). Nierozstrzygnięte pozostaje pytanie, co spowodowało taki wybór miejsca upamiętnienia. Czy krzyż przydrożny a skraju miasta był już wówczas symbolicznie powiązany z odzyskaniem niepodległości lub walkami o nią?

Przy jedynym zachowanym do dzisiaj dębie (ryc. 45, 46), tradycyjnie mają miejsce miejskie obchody świąt państwowych związanych z odzyskaniem przez Polskę niepodległości oraz innymi świętami podtrzymującymi pamięć o zrywach narodowo-wyzwoleńczych¹⁴⁵.

¹⁴⁵ S.Ch., *Dęby wolności*, „Głos Kolneński” 1993, nr 5 (11), s. 1-2; A. Konopka, *Narodowe święto niepodległości – kolneńskie obchody*, „Miesięcznik Kolneński” 2017, nr 11 (213), s. 4-5.

Ryc. 44. Kolno, ul. Wojska Polskiego. Dęby Wolności zasadzone 3 maja 1919 r. w trakcie uroczystości związanych z odzyskaniem niepodległości

Źródło: Cz. Brodzicki, *Kolno na Mazowszu*, Warszawa 1982

Ryc. 45. Kolno, ul. Wojska Polskiego. Z dwóch dębów zasadzonych w 1919 r. do dzisiaj przetrwał jeden. Przestrzeń przy krzyżu i dębie jest miejscem obchodów święta odzyskania niepodległości

Ryc. 46. Kolno, ul. Wojska Polskiego. Krzyż i dąb wolności. Kamienna podstawa krzyża jest utrzymana w stylistyce zbliżonej do nagrobka na mogile zbiorowej żołnierzy poległych w 1920 r. pod Lemanem, pochowanych na starym cmentarzu w Kolnie.

4. Pomnik Józefa Piłsudskiego

N: 53°24'35.4", E: 21°55'48.14"; dz. geod. nr 1642/6

Nieopodal Dębu Wolności, przy skrzyżowaniu ulic Wojska Polskiego i M. Konopnickiej (ryc. 38) wzniesiono pomnik ku czci Józefa Piłsudskiego. Odsłonięto go 11 listopada 2018 r., podczas uroczystości związanych z setną rocznicą odzyskania niepodległości. Elementy pomnika są darem nieżyjącego już Stanisława Malinowskiego, byłego dyrektora jednej z kolneńskich szkół.

Pomnik ma formę nieobrobionego głazu wspartego na dwóch betonowych filarach. Zwieńczony jest orłem zrywającym się do lotu. Na froncie pomnika umieszczono płaskorzeźbę popiersia Józefa Piłsudskiego oraz inskrypcję (ryc. 47):

Józef Piłsudski / 1867 – 1935

Poniżej, na jednym z filarów znajduje się tablica pamiątkowa o treści:

MARSZAŁKOWI JÓZEFOWI PIŁSUDSKIEMU / W 100. ROCZNICĘ /
ODZYSKANIA PRZEZ POLSKĘ / NIEPODLEGŁOŚCI / MIESZKAŃCY KOLNA /
2018

Ryc. 47. Kolno, ul. Wojska Polskiego / M. Konopnickiej. Pomnik ku czci Józefa Piłsudskiego wzniesiony w setną rocznicę odzyskania niepodległości

Lachowo, gm. Kolno

Symboliczny grób ofiar walk o niepodległość w XX w.

Grób jest położony bezpośrednio na południe od XIX-wiecznej kaplicy cmentarnej (ryc. 48). Poświęcono go pamięci mieszkańców parafii, którzy stracili życie w I i II wojnie światowej, wojnie polsko-bolszewickiej oraz walkach z aparatem władzy komunistycznej po 1945 r. Nadano mu formę wysokiej ściany zamkniętej łukiem odcinkowym, obramowanej cegłą klin-kierową. W górnej części płyciny została umieszczona wykonana z piaskow-ca płaskorzeźba przedstawiająca zrywającego się do lotu orła w koronie. W szponach orzeł trzyma szarfę z napisem „BÓG – HONOR – OJCZYŻNA”. Poniżej znajduje się granitowa czteropolowa tablica (ryc. 49). Inskrypcja w polu głównym:

OFIARY WALK O NIEPODLEGŁOŚĆ W XX W. / DWÓCH WOJEN
ŚWIATOWYCH, WOJNY POLSKO-BOLSZEWICKIEJ / I WALK Z REŻIMEM
KOMUNISTYCZNYM PO 1945 R.

Trzy pozostałe pola zawierają listę 91 nazwisk ofiar wojen i walk:

BAWARSKI WACŁAW, BAZYDŁO HENRYK, BIAŁOBRZESKI HIERONIM,
BOGDAN HENRYK, BOGDAŃSKA TATIANA, BOGDAŃSKI CZESŁAW,
BORYS MARIAN, BURACZEWSKI JÓZEF, CHALAMOŃSKI STANISŁAW,
CHILIŃSKI WŁADYSŁAW, CHODNIK PIOTR, CHRZANOWSKI BRONISŁAW,
CWALINA JÓZEF, DZIEŁAK JAN, FILIPKOWSKI ANTONI,
FILIPKOWSKI WACŁAW, FOLTYŃSKA JANINA, FOLTYŃSKI ANTONI,
FOLTYŃSKI JAN, SYN APOLINAREGO, FOLTYŃSKI JAN,
FRĄCZKOWSKI BRONISŁAW, GARDOCKI MARIAN, GARDOCKI MICHAŁ,
GAWRYCHOWSKI ANTONI, GAWRYCHOWSKI JÓZEF,
GOŁĘBIEWSKI PIOTR, GÓRALCZYK ALEKSANDER, GÓRSKI WACŁAW,
GRAJEK STANISŁAW, GRUŻEWSKI ZYGMUNT, JAKUBOWSKI STANISŁAW,
KARALUS EDWARD, KARATNIK MICHAŁ, KARWOWSKI JAN,
KARWOWSKI JÓZEF, KARWOWSKI LUDWIK, KARWOWSKI WŁADYSŁAW,
KLIMEK BOLESŁAW, KLIMEK FRANCISZEK, KLIMEK WITOLD,
KOPROWSKI JÓZEF, KOSAKOWSKI HENRYK, KRUPA MARIAN,
LENKIEWICZ STEFAN, LENKIEWICZ JAN, LENKIEWICZ KAZIMIERZ,
LISTOWSKI JÓZEF, ŁAGUNA WŁADYSŁAW, MACHNIAK WACŁAW,
NAGÓRKA EDMUND, NAGÓRKA TOMASZ, NERKOWSKI HENRYK,
PIELOCH MARIAN, PŁOCHOCKI ADOLF, PŁOCHOCKI WACŁAW,
POLAK FRANCISZEK, PRZYBOROWSKI ALEKSANDER,
PTAK ANTONI, REMISZEWSKI ALEKSANDER, REMISZEWSKI JAN,
ROGIŃSKI HIERONIM, ROGIŃSKI JAN, SADŁOWSKI WŁADYSŁAW,

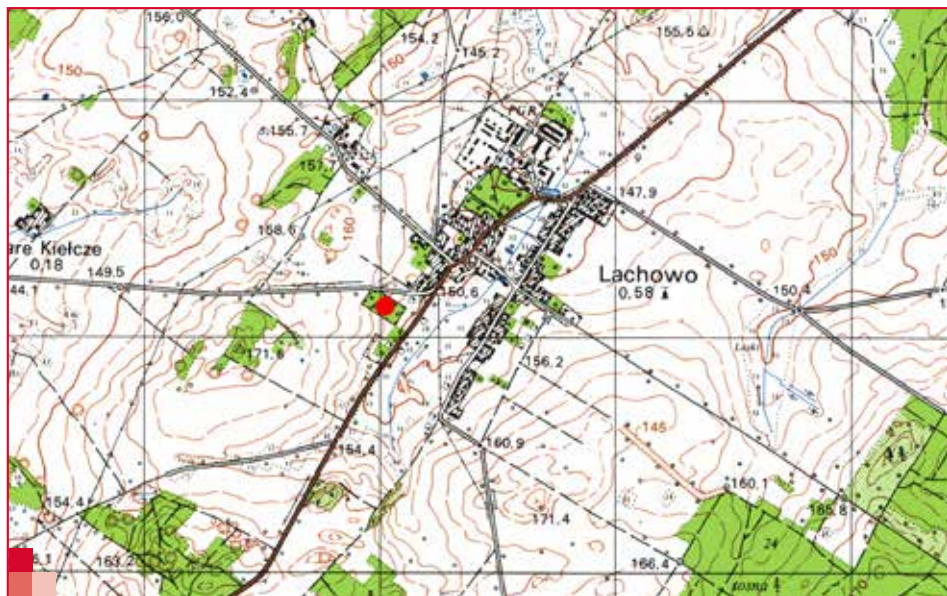
SIENICKI JAN, SIENICKI KAZIMIERZ, SKRODZKI STANISŁAW,
SOBOLEWSKI WŁADYSŁAW, SOCIK WŁADYSŁAW, SPYCHAŁA TADEUSZ,
SYNOWCZYK TADEUSZ, SZCZECH ALEKSANDER, SZCZECH ALEKSANDRA,
SZCZUBEŁEK HENRYK, ŚLEDZIK STANISŁAW, ŚLESZYŃSKI BOGDAN,
TRUSZKOWSKI ANTONI, TRUSZKOWSKI JÓZEF, UŚCIO CZESŁAW,
UŚCIO JÓZEF, WILIMCZYK JAN, WILIMCZYK HENRYK,
WILIMCZYK STANISŁAW, WISZOWATA ZOFIA, WISZOWATA IRENA,
WITKOWSKI FELIKS, WYKOWSKI TEOFIL, WYKOWSKI WACŁAW,
ZARUSKI PIOTR STEFAN, ZDUŃCZYK FRANCISZEK,
ZDUŃCZYK STANISŁAW, ZDUŃCZYK WACŁAW

Dodatkowe nazwiska znajdują się na elementach nagrobka poniżej płyty głównej:

JARZĄBEK JÓZEF, WILIMCZYK ZYGMUNT, HENRYK ROGIŃSKI

Poziomym elementem nagrobka jest płyta z inskrypcją:

NIECH SPOCZYWAJĄ W POKOJU

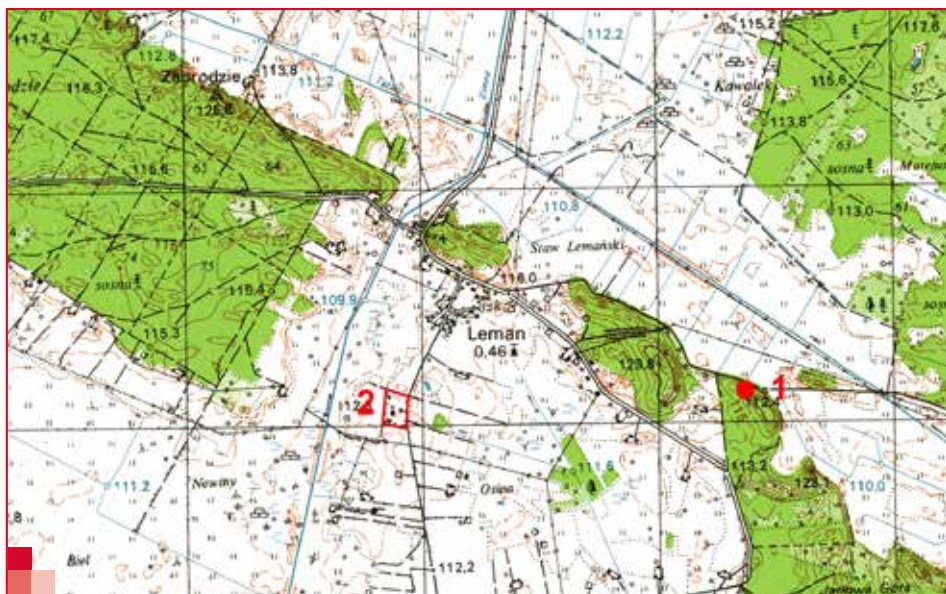

Ryc. 48. Lachowo, gm. Kolno. Lokalizacja cmentarza parafialnego z symbolicznym grobem ofiar walk o niepodległość w XX w.
N: 53°28'8.32", E: 22°0'47.16"; dz. geod. nr 193

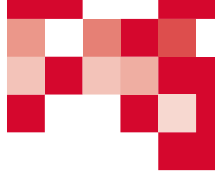

Ryc. 49. Lachowo, gm. Kolno. Symboliczny grób ofiar walk o niepodległość w XX w., ufundowany na cmentarzu parafialnym

Leman, gm. Turośl

Ryc. 50. Leman, gm. Turośl. Lokalizacja miejsca pamięci polskich żołnierzy poległych w sierpniu 1920 r. (1) oraz cmentarza parafialnego z mogiłami poległych w 1920 r. (2)

1. Miejsce pamięci śmierci żołnierzy Kowieńskiego Pułku Piechoty i ochotników kurpiowskich

N: 53°27'37.95", E: 21°39'53.06"; dz. geod. nr 173

Miejsce pamięci założone w miejscu śmierci żołnierzy Kowieńskiego Pułku Strzelców i ochotników kurpiowskich¹⁴⁶, wziętych do niewoli przez III Korpus Kawalerii pod dowództwem Gaja Bżyszkiana (Gaj-Chana) podczas pościgu za bolszewikami po zakończeniu Bitwy Warszawskiej (ryc. 50, 51). Według tradycji ustalonej tuż po zakończeniu walk, skrzepowani, bezbronni jeńcy zostali ścięci szablami przez bolszewików. Dokładna liczba zabitych jest trudna do ustalenia. Wystawiony dwa lata później obelisk wspomina o 47 osobach. Na nagrobku w Kolnie zapisano liczbę 45, później poprawioną na 43 (po przeniesieniu ciał dwóch żołnierzy pochodzenia żydowskiego na kirkut). Korekta pozostawiła jednak ślad, który spowodował, że podczas odnawiania napisu błędnie zinterpretowano liczbę jako 48. Z kolei w literaturze podawana jest liczba 43 zamordowanych¹⁴⁷.

Dwa lata po tym wydarzeniu, w miejscu śmierci żołnierzy stanął żelazny krzyż kowalskiej roboty, osadzony na prostym, granitowym cokole (ryc. 52). Ufundowali go mieszkańcy wsi przebywający na emigracji w Stanach Zjednoczonych, zaś pracami na miejscu kierowali dwa gospodarze, Kosiewski i Krupka. Uroczyste poświęcenie krzyża odbyło się 20 sierpnia 1922 r. w obecności kilku tysięcy osób, o czym donosiła „Gazeta Łomżyńska”. Podczas uroczystości do zgromadzonych przemawiali: ks. Krysiak ze wsi Kuzie, S. Krupka z Zimnej, delegat młodzieży w Lemana oraz Adam Chętnik¹⁴⁸.

Inskrypcja na froncie cokołu krzyża:

TU / BOLSZEWICY / DNIA 25 SIER / PNIA 1920 R. ZA / MORDOWALI 47 /
RODAKÓW. OBR / ONCOM OICZY / ZNY STAWIAJĄ / RODACY Z AMERY /
KI Z HOUSATONIC / MASS. CZEŚĆ IM

W 2015 r. z inicjatywy władz gminy Turośl wokół krzyża urządzone zostało miejsce pamięci. Teren przekazało nieodpłatnie Nadleśnictwo Nowogród.

¹⁴⁶ *Proces Kurpiów w Sądzie Okręgowym w Łomży*, „Wspólna Praca” 18.07.1925, R. XI, nr 14, s. 3.

¹⁴⁷ A. Kowalski, op. cit., s. 138. Ustalenia historyków wskazują, że pod Lemanem większość polskich żołnierzy nie została rozsekzana kozackimi szablami. Zginęli oni w boju od kul przeciwnika – por. J. K. Stachelski, *Bitwa pod Lemanem w 1920 r.*, „Miesięcznik Kolneński”, nr 18, http://www.turosl.pl/asp/pl_start.asp?typ=14&sub=10&subsub=12&menu=108&strona=1, dostęp 27.07.2019.

¹⁴⁸ Ch.[brak nazwiska autora], *Obchód w Lemanie*, „Gazeta Łomżyńska” 2.09.1922, R. III, nr 34, s. 7.

Ryc. 51. Leman, gm. Turośl. Miejsce pamięci urządzone w miejscu śmierci żołnierzy Pułku Strzelców Kowieńskich i ochotników kurpiowskich zamordowanych przez bolszewików 25 sierpnia 1920 r.

Ryc. 52. Leman, gm. Turośl. Krzyż wystawiony w 1922 r. przez emigrantów z Lemana na pamiątkę śmierci polskich żołnierzy

2. Groby z czasów wojny polsko-bolszewickiej na cmentarzu parafialnym

N: 53°27'40.26", E: 21°41'13.75"; dz. geod. nr 92/2

Na północ od kaplicy cmentarnej znajduje się kwatera złożona z czterech mogił żołnierzy oraz osób cywilnych poległych i zabitych w 1920 r. (ryc. 50, 53, 54). Miejsce to nie jest objęte opieką instytucjonalną, a wystrój grobów jest dziełem rodzin i mieszkańców wsi. Na jednej z mogił został ustawiony nowy nagrobek, zapewne po tym, gdy złożono w niej w 1993 r. zmarłego z tej samej rodziny (ryc. 55). Inskrypcja:

DĄBKOWSCY / [członek rodziny zmarły w 1993 r.] / ś.p. LEOPOLD /
ZGINĄŁ ŚMIERCIĄ TRAGICZNĄ / OD BOLSZEVIKÓW

W 2012 r. dwa kolejne groby były przykryte mogiłami ziemnymi i oznakowane metalowymi krzyżami (ryc. 53). Czwarta oznakowana była prostym, metalowym krzyżem i przykryta betonową płytą. Pomiędzy 2012 a 2019 r. wystrój kwatery został zmieniony. Mogiły ziemne ujęto betonowymi obramowaniami (ryc. 54). Na krzyżu jednej z nich, wcześniej anonimowej, umieszczono tabliczkę z inskrypcją upamiętniającą nieznanego żołnierza polskiego (ryc. 56):

TU SPOCZYWA / ŻOŁNIERZ NIEZNANY / ZGINĄŁ TRAGICZNIE / Z RĄK /
BOLSZEVIKÓW W 1920 R. / PROSI O MODLITWĘ

Ryc. 53. Leman, gm. Turośl. Kwatera mogił żołnierskich i cywilnych na cmentarzu parafialnym, stan w 2012 r.

Fot. Mariusz Proskien

Ryc. 54. Leman, gm. Turośl, cmentarz parafialny. Mogiły kwatery wojennej po nadaniu im nowej oprawy; stan w 2019 r.

Ryc. 55. Leman, gm. Turośl, cmentarz parafialny. Inskrypcja na nagrobku Leopolda Dąbkowskiego, cywila zabitego przez bolszewików

Inskrypcja znad trzeciej mogiły (ryc. 57):

DĘBKOWSKI / LEOPOLD / ZGINĄŁ NA POLU CHWAŁY / W 1920 R.

Największe zmiany wprowadzone zostały w wyglądzie ostatniego grobu, w którym spoczywa Józef Lemański. Przed ustawieniem nowego nagrobka, na krzyżu znajdowała się tabliczka z inskrypcją (ryc. 58):

Józef / LEMAŃSKI / ZGINĄŁ ŚMIERCIĄ TRAG. / W 1920 R. /
W WIEKU 45 LAT / POKÓJ JEGO DUSZY

Na nowym nagrobku znalazło się tylko imię i nazwisko zmarłego. Tym samym, zatarciu uległa pamięć o fakcie, iż był on jedną z ofiar wojny polsko-bolszewickiej (ryc. 59).

Ryc. 56. Leman, gm. Turośl, cmentarz parafialny. Inskrypcja na krzyżu znad mogiły nieznanego żołnierza polskiego poległego w 1920 r.

Ryc. 57. Leman, gm. Turośl, cmentarz parafialny. Inskrypcja na krzyżu nagrobnym Leopolda Dębkowskiego poległego w 1920 r.

Ryc. 58. Leman, gm. Turośl, cmentarz parafialny. Nieistniejąca już inskrypcja na krzyżu nagrobnym Józefa Lemańskiego, cywila zabitego przez wojska bolszewickie; stan w 2012 r.

Fot. Mariusz Proskien

Ryc. 59. Leman, gm. Turośl, cmentarz parafialny. Nowy nagrobek na mogile Józefa Lemańskiego; w inskrypcji brak informacji o tym, iż zmarły był cywilną ofiarą wojny polsko-bolszewickiej

Mały Płock, ul. I. Potocznego

Pomnik Józefa Piłsudskiego

Pomnik Józefa Piłsudskiego w Małym Płocku należy do wyjątkowych upamiętnień. Pomysłodawcą, głównym wykonawcą i fundatorem monumentu jest Jan Zieliński, przedsiębiorca z Małego Płocka, który zaprojektował miejsce pamięci i wznosił je na należącej do niego prywatnej posesji (ryc. 60). W pracach budowlanych wspomogli go synowie i mieszkańcy miejscowości. W przyszłości, w budynku obok pomnika powstanie prywatne muzeum Józefa Piłsudskiego.

Uroczyste odsłonięcie pomnika odbyło się 11 listopada 2018 r. podczas gminnych uroczystości obchodów stulecia odzyskania niepodległości. Mimo, iż monument jest prywatną fundacją, stanowi scenografię oficjalnych uroczystości gromadzących władze gminne, powiatowe i wojewódzkie oraz duchowieństwo i parlamentarzystów. W doniesieniach medialnych nie znajdziemy jednak informacji o pomysłodawcy i fundatorze pomnika.

Na wysokim, granitowym cokole wykonanym z głazu narzutowego znajduje się odlane z brązu popiersie marszałka Józefa Piłsudskiego, poniżej, na froncie cokołu orzeł Legionów z dodaną zamkniętą koroną z krzyżem oraz inskrypcja (ryc. 61, 62):

JÓZEF PIŁSUDSKI / 1867 – 1935 / MARSZAŁKOWI POLSKI /
W 100 ROCZNICĘ /
ODZYSKANIA / NIEPODLEGŁOŚCI / 11 LISTOPADA 2018

ŻOŁNIERZE! / NIE ŚPIJCIE / BO POLSKĘ / PRZEŚPICIE...

Tłem pomnika jest kopia obrazu Wojciecha Kossaka pt. Apoteoza Wojska Polskiego.

Ryc. 60. Mały Płock, ul. I. Potocznego. Lokalizacja pomnika ku czci Józefa Piłsudskiego
N: 53°18'29.66", E: 21°1'19.63"; dz. geod. nr 230

Ryc. 61. Mały Płock, ul. I. Potocznego. Pomnik Józefa Piłsudskiego został wzniesiony w 2018 r. z inicjatywy oraz ze środków Jana Zielińskiego, przedsiębiorcy z Małego Płocka

Ryc. 62. Mały Płock, ul. I. Potocznego.
Pomnik Józefa Piłsudskiego w dniu imienin marszałka, 19 marca 2019 r.

Pomnik Józefa Piłsudskiego

Pomnik murowany z kamieni polnych, w formie ściętego ostrosłupa o czworokątnej podstawie (ryc. 65). Na froncie, w kolistej niszy znajduje się medalion z popiersiem Józefa Piłsudskiego. Poniżej, w 2001 r., na nowej, granitowej tablicy umieszczono oryginalną tabliczkę z inskrypcją:

W zwieńczeniu pomnika pierwotnie znajdował się symbol (krzyż?, orzeł?) po którym współcześnie pozostał jedynie ułamany fragment trzonu.

Ryc. 64. Poryte, gm. Stawiski. Ponowne odsłonięcie pomnika ku czci Józefa Piłsudskiego w listopadzie 2001 r.

Źródło: Miesięcznik Kolneński 2001, nr 11(23), s. 1

Ryc. 65. Poryte, gm. Stawiski. Pomnik czci Józefa Piłsudskiego został ufundowany przez mieszkańców wsi w 1930 r.

Stawiski

Pomnik Orła Białego

W 1924 r. na głównym placu Stawisk został odsłonięty pomnik Orła Białego (ryc. 66). Upamiętniał walki o odzyskanie niepodległości oraz wojnę polsko-bolszewicką. Jego wygląd różnił się od współczesnego, jednak niedostatki zachowanej ikonografii utrudniają precyzyjny opis tych różnic¹⁴⁹. Wiadomo, że pomnik przetrwał II wojnę światową (ryc. 67). Na fotografii z 1952 r. widoczny jest czterokondygnacyjny monument, zwężający się ku górze, tynkowany na biało, zwieńczony metalowym orłem (ryc. 68). Przez kilka powojennych dekad pozostawał jednak w zapomnieniu. Nowy pomnik wzniesiono w 1969 r. według projektu Ferdynanda Jarocha. Na czworobocznej, smukłej kolumnie zdobionej kanelurami umieszczono rzeźbę orła z rozpostartymi skrzydłami (ryc. 69). Na rozszerzeniach cokołu znajdują się cztery tablice pamiątkowe z inskrypcjami. Obecnie czytelne są trzy z nich, jedna tylko częściowo (ryc. 70):

CZEŚĆ I CHWAŁA / BOHATEROM WALK / ZA OJCZYZNĘ /
1918 / i 1939 / SPOŁECZEŃSTWO / STAWISK
[tekst usunięty]

Do 2019 r. pomnik był zachowany w złym stanie i wymagał pilnego remontu. Działania takie zostały podjęte w ramach prac rewitalizacyjnych rynku.

Ryc. 66. Stawiski, Plac Wolności. Lokalizacja pomnika Orła Białego
N: 53°22'49.09", E: 22°9'16.62"; dz. geod. nr 597

¹⁴⁹ Próbę rekonstrukcji wyglądu pomnika zawiera artykuł M. Rydzewskiego, *Przykłady upamiętnienia wydarzeń niepodległościowych lat 1918-1920 w przestrzeni parafii Drozdowo, Romany i Wąsosz Diecezji Łomżyńskiej* [w:] *Pamięć o Niepodległej na północno-wschodnim Mazowszu*, red. M. Karczewski, Białystok 2019, s. 130-131.

Ryc. 67. Stawiski. Zdjęcie lotnicze z czasów II wojny światowej z widocznym rynkiem przed kościołem i pomnikiem

Źródło: repozytorium wolnych zasobów WikimediaCommons

Ryc. 68. Stawiski. Pomnik Orła Białego w 1952 r.

Źródło: *Z dziejów Stawisk*, maszynopis w Gimnazjum im. A. Mickiewicza w Stawiskach, wrzesień 2016 r., s. 7

Ryc. 69. Stawiski, Plac Wolności. Pomnik Orła Białego odbudowany w obecnej formie w 1969 r.

Ryc. 70. Stawiski, Plac Wolności. Symbolikę pomnika odbudowanego w 1969 r. poszerzono o pamięć żołnierzy września 1939 r.

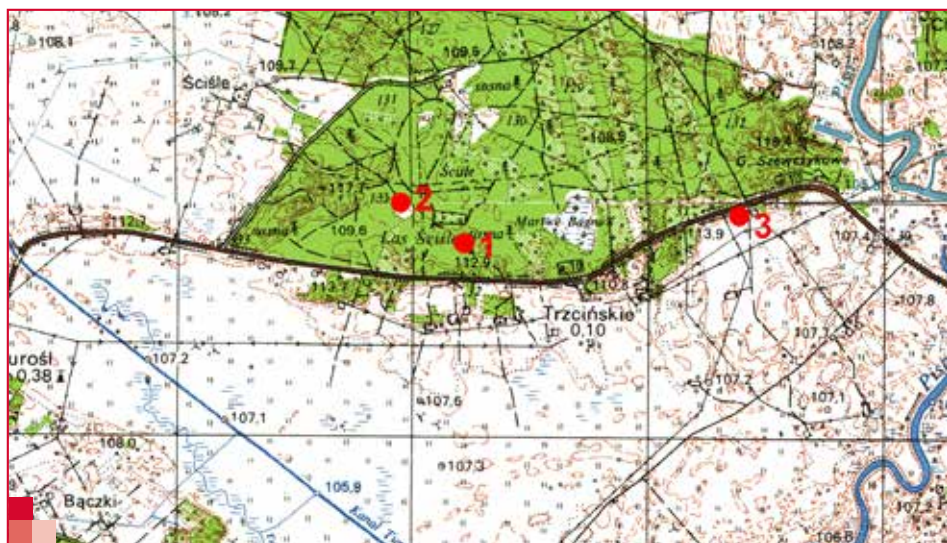
Trzczańskie, gm. Turośl

Mogiły żołnierzy poległych w 1920 r.

Na gruntach wsi Trzczańskie znajdują się trzy mogiły żołnierzy polskich poległych w 1920 r. Dwie z nich położone są w lesie Ścisłe, na północny zachód od zabudowań kolonijnych wsi, trzecia po przeciwnej stronie drogi, nieopodal zabudowań (ryc. 71)¹⁵⁰.

Mogiły leśne sprawiają wrażenie zapomnianych. Są znane służbom leśnym, które dbają o to, by nie uległy zniszczeniu podczas prac związanych z gospodarką leśną. Kilka dekad temu zostały one doraźnie urządzone przez władze gminy Turośl¹⁵¹. Pierwsza z nich jest mogiłą ziemną ogrodzoną niskim, drewnianym płotem, oznakowaną dwoma krzyżami: starszym, drewnianym, stojącym bliżej ogrodzenia oraz młodszym, spawanym z elementów metalowych, z przymocowanymi pozostałościami krzyża z przybitym szkaplerzem i częścią hełmu (ryc. 72, 73). Napis na ramionach krzyża:

POLEGŁ ZA OJCZYZNĘ / 1920

Ryc. 71. Trzczańskie, gm. Turośl. Lokalizacja trzech mogił żołnierzy polskich poległych w 1920 r.

1/ N: 53°23'42.97", E: 21°45'34.47"; dz. geod. nr 134;

2/ N: 53°23'48.19", E: 21°45'21.39"; dz. geod. nr 135;

3/ N: 53°23'47.26", E: 21°46'37.73"; dz. geod. nr 48/5

¹⁵⁰ Dziękujemy Witoldowi Szłońskiemu, leśniczemu Leśnictwa Podgórne (Nadleśnictwo Nowogród) za wskazanie lokalizacji mogił.

¹⁵¹ Dane przekazane przez Urząd Gminy Turośl na wniosek o dostęp do informacji publicznej z 9 marca 2019 r. w archiwum Ośrodka Badań Europy Środkowo-Wschodniej.

Nad drugim grobem wystawiony został betonowy nagrobek przeniesiony z cmentarza parafialnego, wtórnie użyty do oznakowania grobu wojennego (ryc. 74). Pierwotną inskrypcję pokryto wówczas warstwą betonu, który z czasem wykruszył się. Do betonowego krzyża przybito drugi, drewniany ze szkaplerzem, taki sam, jakim oznakowana została pierwsza z mogił (ryc. 75).

Trzeci grób w którym spoczywa trzech żołnierzy poległych w sierpniu 1920 r. ma nową oprawę (ryc. 76). Wiosną 2019 r. władze gminy Turośl ufundowały granitową tablicę z inskrypcją:

GRÓB TRZECH / ŻOŁNIERZY POLSKICH / POLEGŁYCH W WOJNIE /
POLSKO-BOLSZEWICKIEJ / W SIERPNIU 1920 ROKU /
ZGINĘLI ZA WOLNOŚĆ / I NIEPODLEGŁOŚĆ OJCZYZNY /
CZEŚĆ I CHWAŁA / BOHATEROM

Metalowy krzyż i ogrodzenie mogiły są starsze. Zostały ufundowane przez mieszkańca wsi w latach 80. XX w.¹⁵²

Ryc. 72. Trzczańskie, gm. Turośl. Leśna mogiła żołnierza polskiego poległego w 1920 r. (grób nr 1)

¹⁵² Informacja przekazana autorom przez Witolda Szłońskiego.

Ryc. 73. Trzczańskie, gm. Turośl. Krzyż na mogile nr 1

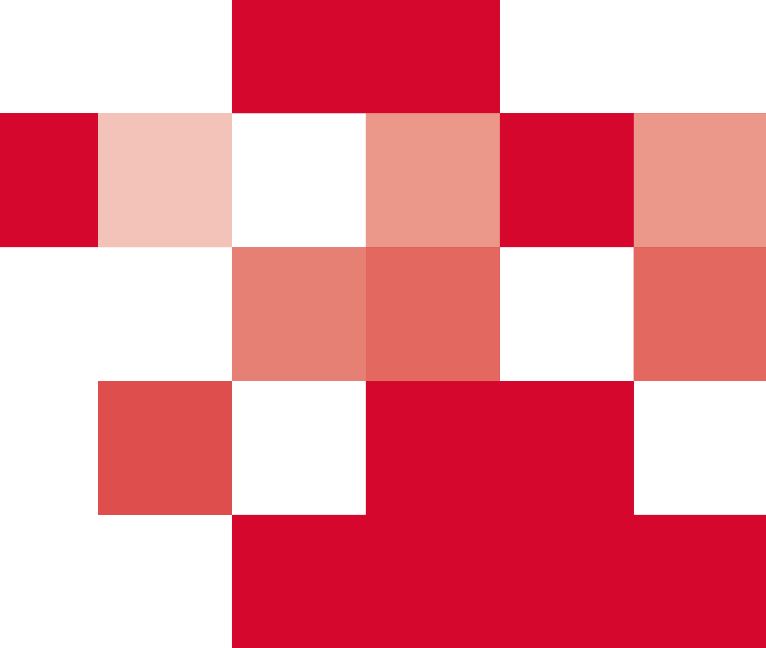
Ryc. 74. Trzczańskie, gm. Turośl. Leśna mogiła żołnierza polskiego poległego w 1920 r. (grób nr 2)

Ryc. 75. Trzcińskie, gm. Turośl. Krzyż na mogile nr 2

Ryc. 76. Trzcińskie, gm. Turośl. Mogiła trzech żołnierzy polskich poległych w sierpniu 1920 r. (grób nr 3)

Powiat łomżyński

Boguszyce, gm. Łomża

Kapliczka przydrożna

Na południowym skraju wsi, przy krzyżu przydrożnym z końca XIX wieku, w 1928 r. wzniesiono kapliczkę słupową (ryc. 77). Ustawiona na betonowym, czworobocznym postumencie, murowana z cegły, przykryta lekko wypukłym daszkiem. Od frontu, w górnej części słupa znajduje się przeszklona wnęka z figurką Matki Boskiej. Na betonowej podmurówce data „1928” (ryc. 78).

Mieszkańcy Boguszyce nie pamiętają już intencji wystawienia kapliczki, jednak do dzisiaj żywy jest we wsi zwyczaj ozdabiania jej flagami państwowymi na 11 listopada. Fakt ten oraz data budowy przypadająca na dziesiątą rocznicę odzyskania niepodległości wskazują, że wzniesienie kapliczki można wiązać z uczczeniem odzyskania niepodległości.

Ryc. 77. Boguszyce, gm. Łomża. Lokalizacja kapliczki przydrożnej ufundowanej w dziesięciolecie odzyskania niepodległości
N: 53°7'4.83", E: 22°0'20.6"; dz. geod. nr 389

Ryc. 78. Boguszyce, gm. Łomża. Młodzi mieszkańcy wsi nie pamiętają intencji wystawienia kapliczki, jednak przetrwał zwyczaj dekorowania jej w listopadzie flagami państwowymi

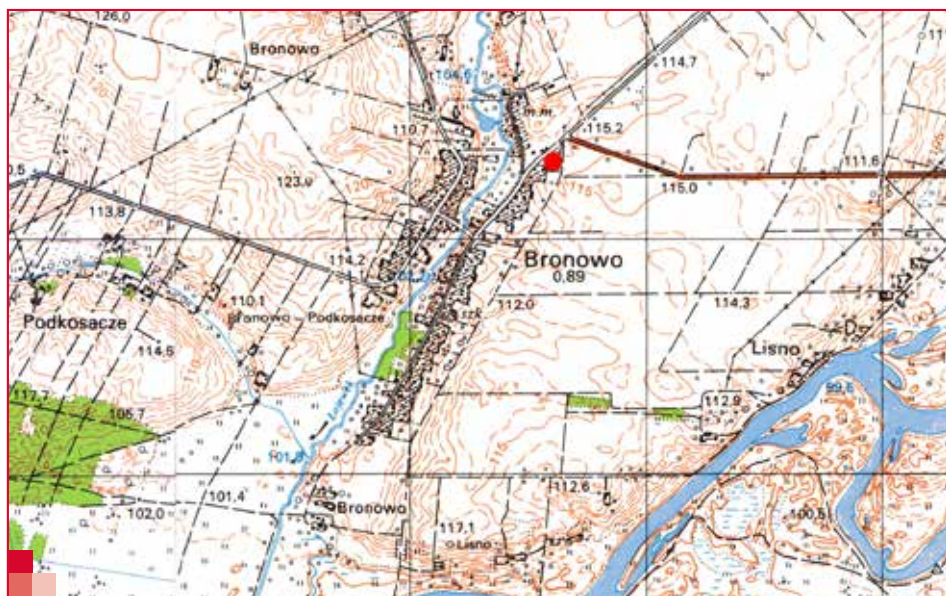
Bronowo, gm. Wizna

Grób wojenny na cmentarzu parafialnym

W centralnej części cmentarza parafialnego (ryc. 79), na północny wschód od głównej alei znajduje się grób podporucznika Edmunda Ptasińskiego z 9. Pułku Legionów Polskich¹⁵³. Ziemną mogiłę bez obramowania oznakowano w latach 20.-30. XX w. nagrobkiem w formie nieregularnego, czworosściennego, kamiennego cokołu, stylizowanego na postument murowany z kamieni polnych, zwieńczonego granitowym krzyżem, stylizowanym na drewniany krzyż (ryc. 80). Na froncie cokołu znajduje się płyta epitafijna z fotografią poległego, obecnie nieczytelną oraz umieszczoną poniżej inskrypcją (ryc. 81):

EDMUND / PTASZYŃSKI / PODPORUCZNIK 9. P. LEG. P. /
ŻYŁ LAT 25 / ZM. 30.VIII 1920 R. / Z RAN PONIESIONYCH / W WALKACH
Z BOLSZEVIKAMI / W OBRONIE OJCZYZNY / CZEŚĆ JEGO PAMIĘCI

O mogiłę i pamięć poległego dbają mieszkańcy Bronowa. Brak śladów i informacji świadczących o opiece instytucjonalnej.

Ryc. 79. Bronowo, gm. Wizna. Lokalizacja cmentarza parafialnego z mogiłą legionisty poległego w 1920 r.
N: 53°9'16.4", E: 22°19'5.25"; dz. geod. nr 390

¹⁵³ A. Kowalski, op. cit., s. 124.

Ryc. 80. Bronowo, gm. Wizna, cmentarz parafialny. Grób Edmunda Ptaszyńskiego, podporucznika 9. Pułku Legionów Polskich

Ryc. 81. Bronowo, gm. Wizna. Inskrypcja na nagrobku Edmunda Ptaszyńskiego

Czartoria, gm. Miastkowo

Dawny cmentarz wiejski z kwaterą wojenną. Obecnie cmentarz wojenny

Cmentarz znajduje się w lesie, około 100 m na wschód od centrum wsi (ryc. 82). Założono go przed 1888 r. Jest to data najstarszego zachowanego nagrobka z inskrypcją:

Ś.P. / D. 14 L / R 1888

Należy się liczyć ze starszą tradycją chowania w tym miejscu zmarłych. Był to wiejski cmentarz pozakościelny, tak zwane mogiłki, na którym mieszkańcy wsi grzebali zmarłych z powodu dużej odległości do cmentarza parafialnego w Miastkowie. Nie wiadomo ilu zmarłych pochowano tutaj przed 1920 r. Jest bardzo prawdopodobne, że podczas I wojny światowej mogli tutaj zostać złożeni polegli żołnierze: jeden z armii niemieckiej i 24 z armii rosyjskiej¹⁵⁴. Na cmentarzu znajdują się także groby osób zmarłych w 1920 r. i 1944 r., jednak z treści inskrypcji nie wynika, czy były to cywilne ofiary wojen (ryc. 85). Poza współczesnym ogrodzeniem cmentarza, w jego najbliższym sąsiedztwie, zalegają fragmenty nagrobków pochodzących zapewne z pierwszej połowy XX w. Poza tym, na powierzchni ogrodzonej części cmentarza widocznych jest kilkanaście anonimowych mogił jednostkowych.

Ryc. 82. Czartoria, gm. Miastkowo. Lokalizacja cmentarza na którym pochowani zostali żołnierze z wojny polsko-bolszewickiej

N: 53°11'14.15", E: 21°47'23.76"; dz. geod. nr 700

¹⁵⁴ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin, Polen. Nebenakten, Kriegergräber nr 5, 1937 – 1939, sygn. 48079, strony niepaginowane.

Ryc. 83. Czartoria, gm. Miastkowo. Cmentarz wiejski z mogiłą zbiorową żołnierzy polskich poległych w wojnie polsko-bolszewickiej

Żołnierzy poległych w 1920 r. pochowano w trzech grobach zbiorowych¹⁵⁵, współcześnie przekształconych w jedną, długą mogiłę zajmującą całą szerokość wschodniej części terenu wyznaczonego obecnie jako cmentarz (ryc. 83)¹⁵⁶.

Groby żołnierzy wojny polsko-bolszewickiej nie zawsze otoczone były należyłą opieką. W 1928 r. łomżyńska prasa donosiła o ich złym stanie spowodowanym zaniedbaniami ze strony mieszkańców wsi:

Na terenie wsi Czartorja gminy Miastkowo, bolszewicy w okrutny sposób wymordowali wziętych podstępem do niewoli naszych rodaków. Na miejscu ohydneho mordu usypano trzy bratnie mogiły. W roku zeszłym Rada Gminna asygnowała 50 zł na uporządkowanie roztratowanych i zniszczonych przez bydło i świnię mogił. Straż pożarna z Miastkowa, wraz z dziećmi szkolnemi, ogrodziła cmentarzysko, okładając darnią mogiły i nadając im jaki taki wygląd, lecz, jak obecnie słyszymy, już mało śladów zostało po naszej pracy – inwentarz znów bezkarnie hula „po mogiłach co w przydrożnych leżą pyłach”.¹⁵⁷

Obecnie, rozplanowanie i zasięg cmentarza wyznaczono tak, by mogiły żołnierzy z wojny polsko-bolszewickiej stanowiły jego główny element. Wyznaczona została aleja prowadzącą od wejścia do mogiły zbiorowej. Centralną część grobu stanowi kamienny obelisk zwieńczony

¹⁵⁵ S. Sadowski, *O grobach poległych*, „Wspólna Praca” 12.09.1928, nr 9, s. 4.

¹⁵⁶ A. Kowalski, op. cit., s. 127.

¹⁵⁷ S. Sadowski, op. cit.

krzyżem i symetrycznie rozmieszczonymi uchwytami flag (ryc. 84). Na obelisku umieszczono tablicę z inskrypcją:

W HOŁDZIE / ŻOŁNIERZOM / OCHOTNIKOM 205 P.P. /
POLEGŁYM / W OBRONIE / OJCZYZNY / W DNIU 1.VIII 1920 R.

Na lewo od alei znajduje się najstarszy zachowany nagrobek: krzyż metalowy osadzony w granitowej podstawie, współcześnie dekorowany flagami państwowymi. Po obu stronach alei, w dwóch-trzech rzędach widoczne są nasypy mogił ziemnych oznakowanych metalowymi krzyżami oraz dwa lastrykowe nagrobki z 1920 i 1944 roku.

Żołnierze wojny polsko-bolszewickiej pochowani na cmentarzu w Czartorii są bezimienni. Wykaz strat Wojska Polskiego w latach 1918-1920 wymienia nazwisko jednego poległego, przy którym wskazano Czartorię jako miejsce śmierci. Był to Wincenty Kwapien, sierżant 25. Pułku Piechoty, który zginął 20 III 1920 r.¹⁵⁸ Być może spoczywa on na leśnym cmentarzu pod wsią.

Ryc. 84. Czartoria, gm. Miastkowo. Nagrobek na mogile zbiorowej żołnierzy poległych 1 sierpnia 1920 r.

Ryc. 85. Czartoria, gm. Miastkowo. Nagrobek na mogile osoby zmarłej w sierpniu 1920 r.

¹⁵⁸ Lista strat Wojska Polskiego, op. cit., s. 461, nr 20848.

Drozdowo, gm. Piątnica

Dwór Lutosławskich z tablicą pamiątkową Romana Dmowskiego

Roman Dmowski spędził ostatnie miesiące życia w dworze rodziny Lutosławskich w Drozdowie (ryc. 86) i tutaj zmarł. Opiekowali się nim właściciele majątku: Maria z Lutosławskich Niklewiczowa oraz jej mąż Mieczysław Niklewicz. Stan zdrowia Romana Dmowskiego gwałtownie pogorszył się w czasie Bożego Narodzenia 1938 r. Zmarł kilka dni później, 2 stycznia 1939 r. Na pamiątkę tego wydarzenia, na elewacji ogrodowej dworu umieszczono tablicą z inskrypcją (ryc. 87):

W TYM DOMU / ZMARŁ 2 STYCZNIA / 1939 ROKU / WSPÓŁTWÓRCA /
ODRODZONEGO / PAŃSTWA / POLSKIEGO / ROMAN / DMOWSKI

Ryc. 86. Drozdowo, gm. Piątnica. Lokalizacja dworu Lutosławskich (obecnie Muzeum Przyrody) – miejsca śmierci Romana Dmowskiego
N: 53°9'6.9", E: 22°10'13.32"; dz. geod. nr 697

Ryc. 87. Drozdowo, gm. Piątnica. Tablica pamiątkowa na elewacji ogrodowej dworu Lutosławskich

Jedwabne

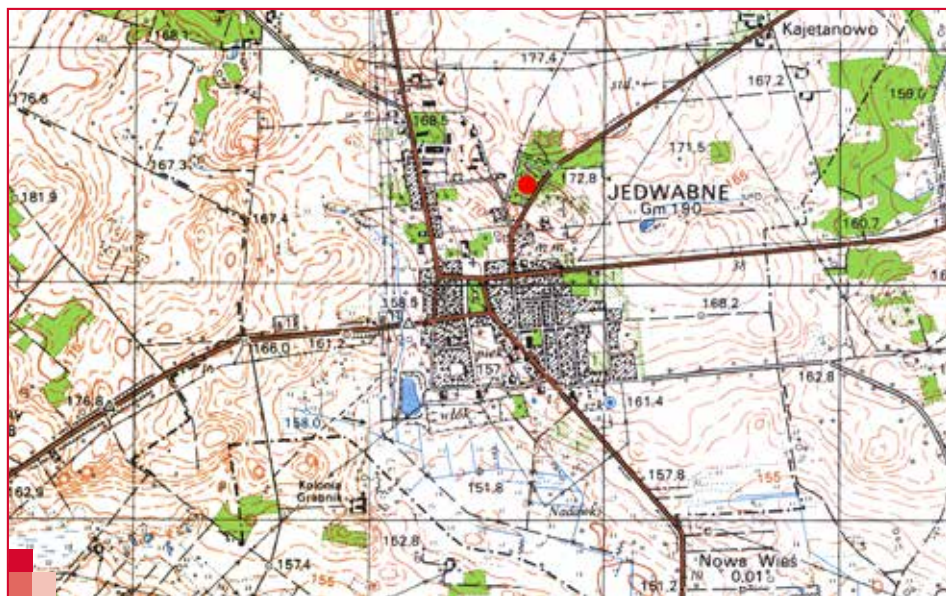
Grób Nieznanego Żołnierza oraz grób legionisty na cmentarzu parafialnym

Na cmentarzu parafialnym (ryc. 88) znajdują się dwie mogiły związane z walkami o niepodległość państwa polskiego.

W zachodniej części cmentarza, przy głównej alei, położony jest Grób Nieznanego Żołnierza. Przez wiele lat pozostawał zapomniany, aż kilkanaście lat temu nadano mu nową oprawę, której fundatorami byli mieszkańcy Jedwabnego (ryc. 89). Nad mogiłą wzniesiony został wysoki nagrobek granitowy, zwieńczony krzyżem. Na froncie nagrobka znajdują się dwie inskrypcje. Na podstawie krzyża: BÓG HONOR OJCZYŻNA, poniżej:

W HOŁDZIE / ŻOŁNIERZOM POLSKIM / POLEGŁYM ZA OJCZYŻNĘ

Poprzez zunifikowany przekaz symboliczny grób ten upamiętnia żołnierzy poległych podczas różnych walk. Odsłonięcia i poświęcenia nagrobka po renowacji dokonano 17 września 2010 r. Nie wiadomo kto spoczywa w tej mogile. Mieszkańcy Jedwabnego w większości przypadków nie przechowują żadnych wspomnień z tym związanych. Nawet inicjatorka ufundowania

Ryc. 88. Jedwabne. Lokalizacja cmentarza parafialnego z Grobem Nieznanego Żołnierza (1) i mogiłą legionisty (2)

1. N: 53°17'26.82", E: 22°18'19.46";

2. N: 53°17'23.5", E: 22°18'17.78" dz. geod. nr 547

nowego nagrobka nie zna jego historii¹⁵⁹. Powodem do podjęcia działań renowacyjnych był zły stan nagrobka oraz to, że inne jedwabieńskie miejsca pamięci były w tym czasie odnawiane:

On był w tak opłakanym stanie, [...] Ja mówię, gdzie jest społeczeństwo? Żydzi odnawiają, robią. Gdzie są Polacy? Tu bohaterowie poginęli, trzeba to coś [...] i zrobiliśmy rekonstrukcję¹⁶⁰.

Inny mieszkaniec Jedwabnego przytacza historię, w świetle której w mogile mógł zostać pochowany żołnierz armii niemieckiej z czasów I wojny światowej:

Ten pomnik nazywany pomnikiem nieznanego żołnierza to jest o tyle znanego żołnierza, że to był zastrzelony przez Niemców, przez niemiecki patrol w czasie pierwszej wojny światowej dezertier niemiecki, młody chłopak jakiś tam, urwał się z jednostki i szedł drogą. Jak raz patrol nadjechał, wylegitymowali, że nie ma przepustki, strzelili w łeb i pojechali dalej. [...] szli w niedzielę ludzie do kościoła, no to znaleźli zwłoki [...] no Niemiec w mundurze, ale no nie będzie leżał tu przy rowie, wzięli go na płaszcz i zanieśli do kościoła [...] a po mszy został pogrzebany na cmentarzu¹⁶¹.

Biorąc pod uwagę, że z cmentarzem parafialnym graniczy cmentarz wojenny żołnierzy armii niemieckiej z czasów I wojny światowej, relacja ta wydaje się mało wiarygodna. Być może zawiera wspomnienia związane z organizacją tego cmentarza.

Rozstrzygnięcie kwestii: kto spoczywa w mogile nazywanej Grobem Nieznanego Żołnierza, może zawierać lista strat Wojska Polskiego w latach 1918-1920. Wymienia ona nazwisko Franciszka Chojnowskiego, szeregowego 101. Pułku Piechoty, poległego w Jedwabnem lub bliskiej okolicy 27 VII 1920 r.¹⁶² Wprawdzie brak jest informacji o miejscu pochówku, ale lokalizacja jego grobu na cmentarzu parafialnym, w sąsiedztwie cmentarza wojennego z czasów I wojny światowej, jest prawdopodobna.

W grobie rodzinnym położonym przy tej samej alei co Grób Nieznanego Żołnierza spoczywa uczestnik walk Legionów Polskich oraz żołnierz Armii Krajowej poległy w 1945 r. (ryc. 90). Inskrypcja na nagrobku:

Grób Rodziny / ŻELAZNYCH / Ś.P. / Wiktor żył lat 43 /

Żołnierz Legionów i AK, ps. „Osa” / zm. w obronie Ojczyzny dn. 15-IV-1945 r.

[część inskrypcji dotycząca innych członków rodziny]

¹⁵⁹ Z. Bogumił, *Pamięć religijna społeczności lokalnych – przykład Jedwabnego*, „Kultura i społeczeństwo” 2017, nr 3, s. 179.

¹⁶⁰ Ibidem.

¹⁶¹ Ibidem.

¹⁶² *Lista strat Wojska Polskiego*, op. cit., s. 100, nr 4559.

Ryc. 89. Jedwabne, cmentarz parafialny. Nagrobek Grobu Nieznanego Żołnierza ufundowany przez mieszkańców w 2010 r.

Ryc. 90. Jedwabne, cmentarz parafialny. Grób rodzinny w którym spoczywa żołnierz Legionów Polskich i Armii Krajowej, poległy w 1945 r.

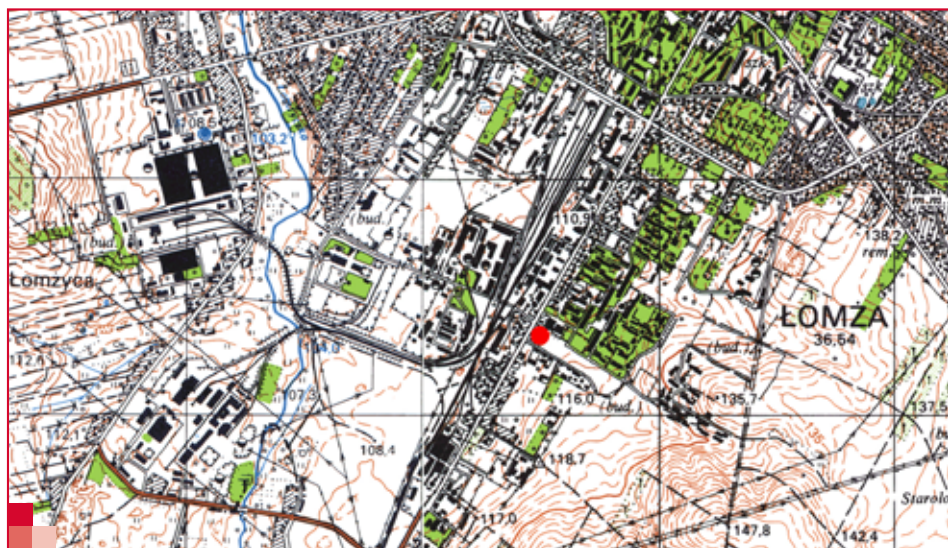
Łomża, Aleja Legionów 131

Tablica upamiętniająca stacjonowanie i internowanie żołnierzy Legionów Polskich

Na północnej ścianie budynku nr 2 w zespole koszarowym, obecnie wykorzystywanym przez Jednostkę Wojskową nr 1511 w Łomży, znajduje się odlana z brązu tablica upamiętniająca pobyt i internowanie żołnierzy Legionów Polskich (ryc. 91, 92). Jesienią 1916 r. do Łomży przybył 1. Pułk Piechoty Legionów Polskich¹⁶³, a następnie od stycznia 1917 r. stacjonował tu 4. Pułk Piechoty Legionów¹⁶⁴. Po kryzysie przysięgowym w łomżyńskich koszarach internowano około 1700 legionistów z różnych jednostek.

11 listopada 2012 r. z inicjatywy Społecznego Komitetu Fundacyjnego odsłonięta została tablica pamiątkowa o treści (ryc. 93):

NIEZŁOMNYM / LEGIONISTOM / JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO /
STACJONUJĄCYM /
I INTERNOWANYM / W ŁOMŻY / W LATACH / 1916-1918 /
SPOŁECZEŃSTWO / ZIEMI ŁOMŻYŃSKIEJ / ŁOMŻA 2012

Ryc. 91. Łomża, Aleja Legionów 131. Lokalizacja budynku nr 2 w kompleksie koszarowym z tablicą upamiętniającą pobyt i internowanie żołnierzy Legionów Polskich
N: 53°09'54", E: 22°03'40"; dz. geod. nr 12095

¹⁶³ Przybycie I-go Pułku Legionów Polskich do Łomży, „Wspólna Praca” 24.12.1916, R. V, nr 1, s. 5-6; S. Pomarański, *Zarys historii wojennej pułków polskich 1918-1920. 1 Pułk Piechoty Legionów*, Warszawa 1931, s. 29.

¹⁶⁴ D. Kosiński, *4 pułk piechoty Legionów, 1915-1917: organizacja i działania bojowe*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2014, 15 (66)/3, s. 65.

Ryc. 92. Łomża, Aleja Legionów 131. Północna ściana budynku nr 2 w kompleksie koszarowym z tablicą upamiętniającą pobyt i internowanie legionistów J. Piłsudskiego

Ryc. 93. Łomża, Aleja Legionów 131. Tablica upamiętniająca stacjonowanie i internowanie żołnierzy Legionów Polskich

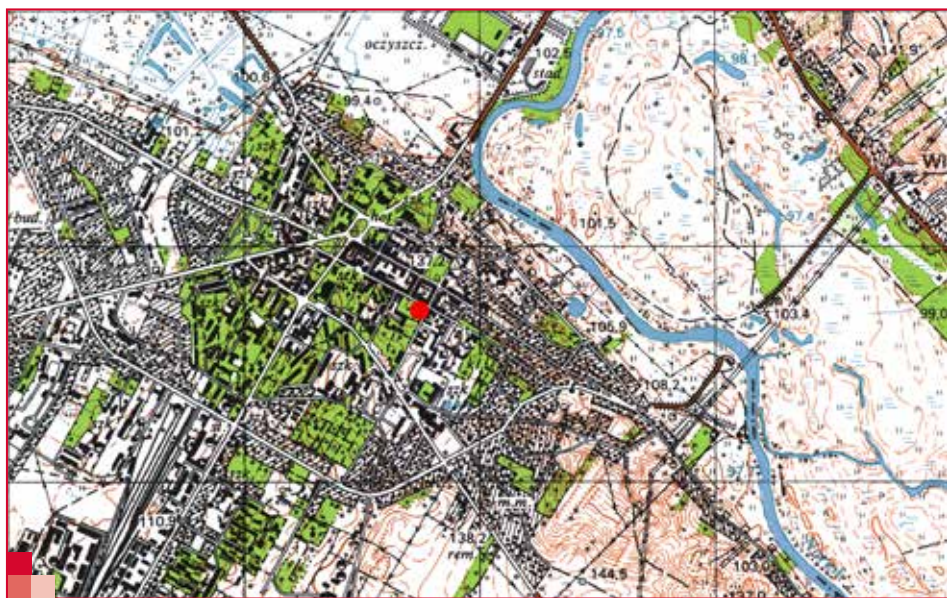
Łomża, ul. Dworna/Giełczyńska

Figura Chrystusa niosącego krzyż, odnowiona na stulecie odzyskania niepodległości

W 1914 r. w sąsiedztwie łomżyńskiej katedry, przy ulicy Giełczyńskiej wystawiona została figura Chrystusa niosącego krzyż. Rzeźbę ufundował proboszcz parafii Puchały ks. Wincenty Jodzewicz, zaś postument pod nią podarowały Marcjanna i Janina Olender. Wydarzenie to upamiętnione zostało niezachowaną do dziś tabliczką:

FIGURA PANA JEZUSA OBMYSŁONA ŚRODKAMI Ś.P. X. WINCENTEGO JODZEWICZA ZMARŁEGO D. 18 KWIETNIA 1912 R. PIEDESTAŁ ZAŚ JEST OFIARĄ MARCYANNY I CÓRKI JANINY OLENDER 1914 R.

W latach 60. XX w., podczas poszerzania ulicy Giełczyńskiej, figura została przesunięta na teren przykościelny. Niszczała, zasłonięta przez coraz większe drzewa. Do prac renowacyjnych przystąpiono przed setną rocznicą odzyskania niepodległości, która zbiegła się z 600-leciem nadania Łomży praw miejskich. Przeprowadził je łomżyński konserwator zabytków Przemysław Adamowski. Pomnik stanął w pobliżu pierwotnej lokalizacji, u zbiegu ulicy Dwornej i Giełczyńskiej (ryc. 94). Został ponownie odsłonięty i poświęcony

Ryc. 94. Łomża, ul. Dworna/Giełczyńska. Lokalizacja figury Chrystusa niosącego krzyż odnowionej na stulecie odzyskania przez Polskę niepodległości
N: 53°10'40", E: 22°04'51"; dz. geod. nr 10544

15 czerwca 2018 r. Otrzymał nową tablicę pamiątkową, symbolicznie wiążącą go z setną rocznicą odzyskania przez Polskę niepodległości (ryc. 95):

W 100-LECIE ODZYSKANIA PRZEZ POLSKĘ NIEPODLEGŁOŚCI /
W 600-LECIE NADANIA PRAW MIEJSKICH MIASTU ŁOMŻA /
TEN POSTUMENT UFUNDOWANY PRZED WIEKIEM /
NA NOWO STAWIAMY, / BY CHRYSTUS ZBAWICIEL ŚWIATA /
WSKAZYWAŁ DROGĘ NOWYM POKOLENIOM / Mieszkańcy Łomży 2018

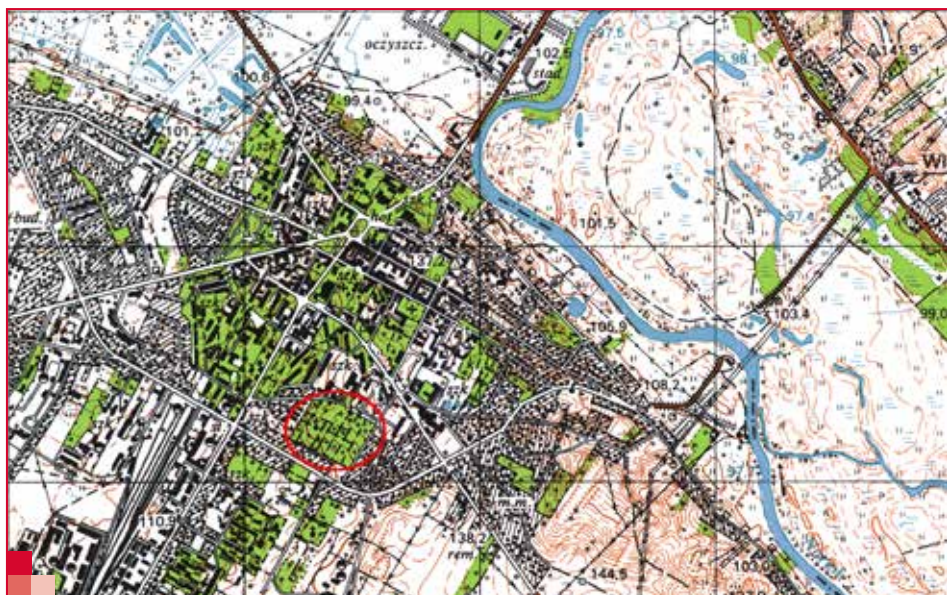

Ryc. 95. Łomża, ul. Dworna/Giełczyńska. Stuletnia figura Chrystusa niosącego krzyż została odnowiona na stulecie odzyskania przez Polskę niepodległości i 600-lecie nadania Łomży praw miejskich

Łomża, cmentarz katedralny, ul. Kopernika

Groby poległych w wojnie polsko-bolszewickiej oraz weteranów walk w latach 1918-1920

W zespole cmentarzy wyznaniowych i komunalnych znajdują się mogiły zbiorowe i indywidualne żołnierzy Wojska Polskiego poległych w latach 1918 – 1920 oraz weteranów tych walk, zmarłych w późniejszym okresie.

Ryc. 96. Łomża, ul. Kopernika. Lokalizacja zespołu cmentarzy wyznaniowych dz. geod. nr 10983, 10984, 10985

GROBY POLEGŁYCH W LATACH 1918-1920

1. Zespół sześciu mogił zbiorowych żołnierzy poległych podczas wojny polsko-bolszewickiej

mogiła z nazwiskami poległych: N: 53°10'24.12", E: 21°4'29.13";

trzy mogiły zbiorowe: N: 53°10'24.06", E: 21°4'28.3";

dwie mogiły zbiorowe: N: 53°10'23.56", E: 22°4'29.53"

W centralnej części cmentarza znajduje się kwatera wojenna z sześcioma mogiłami zbiorowymi, w których pochowano żołnierzy Wojska Polskiego poległych w obronie Łomży w lipcu 1920 r. oraz w drugiej połowie sierpnia 1920 r. (ryc. 97-102). Część ze zmarłych w latach 1919-1920 to ofiary chorób które towarzyszyły wojnie. Nie wiadomo ilu żołnierzy spoczywa w tych mogiłach. Na podstawie listy strat Wojska Polskiego Wojskowego Instytutu Historycznego udało się odtworzyć nazwiska 82 spośród nich (numeracja obejmuje

Ryc. 97. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Kwatera wojenna. Główna mogiła zbiorowa żołnierzy polskich poległych podczas wojny polsko-bolszewickiej

83 numery, gdyż jeden żołnierz został prawdopodobnie zapisany pod dwoma nazwiskami Kuźnicki / Kuźmicki). Kolejnych sześć nazwisk zostało odszukanych w księgach metrykalnych. Z pewnością nie są to wszyscy żołnierze, którzy spoczywają w tych mogiłach.

Czternastego sierpnia 2019 r. w grobie zbiorowym położonym naprzeciwko głównej mogiły zespołu grobów wojny polsko-bolszewickiej złożone zostały szczątki sześciu nieznanych żołnierzy polskich poległych w sierpniu 1920 r. w walkach pod Nowogrodem i Mątwicą (ryc. 103, 104). Pierwotnie pochowano ich na wiejskim cmentarzu przy krzyżu przydrożnym na północnym skraju Mątwy. Zapomnianą nekropole odkryto przypadkowo podczas rozbudowy szosy w 2018 r.¹⁶⁵

Żołnierze znani z nazwiska, pochowani w mogiłach zbiorowych w zespole cmentarzy wyznaniowych i komunalnych:

- Józef Baczewski, szeregowy 33. Pułku Piechoty, zmarł z powodu choroby 16 II 1920 r.¹⁶⁶,
- Franciszek Bagiński, strzelec 1. Pułku Strzelców Granicznych, zmarł z powodu choroby 1 IV 1920 r.¹⁶⁷,
- Jan Banasiak, kanonier 2. Pułku Artylerii Ciężkiej, zmarł z powodu choroby 6 VIII 1919 r.¹⁶⁸,

¹⁶⁵ Por. 3. Katalog miejsc pamięci..., Mątwa.

¹⁶⁶ *Lista strat Wojska Polskiego*, op. cit., s. 17, nr 701.

¹⁶⁷ Ibidem, s. 18, nr 750.

¹⁶⁸ Ibidem, s. 22, nr 935.

Ryc. 98. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Płyta nagrobna z nazwiskami żołnierzy o ustalonej tożsamości na głównej kwaterze wojennej

- Jan Barydło, szeregowy 1. Dywizji Piechoty, zmarł z powodu choroby 22 II 1920 r.¹⁶⁹,
- Józef Bednarczyk, szeregowy 6. Batalionu Wartowniczego, zmarł z powodu choroby 10 XII 1920 r.¹⁷⁰,
- Stanisław Bednarski, podporucznik Lidzkiego Pułku Strzelców, poległ 2 VIII 1920 r.¹⁷¹,
- Stanisław Bieniek, kapral 101. Pułku Piechoty, zmarł z powodu ran 1 VIII 1920 r.¹⁷²,
- Franciszek Bogucki, kapral 33. Pułku Piechoty, zmarł z powodu ran 31 XII 1919 r.¹⁷³,
- Antoni Bródka, kapral 15. Pułku Artylerii Polowej, zmarł z powodu ran 9 IX 1920 r.¹⁷⁴,
- Marjan Adam Butler, szeregowiec wojsk polskich, poległ na froncie 19 VII 1920 r.¹⁷⁵
- Jan Chrobociński, strzelec 1. Pułku Strzelców Granicznych, zmarł z powodu choroby 3 V 1920 r.¹⁷⁶,

¹⁶⁹ Ibidem, s. 32, nr 1422.

¹⁷⁰ Ibidem, s. 37, nr 1635.

¹⁷¹ Ibidem, s. 38, nr 1683.

¹⁷² Ibidem, s. 49, nr 2197.

¹⁷³ Ibidem, s. 61, nr 2774.

¹⁷⁴ Ibidem, s. 74, nr 3387.

¹⁷⁵ Ewidencja grobów i cmentarzy wojennych województwa podlaskiego w archiwum Podlaskiego Urzędu Wojewódzkiego.

¹⁷⁶ *Lista strat Wojska Polskiego*, op. cit., s. 102, nr 4665.

Ryc. 99. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Kwatera wojenna. Trzy mogiły zbiorowe bezimiennych żołnierzy poległych w wojnie polsko-bolszewickiej

- Franciszek Ciach, szeregowy 33. Pułku Piechoty, zmarł z powodu choroby 25 XII 1919 r.¹⁷⁷,
- Jan Czerwiński, szeregowy 101. Pułku Piechoty, poległ 4 VIII 1920 r.¹⁷⁸,
- Walenty Deptuła, strzelec 1. Pułku Strzelców Granicznych, zmarł z powodu choroby 9 VI 1920 r.¹⁷⁹,
- Wojciech Dębiński, szeregowy 33. Pułku Piechoty, zmarł z powodu choroby 25 XI 1920 r.¹⁸⁰,
- Józef Dobralski, szeregowy 59. Pułku Piechoty, poległ 22 VIII 1920 r.¹⁸¹,
- Konstanty Drażek, sierżant 44. Pułku Strzelców, zmarł z powodu choroby 14 XII 1919 r.¹⁸²,
- Jakub Dul, kapral 101. Pułku Piechoty, poległ 29 VII 1920 r.¹⁸³,
- Józef Faszczewski, szeregowy 33. Pułku Piechoty, zmarł z powodu choroby 24 II 1920 r.¹⁸⁴,
- Józef Filipowicz, szeregowy 33. Pułku Piechoty, zmarł z powodu ran 19 V 1919 r.¹⁸⁵,

¹⁷⁷ Ibidem, s. 106, nr 4830.

¹⁷⁸ Ibidem, s. 125, nr 5734.

¹⁷⁹ Ibidem, s. 140, nr 6339.

¹⁸⁰ Ibidem, s. 141, nr 6406.

¹⁸¹ Ibidem, s. 149, nr 6742.

¹⁸² Ibidem, s. 152, nr 6908.

¹⁸³ Ibidem, s. 161, nr 7307.

¹⁸⁴ Ibidem, s. 179, nr 8065.

¹⁸⁵ Ibidem, s. 185, nr 8336.

Ryc. 100. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Kwatera wojenna. Piąta mogiła zbiorowa bezimiennych żołnierzy polskich poległych w wojnie polsko-bolszewickiej

- Józef Fillman, szeregowy 60. Pułku Piechoty, poległ 25 VIII 1920 r.¹⁸⁶,
- Wolf Flambaum, szeregowy 101. Pułku Piechoty, poległ 2 VIII 1920 r.¹⁸⁷,
- Piotr Frąckowiak, szeregowy 59. Pułku Piechoty, zmarł z powodu ran 3 VIII 1920 r.¹⁸⁸,
- Dominik Gacioch, strzelec 1. Pułku Strzelców Granicznych, zmarł z powodu choroby 9 III 1920 r.¹⁸⁹,
- Stanisław Gierwałtowski, żołnierz, zmarł w szpitalu w Łomży 29 I 1921 r.¹⁹⁰
- Piotr Głębocki, ułan 13. Pułku Ułanów, zmarł z powodu choroby 8 I 1920 r.¹⁹¹,
- Zygmunt Godlewski, ochotnik wojsk polskich, zmarł w szpitalu w Łomży 31 I 1921 r.¹⁹²
- Władysław Golad, strzelec 1. Pułku Strzelców Granicznych, zmarł z powodu choroby 4 IV 1920 r.¹⁹³,
- Stanisław Grabowski, szeregowy 33. Pułku Piechoty, poległ pomiędzy 27 VII a 4 VIII 1920 r.¹⁹⁴,
- Józef Granat, szeregowy P. K. U., zmarł z powodu choroby 17 IX 1919 r.¹⁹⁵

¹⁸⁶ Ibidem, s. 185, nr 8351.

¹⁸⁷ Ibidem, s. 187, nr 8430.

¹⁸⁸ Ibidem, s. 191, nr 8656.

¹⁸⁹ Ibidem, s. 198, nr 8924.

¹⁹⁰ Ewidencja grobów i cmentarzy wojennych, op. cit.

¹⁹¹ *Lista strat Wojska Polskiego*, op. cit., s. 217, nr 9854.

¹⁹² Ewidencja grobów i cmentarzy wojennych, op. cit.

¹⁹³ *Lista strat Wojska Polskiego*, op. cit., s. 222, nr 10068.

¹⁹⁴ Ibidem, s. 237, nr 10761.

¹⁹⁵ Ibidem, s. 240, nr 10884.

Ryc. 101. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Kwatera wojenna. Szósta mogiła zbiorowa bezimiennych żołnierzy polskich poległych w wojnie polsko-bolszewickiej; stan przed renowacją w 2010 r.

Źródło: <http://www.lomza.pl/bip/>, dostęp 5.03.2019 r.

- Bronisław Grobelny, szeregowy 33. Pułku Piechoty, zmarł z powodu choroby 18 VIII 1920 r.¹⁹⁶,
- Szymon Gromysz, kapral 101. Pułku Piechoty, poległ 30 VII 1920 r.¹⁹⁷
- Jan Guner, szeregowy 101. Pułku Piechoty, poległ 2 VIII 1920 r.¹⁹⁸
- Jan Hagieli, szeregowy Urzędu Gospodarczego Łomża, zmarł z powodu choroby 12 I 1920 r.¹⁹⁹
- Marian Helbrański, starszy szeregowy 101. Pułku Piechoty, poległ 28 VII 1920 r.²⁰⁰. Na płycie mogiły zbiorowej nazwisko zapisano jako „Helebrański”
- Czesław Jagiełło, szeregowy 33. Pułku Piechoty, zmarł z powodu choroby 13 III 1920 r.²⁰¹,
- Józef Jagiełło, batalion etap., zmarł 3 III 1919 r.²⁰²,
- Franciszek Kaczan, strzelec Lidzkiego Pułku Strzelców, zmarł z powodu ran 1 IX 1920 r.²⁰³,

¹⁹⁶ Ibidem, s. 242, nr 10975.

¹⁹⁷ Ibidem, s. 244, nr 11067.

¹⁹⁸ Ibidem, s. 254, nr 11516.

¹⁹⁹ Ibidem, s. 258, nr 11717.

²⁰⁰ Ibidem, s. 265, nr 11964.

²⁰¹ Ibidem, s. 283, nr 12743.

²⁰² Ibidem, s. 284, nr 12750.

²⁰³ Ibidem, s. 319, nr 14346.

Ryc. 102. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Kwatera wojenna. Szósta mogiła zbiorowa bezimiennych żołnierzy polskich poległych w wojnie polsko-bolszewickiej; stan obecny

- Piotr Kielbasa, strzelec 1. Pułku Strzelców Granicznych, zmarł z powodu choroby 11 V 1920 r.²⁰⁴,
- Julian Kołomyjski, szeregowy 101. Pułku Piechoty, poległ 31 VII 1920 r.²⁰⁵,
- Rajmund Konicki, szeregowy 1. Dywizjonu tab., zmarł z powodu choroby 14 I 1920 r.²⁰⁶
- Tadeusz Kossakowski, szeregowy, zmarł w szpitalu w Łomży 29 VII 1920 r.²⁰⁷
- Teofil Kowalewski, starszy strzelec Lidzkiego Pułku Strzelców, poległ 1 VIII 1920 r.²⁰⁸,
- Józef Kraszewski, szeregowy 9. Pułku Piechoty Legionów, zmarł z powodu choroby 13 I 1920 r.²⁰⁹,
- Bronisław Król, strzelec 1. Pułku Strzelców Granicznych, zmarł z powodu choroby 11 I 1920 r.²¹⁰,
- Jan Kuźmicki, zmarł z powodu choroby 8 VIII 1920 r.²¹¹,
lub
- Jan Kuźnicki, zmarł z powodu choroby 8 VIII 1920 r.²¹²,

²⁰⁴ Ibidem, s. 354, nr 16932.

²⁰⁵ Ibidem, s. 379, nr 17065.

²⁰⁶ Ibidem, s. 383, nr 17221.

²⁰⁷ Ewidencja grobów i cmentarzy wojennych, op. cit.

²⁰⁸ *Lista strat Wojska Polskiego*, op. cit., s. 405, nr 18258.

²⁰⁹ Ibidem, s. 421, nr 18957.

²¹⁰ Ibidem, s. 426, nr 19223.

²¹¹ Ibidem, s. 461, nr 20807.

²¹² Ibidem, s. 461, nr 20828.

- Adam Laskarys, Wileński Pułk Strzelców, zmarł z powodu choroby 9 VIII 1920 r.²¹³,
- Ludwik Laskarys, podporucznik Lidzkiego Pułku Strzelców, zmarł z powodu ran 9 VIII 1920 r.²¹⁴,
- Jan Lawenda, strzelec 1. Pułku Strzelców Granicznych, zmarł z powodu choroby 14 XII 1920 r.²¹⁵,
- Józef Lipiński, starszy szeregowy 101. Pułku Piechoty, poległ 1 VIII 1920 r.²¹⁶,
- Jan Łukaszewicz, strzelec Lidzkiego Pułku Strzelców, poległ 1 VIII 1920 r.²¹⁷,
- Kazimierz Łukaszewski, szeregowy 33. Pułku Piechoty, zmarł z powodu choroby 27 XI 1919 r.²¹⁸,
- Władysław Maciorowski, szeregowy P.K.U., zmarł z powodu choroby 6 VII 1919 r.²¹⁹,
- Szczepan Majewski, szeregowy 4. Pułku Piechoty, zmarł z powodu choroby 12 XII 1920 r.²²⁰,
- Franciszek Makiela, ułan 15. Pułku Ułanów, poległ w VIII 1920 r.²²¹,
- Jan Matejuszczyk, strzelec 45. Pułku Strzelców, zmarł z powodu choroby 9 I 1920 r.²²²,
- Stanisław Matujzo, strzelec Lidzkiego Pułku Strzelców, poległ 1 VIII 1920 r.²²³,
- Adam Michalak, szeregowy 33. Pułku Piechoty, zmarł z powodu choroby 31 VII 1920 r.²²⁴,
- Aron Minz, strzelec Lidzkiego Pułku Strzelców, poległ 1 VIII 1920 r.²²⁵,
- Józef Moczanowski, kapral Lidzkiego Pułku Strzelców, poległ 1 VIII 1920 r.²²⁶,
- Stanisław Musiał, szeregowy zakł. D.O.G. IV, zmarł z powodu choroby 3 IX 1920 r.²²⁷,
- Bernard Nowicki, szeregowy 101. Pułku Piechoty, poległ 4 VIII 1920 r.²²⁸,
- Aleksander Nych, szeregowy 101. Pułku Piechoty, poległ 1 VIII 1920 r.²²⁹,

²¹³ Ibidem, s. 470, nr 21188.

²¹⁴ Ibidem, s. 470, nr 21190.

²¹⁵ Ibidem, s. 471, nr 21276.

²¹⁶ Ibidem, s. 486, nr 21929.

²¹⁷ Ibidem, s. 506, nr 22813.

²¹⁸ Ibidem, s. 506, nr 22827.

²¹⁹ Ibidem, s. 514, nr 23108.

²²⁰ Ibidem, s. 520, nr 23415.

²²¹ Ibidem, s. 522, nr 23484.

²²² Ibidem, s. 546, nr 24522.

²²³ Ibidem, s. 547, nr 24564.

²²⁴ Ibidem, s. 558, nr 25050.

²²⁵ Ibidem, s. 574, nr 25781.

²²⁶ Ibidem, s. 580, nr 26043.

²²⁷ Ibidem, s. 592, nr 26599.

²²⁸ Ibidem, s. 617, nr 27714.

²²⁹ Ibidem, s. 620, nr 27815.

Ryc. 103. Łomża, ul. Kopernika, kaplica w zespole cmentarzy wyznaniowych, 14 sierpnia 2019 r.
Uroczystości pogrzebowe sześciu nieznanym żołnierzom polskim poległym w sierpniu 1920 r.
w walkach pod Nowogrodem i Mątwicą

Ryc. 104. Łomża, ul. Kopernika. Warta honorowa przy mogile, w której 14 sierpnia 2019 r. pochowanych zostało sześciu żołnierzy ekshumowanych z cmentarza w Mątwicy

- Józef Pakowski, szeregowy 66. Pułku Piechoty, zmarł z powodu ran 11 IX 1920 r.²³⁰,
- Wincenty Papajak, strzelec 1. Pułku Strzelców Granicznych, zmarł z powodu choroby 19 I 1920 r.²³¹,
- Józef Pawłowski, strzelec Lidzkiego Pułku Strzelców, poległ 1 VIII 1920 r.²³²,
- Eugeniusz Piechowski, szeregowy P.K.U., zmarł z powodu choroby 13 III 1920 r.²³³,
- Konstanty Piegat, kanonier 8. Pułku Artylerii Ciężkiej, zmarł z powodu choroby 18 IX 1919 r.²³⁴,
- Mikołaj Pietron, żołnierz szkoły podoficerskiej 4 brygady artylerii, zmarł w szpitalu w Łomży 15 IV 1921 r.²³⁵. Nazwisko nie jest wymienione na tablicy mogiły zbiorowej. Został on pochowany w grobie jednostkowym.
- Czesław Prószyński, zmarł z powodu ran w szpitalu w Łomży 5 VIII 1919 r.²³⁶
- Adam Rzepka, starszy szeregowy 101. Pułku Piechoty, poległ 28 VIII 1920 r.²³⁷,
- Jan Sawicki, szeregowy [...], zmarł [...] 20 VIII 1920 r.²³⁸,

²³⁰ Ibidem, s. 648, nr 28994.

²³¹ Ibidem, s. 653, nr 29197.

²³² Ibidem, s. 664, nr 29696.

²³³ Ibidem, s. 673, nr 30121.

²³⁴ Ibidem, s. 674, nr 30160.

²³⁵ Ewidencja grobów i cmentarzy wojennych, op. cit.

²³⁶ Ibidem.

²³⁷ *Lista strat Wojska Polskiego*, op. cit., s. 763, nr 34130.

²³⁸ Ibidem, s. 773, nr 34544.

- Stefan Ścisłowski, szeregowy 6. Batalionu etap., zmarł z powodu choroby 20 VI 1919 r.²³⁹,
- Rajmund Słonicki, szeregowy szwadronu zap. tab. I, zmarł z powodu choroby 14 I 1920 r.²⁴⁰,
- Ignacy Spalony, starszy szeregowy 101. Pułku Piechoty, zmarł z powodu ran 30 VII 1920 r.²⁴¹,
- Bronisław Środkowski, szeregowy 33. Pułku Piechoty, zmarł [...] 4 I 1920 r.²⁴²,
- Michał Staniszewski, strzelec 149. Pułku Strzelców, zmarł z powodu choroby 13 I 1920 r.²⁴³,
- Czesław Sępnowski, szeregowy 33. Pułku Piechoty, zmarł z powodu choroby 2 III 1920 r.²⁴⁴,
- Jan Sworacki, szeregowy 60. Pułku Piechoty, zmarł z powodu ran 23 VIII 1920 r.²⁴⁵,
- Jakub [Jakób] Szpitalewicz, szeregowy 33. Pułku Piechoty, zmarł z powodu choroby 9 III 1920 r.²⁴⁶,
- Jan Szumaczuk, szeregowy 101. Pułku Piechoty, zmarł z powodu ran 24 XII 1920 r.²⁴⁷,
- Feliks Tumaniak, strzelec Lidzkiego Pułku Strzelców, poległ 1 VIII 1920 r.²⁴⁸,
- Franciszek Tyszko, szeregowy 42. Pułku Piechoty, zmarł [...] 5 I 1920 r.²⁴⁹,
- Jan Wiśniewski, szeregowy 59. Pułku Piechoty, poległ 22 VIII 1920 r.²⁵⁰,
- Tomasz Włoczewski, szeregowy 33. Pułku Piechoty, zginął w wypadku V 1919 r.²⁵¹,
- Aleksander Wyrwas, strzelec 3. Pułku Strzelców Podhalańskich, zmarł z powodu choroby 21 I 1920 r.²⁵²,
- Roman Wyszynski, saper 16. Batalionu Saperów, zmarł z powodu choroby 9 IX 1920 r.²⁵³,
- Jan Zdzisław Zaleski, Dywizjon Huzarów Śmierci, zmarł [...] 8 IX 1920 r.²⁵⁴
- Szczepan Żgondek, kanonier 8. Pułku Artylerii Polowej, zmarł z powodu choroby 27 XII 1920 r.²⁵⁵,

²³⁹ Ibidem, s. 775, nr 34650.

²⁴⁰ Ibidem, s. 799, nr 35722.

²⁴¹ Ibidem, s. 816, nr 36497.

²⁴² Ibidem, s. 818, nr 36573.

²⁴³ Ibidem, s. 822, nr 36764.

²⁴⁴ Ibidem, s. 834, nr 37302.

²⁴⁵ Ibidem, s. 848, nr 37915.

²⁴⁶ Ibidem, s. 871, nr 38955.

²⁴⁷ Ibidem, s. 876, nr 39158.

²⁴⁸ Ibidem, s. 922, nr 41080.

²⁴⁹ Ibidem, s. 927, nr 41329.

²⁵⁰ Ibidem, s. 975, nr 43411.

²⁵¹ Ibidem, s. 980, nr 43647.

²⁵² Ibidem, s. 1010, nr 44950.

²⁵³ Ibidem, s. 1012, nr 45031.

²⁵⁴ Ibidem, s. 1021, nr 45317.

²⁵⁵ Ibidem, s. 1051, nr 46661.

2. Grób symboliczny Kazimierza Burzyńskiego

N: 53°10'24.99", E: 21°4'32.63"

W północno zachodniej części cmentarza znajduje się symboliczna mogiła Kazimierza Burzyńskiego (ryc. 105), spoczywającego wraz z ośmioma towarzyszami broni w zbiorowym grobie pod wsią Wróble-Arciszewo. Kazimierz Burzyński pochodził z Łomży, był żołnierzem-ochotnikiem II Batalionu 1. Pułku Morskiego. Poległ 3 sierpnia 1920 r. W rodzinnym mieście uczczono jego pamięć symbolicznym grobem z inskrypcją:

Symbolicznie / Ś. P. / Kazimierz / Burzyński / Harcerz /
Poległ w obronie Ojczyzny / we wsi Wróble-Arciszewo / pod Zambrowem /
3 VIII 1920 r. / żył 17 lat i 10 m-cy / Cześć Jego Pamięci

Ryc. 105. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Symboliczny grób Kazimierza Burzyńskiego, siedemnastoletniego harcerza poległego 3 sierpnia 1920 r pod wsią Wróble-Arciszewo

3. Grób Kazimierza Dardzińskiego

N: 53°10'22.02", E: 21°4'36.23"

Kazimierz Dardziński (ryc. 106) urodził się 22 sierpnia 1893 r. w Łomży. Po ukończeniu tutejszego gimnazjum i Szkoły Handlowej, wstąpił do Seminarium Duchownego w Sejnach, potem zaś rozpoczął naukę na Uniwersytecie Warszawskim. Tam też wstąpił do tworzonej od 11 listopada 1918 r. Legii Akademickiej. Zginął 12 stycznia 1919 r.²⁵⁶ pod wsią Hamulec w okolicach Lwowa. Po trzech miesiącach jego zwłoki zostały sprowadzone przez rodzinę i pochowane na łomżyńskim cmentarzu²⁵⁷. Na nagrobku umieszczono inskrypcję (ryc. 107, 108):

S. P. KAZIMIERZ / DARDZIŃSKI / WYCHOWANIEC SEMINARJUM /
DUCHOWNEGO W SEJNACH / ST. WYDZIAŁU PRAWNEGO UNIW. [?] /
ŻOŁNIERZ 36. P.P. LEG. AKADEMICKIEJ /
POL. 12 STY. 1919 R. W OBR. LWOWA / PRZEŻYWSZY LAT 26 /
CZEŚĆ JEGO PAMIĘCI

Ryc. 106. Kazimierz Dardziński 1893-1919

Źródło: Tygodnik Ilustrowany 14.06.1919,
nr 24 (3, 109), s. 383

²⁵⁶ W informacji prasowej podana została data 10 stycznia 1919 r.

²⁵⁷ Ś.p. Kazimierz Dardziński, „Tygodnik Ilustrowany” 14.06.1919, nr 24 (3, 109), s. 383.

Ryc. 107. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Grób rodziny Dardzińskich, w którym spoczywają szczątki Kazimierza, poległego w styczniu 1919 r. pod Lwowem

Ryc. 108. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Inskrypcja na nagrobku mogiły Kazimierza Dardzińskiego

4. Grób Franciszka Gibesa

N: 53°10'22.1", E: 21°4'37.88"

Koniec niemieckiej okupacji w Łomży i data 11 listopada 1918 r. w pamięci jej mieszkańców wiąże się z nazwiskiem Leona Kaliwody, komendanta miejskich struktur POW, który zginął podczas rozbrajania oddziałów niemieckich na ulicy Sienkiewicza. Nie był on jednak jedyną ofiarą tej akcji. Historia zapomniała o czterech innych mieszkańcach Łomży, którzy wówczas także ponieśli śmierć. Jednym z nich był Franciszek Gibes, którego nazwisko udało się ustalić dzięki poszukiwaniom prowadzonym przez historyka Sławomira Zgrzywę.

Historia życia Franciszka Gibesa jest złożona i wymaga dalszych badań. Prawdopodobnie urodził się na terenie Galicji i był poddany austriackim przebywającym na terenie Cesarstwa Rosyjskiego. Z tego powodu, mieszkając już w okolicach Łomży, kilkakrotnie ubiegał się o prawo osiedlenia na terenie Rosji i nadania mu obywatelstwa rosyjskiego. Był żonaty, posiadał ośmioro dzieci. Nie był żołnierzem. 11 listopada 1918 r. pod wpływem impulsu przyłączył się do powoiaków rozbrajających Niemców. Podczas tej akcji został śmiertelnie postrzelony na ulicy Giełczyńskiej, niedaleko budynku w którym obecnie ma siedzibę Muzeum Północno-Mazowieckie w Łomży²⁵⁸. Moment

Ryc. 109. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Nagrobek na mogile Franciszka Gibesa, poległego podczas rozbrajania oddziałów niemieckich 11 listopada 1918 r.

²⁵⁸ S. Zgrzywa, *Gibes Franciszek – 24.09.1877 – 11.11.1918*, <https://historialomzy.pl/franciszek-gibes/>, dostęp 30.11.2018 r.

ranienia F. Gibesa opisywał uczestnik tych wydarzeń, dr Mieczysław Czarnecki, późniejszy poseł na sejm RP:

[...] wybiegłem na ulicę, by nawiązywać kontakt z żołnierzami niemieckimi i tłumaczyć im, że nie mamy zamiaru ich zabijać i że nie walczymy z ludem niemieckim, tylko z ich królewskim rządem.

Na ul. Sienkiewicza, gdzie został zabity ś. p. Kaliwoda udało się strzały uspokoić, lecz na rogu Dwornej i Gielczyńskiej ciągle szczekał karabin maszynowy. Ktoś mówił, że tam oficer niemiecki z paru żołnierzami nie chce się poddać i strzela. Jedna grupa peowiaków i ludzi, którzy sami przyłączyli się do nich w momencie walki, posuwała się w górę ul. Dwornej, przebiegając od bramy do bramy. Druga grupa, do której i ja należałem, obiegła przez Stary Rynek i chłopcy zaczęli strzelać od St. Rynku wzdłuż ul. Gielczyńskiej. W pewnym momencie ś. p. Gibes wychylił się na środek ulicy i padł ugodzony kulą. Wnieśliśmy go do mieszkania Żydów na rogu Starego Rynku i Senatorskiej, gdzie przy ich pomocy zrobiłem mu pierwszy opatrunek i poleciłem przenieść go do szpitala św. Ducha.²⁵⁹

Franciszek Gibes został pośmiertnie odznaczony Krzyżem Walecznych. Jego zaniedbany grób z lastrykowym nagrobkiem (ryc. 109) znajduje się we wschodniej części cmentarza. Na płycie nagrobnej zapisano:

Ś.P. / FRANCISZEK / GIBES / ŻYŁ LAT 41 / POKÓJ JEGO DUSZY /
ZGINĄŁ W OBRONIE OJCZYZNY / 11.XI.1918 R.

W 2019 r. Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Łomżyńskiej planuje odnowienie mogiły.

5. Grób Leona Kaliwody

N: 53°10'23.2", E: 21°4'32.6"

Leon Kaliwoda był komendantem X Okręgu POW w Łomży. Został tutaj skierowany przez warszawską Komendę Główną Polskiej Organizacji Wojskowej wiosną 1917 r., po aresztowaniu przez władze niemieckie dotychczasowego komendanta Jana Kraszewskiego. W literaturze spotykamy różne oceny jego postaci: od postawy bohaterskiej po ryzykancką, którą ostatecznie przypłacił życiem. 11 listopada 1918 r. zorganizował oddział POW gotowy do rozbrajania żołnierzy armii niemieckiej. Z wrogiem wojskiem spotkali się na ulicy Sienkiewicza. Na żądanie wydania broni Niemcy zareagowali ogniem. Kaliwoda został ciężko ranny i prawdopodobnie zmarł jeszcze zanim koledzy wnieśli jego ciało do bramy kamienicy Śledziwskich. Pośmiertnie został odznaczony Krzyżem Virtuti Militari. Pochowano go w uroczystym pogrzebie na cmentarzu katedralnym w Łomży. W 1933 r. nad mogiłą wzniesiono nagrobek ufundowany przez mieszkańców miasta. Nadano mu formę trzech

²⁵⁹ M. Czarnecki, *Wspomnienie z czasów okupacji niemieckiej, W dniu 10-lecia Niepodległości, jednodniówka łomżyńska, Łomża, 11 listopada 1928 r.*

stojących płyt, z których środkowa jest najszersza, zwieńczona orłem zrywającym się do lotu. Poniżej inskrypcja:

Ś.P. LEON KALIWODA / LUCZYŃSKI²⁶⁰ /
P.O. KMTA X. OKR. P.O.W. / HARCERZ DRUŻYNOWY /
POLEGŁ 11.XI.1918 / W ŁOMŻY

Na bocznych płytach umieszczono po dwa symbole: po lewej Krzyż Wirtuti Militari i odznaka POW, po prawej Krzyż Niepodległości i krzyż harcerski.

Do niedawna na nagrobku znajdowała się pierwotna rzeźba orła z uniesionymi skrzydłami (ryc. 110). Kilkanaście lat temu dodano mu koronę zwieńczoną krzyżem, z namalowanym białoczerwonym otokiem i symbolem Polski Walczącej. Pomimo pozytywnego odbioru tej symboliki, instalacja sprawiała wrażenie amatorskiej i niegodnej nagrobka. Przywrócenie stanu pierwotnego było niemożliwe ze względu na prawdopodobieństwo zniszczenia figury. W 2018 r. władze miejskie zdecydowały o wymianie orła na mosiężną rzeźbę zaprojektowaną przez łomżyńską rzeźbiarkę Urszulę Sępkowską.

Ryc. 110. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Grób Leona Kaliwody, komendanta X Okręgu POW w Łomży, poległego 11 listopada 1918 r. Na zwieńczeniu nagrobka znajduje się jeszcze oryginalna rzeźba orła

²⁶⁰ Konspiracyjne nazwisko L. Kaliwody.

Instalacji dokonano 10 listopada 2018 r., w przededniu setnej rocznicy odzyskania przez Polskę niepodległości i śmierci L. Kaliwody (ryc. 111)²⁶¹.

Po prawej stronie mogiły L. Kaliwody znajduje się niewielki grób przykryty płytą z inskrypcją:

Ś.P. / HALINKA / JARNUSZKIEWICZ / CÓRKA WACŁAWA I ADELI /
Z KRASZEWSKICH / ŻYŁA LAT 15 / ZM. W STYCZNIU 1919

Jej grób nie należy do mogił żołnierskich, jednak historia życia i śmierci Haliny Jarnuszkiewicz jest nierozdzielnie związana z losami L. Kaliwody. Młody komendant zamieszkał w Łomży w domu Kraszewskich, spokrewnionych z rodziną Jarnuszkiewiczów, gdzie poznał Halinkę, która była córką Adeli Jarnuszkiewiczowej z domu Kraszewskiej, zasłużonej dla łomżyńskich struktur POW. Miłość i narzeczeństwo przerwała śmierć dziewiętnastoletniego wówczas komendanta POW, a piętnastoletnia Halinka, nie mogąc się z tym pogodzić, dwa miesiące później, 21 stycznia 1919 r., popełniła samobójstwo na jej grobie.

Zachowało się wspomnienie świadka tych wydarzeń spisane już po II wojnie światowej:

Ryc. 111. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Grób Leona Kaliwody po zmianie rzeźby orła na mosiężną figurę zaprojektowaną przez Urszulę Sępkowską (10.11.2018 r.)

²⁶¹ H. Sierzputowski, *Leon Kaliwoda*, <https://historialomzy.pl/leon-kaliwoda/>, dostęp 5.06.2019 r.

Styczeń 1919 r. był śnieżny i ciemny. Dni były krótkie. Jeszcze nie ochłonęliśmy po przeżyciach z listopada 1918 r. (odzyskanie niepodległości) i pierwszych świętach Bożego Narodzenia w wolnej Polsce, gdy w owym styczniu 1919 r., wtedy gdy byliśmy pochłonięci urządzaniem Wolnej Polski i organizowaniem w dom pani Bronisławy Kraszewskiej 33 pułku piechoty Wojska Polskiego, gdy dom ten był pełen wojskowych i broni – znaleziono Halinkę martwą na cmentarzu w miejscu gdzie leży jej kamień z przestrzelonym sercem. Rozpacz nas wszystkich a szczególnie jej rodziny była ogromna. Czyniliśmy sobie poniewczasie wyrzuty, że miała tak łatwy dostęp do broni i żeśmy się nią dostatecznie nie zajęli po śmierci Leona Kaliwody....

Wtedy były inne czasy – samobójców chowano pod płotem. Matka Halinki – pani Adela Jarnuszkiewiczowa wyjednała u władz kościelnych zezwolenie na pochowanie jej w grobowcu rodzinnym Kraszewskich przy głównej alei. Pogrzeb był cichy, z udziałem mniejszej liczby osób niż było to na pogrzebie Leona Kaliwody. Gdy się odbył i ludzie się rozeszli – mała grupka jej najbliższych wróciła do grobowca. Byli tam Jan Krassowski, Jerzy brat Halinki, ja i parę jeszcze osób spośród najbliższych przyjaciół. Wyjęliśmy trumnę Halinki z grobowca i przenieśliśmy ją do uprzednio wykopanego dołu obok trumny ś.p. Leona Kaliwody. Sądziliśmy, że było to życzeniem obojga zmarłych. [...] ²⁶².

Dramatyczna historia młodej pary znanej jako Romeo i Julia z Łomży na trwale wrosła w narrację niepodległościową miasta. Stała się tematem książki ²⁶³ i muralu przy ulicy Polowej 33, który zna każdy mieszkaniec Łomży.

6. Grób Jerzego Krzyżanowskiego

N: 53°10'24.03", E: 21°4'37.63"

We wschodniej części cmentarza, przy alei prowadzącej od bramy cmentarnej, znajduje się grób rodziny Krzyżanowskich (ryc. 112, 113). Pocho-
wano w nim ojca Ignacego i syna Jerzego, ułana poległego w 1920 r. Pod prostym, metalowym krzyżem, na kamieniu nagrobnym inskrypcja (ryc. 114):

KRZYŻANOWSCY / IGNACY 1848 – 1919 /
JERZY 1893 – 1920 / SYN – ROTMISTRZ
POLEGŁ ZA OJCZYZNĘ

Niewiele wiadomo o rodzinie i poległym ułanie. Prawdopodobnie pochodzili z okolic Łomży, gdzie mieli majątek. Nieznana jest też data, miejsce i okoliczności śmierci 27-letniego Jerzego Krzyżanowskiego.

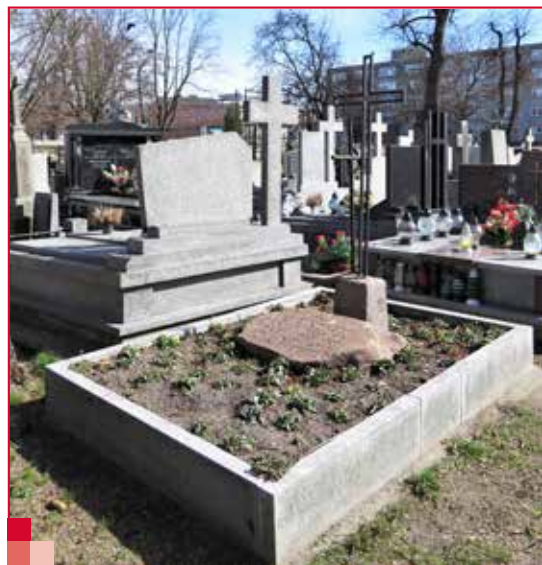
²⁶² M. Fulczyk, *Pogrzeb Halinki Jarnuszkiewiczówny*, maszynopis w archiwum Towarzystwa Naukowego im. Wągów w Łomży.

²⁶³ M. Kaczyńska, *Romeo i Julia z Łomży*, Łomża 2008.

Ryc. 112. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Grób rodziny Krzyżanowskich; stan przed renowacją w 2010 r.

Źródło: <http://www.lomza.pl/bip/>,
dostęp 5.03.2019 r.

Ryc. 113. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Grób rodziny Krzyżanowskich; stan po renowacji przeprowadzonej w 2010 r.

Ryc. 114. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Kamień nagrobny na mogile rodziny Krzyżanowskich

7. Grób Franciszka Penkali

N: 53°10'24.33", E: 22°4'28.32"

Franciszek Penkala urodził się w 1901 r. w Olszewie w obecnym powiecie łomżyńskim. Uczył się w Prywatnej Szkole Handlowej w Łomży, przekształconej w 1916 r. w Państwowe Gimnazjum Męskie. Wstąpił do harcerstwa, należał do I Drużyny Harcerskiej im. Tadeusza Kościuszki. Był świadkiem śmierci jej komendanta Leona Kaliwody. W lipcu 1920 r., gdy armia bolszewicka zbliżała się do Łomży, 68 harcerzy zgłosiło się na ochotnika do armii polskiej. Większość z nich trafiła do batalionu zapasowego 33. Pułku Piechoty. Wśród nich znalazł się też F. Penkala i jego szkolny kolega Franciszek Piaścik. Walczyli w obronie Łomży od późnych godzin wieczornych 31 lipca do rana 2 sierpnia 1920 r. Osiemnastoletni F. Penkala zginął w ostatnich godzinach walki na piątnickich fortach. Został pochowany na łomżyńskim cmentarzu katedralnym, w pobliżu mogił zbiorowych żołnierzy z wojny polsko-bolszewickiej. Wiele lat później, płytę nagrobną (ryc. 115) ufundował jego szkolny kolega i towarzysz broni, F. Piaścik, wówczas profesor Politechniki Warszawskiej²⁶⁴. Inskrypcja:

FRANCISZEK / PENKALA / UCZEŃ GIMNAZJUM /
POLEGŁ W PIĄTNICY / DN. 2-VIII-1920 / ŻYŁ LAT 18

Ryc. 115. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy
wyznaniowych. Mogiła Franciszka Penkali

²⁶⁴ H. Wolska, *Nasi przodkowie dla Niepodległej*, <https://andrzejewo.info/2018/11/12/nasi-przodkowie-dla-niepodleglej-franciszek-penkala-i-walerian-ivanowski/>, dostęp 15.03.2019 r.

8. Grób Mikołaja Pietrona

N: 53°10'23.98", E: 22°4'29.6"

Mogiła Mikołaja Pietrona znajduje się w kwaterze wojennej z grobami zbiorowymi żołnierzy z wojny polsko-bolszewickiej. O poległym niewiele wiadomo. Był młodym kadetem artylerzystą. Nie zginął w walkach, lecz zmarł kilka miesięcy później, prawdopodobnie z powodu ran i zwiąanych z nimi chorób. Do 2010 r. wystrój jego grobu był skromny (ryc. 116). Obecnie, nad mogiłą znajduje się granitowy nagrobek z inskrypcją (ryc. 117):

Mikołaj Pietron / Kadet artylerzysta / szkoły podoficerskiej / w Kaliszu /
zmarł 15 kwietnia 1921 r. / w szpitalu Św. Ducha / w Łomży / w 18 roku życia /
Cześć jego pamięci

Ryc. 116. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Mogiła Mikołaja Pietrona; stan przed renowacją w 2010 r.

Ryc. 117. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Grób Mikołaja Pietrona w wystroju nadanym w 2010 r.

Źródło: <http://www.lomza.pl/bip/>, dostęp 5.03.2019 r.

9. Grób Stefana Wądołowskiego

N: 53°10'23.13", E: 22°4'33.51"

W 1920 r. 63 łomżyńskich harcerzy zgłosiło się jako ochotnicy Wojska Polskiego. Jednym z nich był drużynowy Stefan Wądołowski (ryc. 118). Został przydzielony do batalionu zapasowego 33. Pułku Piechoty. Walczył w obronie Łomży. Podczas odwrotu jego kompania została przydzielona do 101. Pułku Piechoty, potem zaś, w Różanie do Lidzkiego Pułku Piechoty. Spod Różana pułk wykonał odwrót w kierunku Nasielska. Tam właśnie, ochotnicze oddziały wizytował gen. Józef Haller i gen. Władysław Sikorski. Dwa dni później, w ataku pod Nasielskiem poległo wielu harcerzy, w tym także S. Wądołowski. Na jego nagrobku widnieje jednak informacja, że poległ on jako ochotnik 233. Pułku Piechoty. Kwestia ta wymaga dalszych badań.

Stefana Wądołowskiego pochowano w rodzinnym grobie na łomżyńskim cmentarzu katedralnym (ryc. 119). Nad mogiłą wzniesiono wysoki, granitowy obelisk z trzema inskrypcjami, w tym jedną poświęconą pamięci poległego harcerza (ryc. 120):

Ś.P. / STEFAN / WĄDOŁOWSKI / KOMENDANT DR. HARCERSKIEJ /
SKOŃCZYŁ GIMNAZJUM W ŁOMŻY / OCHOTNIK 233 P.P. /
W BITWIE Z ROSJANAMI / POD NASIELSKIEM / POLEGŁ 17 SIERP. 1920 R. /
PRZEŻYWSZY L. 20. / DZIĘKI POŚWIĘCENIU SIĘ / TYCH BOHATERÓW /
POLSKA POWSTAŁA

Ryc. 118. Stefan Wądołowski

Źródło: Czuwaj 1930, nr 9, s. 9

Ryc. 119. Łomża,
ul. Kopernika,
zespół
cmentarzy
wyznaniowych.
Grób rodziny
Wądołowskich

Ryc. 120. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy
wyznaniowych. Nagrobek z inskrypcją
upamiętniającą Stefana Wądołowskiego,
dwudziestoletniego harcerza – ochotnika
w wojnie polsko-bolszewickiej

10. Grób Jana Żbikowskiego

N: 53°10'24.17", E: 22°4'28.21"

Jan Żbikowski był harcerzem łomżyńskiej I Drużyny im. T. Kościuszki. Należał też do Polskiej Organizacji Wojskowej, zaś od 1918 r. był ochotnikiem 33. Pułku Piechoty. Został ranny w bitwie pod Paprocią Dużą. Wzięty do niewoli zmarł w Pęchratce 9 sierpnia 1920 r. w wieku osiemnastu lat²⁶⁵. Pochowano go na cmentarzu katedralnym w Łomży (ryc. 121).

11. Grób symboliczny żołnierzy 33. Pułku Piechoty

N: 53°10'21.68", E: 22°4'32.79"

W 1981 r. kombatancki 33. Pułku Piechoty ufundowali poległym żołnierzom swojego pułku symboliczny grób (ryc. 122). Na prostym, granitowym nagrobku umieszczono inskrypcję:

ŻOŁNIERZOM / 33 P.P. ZIEMI ŁOMŻYŃSKIEJ /
IM. MARSZAŁKA J. PIŁSUDSKIEGO /
POLEGŁYCH W WALKACH Z ZABORCAMI / O NIEPODLEGŁOŚĆ /
POLSKIEJ RZECZPOSPOLITEJ / OD 1919 DO 1945 R. / JAKO WYRAZ CZCI /
DLA BOHATERSKIEJ ŚMIERCI / TOWARZYSZE BRONI / ŁOMŻA 3 V 1981 R.

Ryc. 121. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Grób Jana Żbikowskiego

Ryc. 122. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Symboliczny grób żołnierzy 33. Pułku Piechoty poległych w latach 1919-1945

²⁶⁵ <https://historialomzy.pl/harcerstwo-lomzynskie-wczoraj-i-dzis-tom-2-rozdzial-iv-5/>, dostęp 2.03.2019 r.

GROBY UCZESTNIKÓW WALK O NIEPODLEGŁOŚĆ I UTRWALANIE GRANIC, ZMARŁYCH PO 1921 R.

12. Grób Bronisławy Kraszewskiej, Adeli Jarnuszkiewicz i Jerzego Jarnuszkiewicza

N: 53°10'23.36", E: 22°4'33.46"

W grobie rodzinnym Jarnuszkiewiczów spoczywają trzy osoby będące uczestnikami walk i działalności narodowo-wyzwoleńczej lub wspomagające tę działalność: Bronisława Kraszewska, Adela z Kraszewskich Jarnuszkiewicz-Surawska oraz jej syn Jerzy Jarnuszkiewicz (ryc. 124).

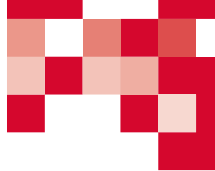
Bronisławę Kraszewską (ryc. 123) nazywano w Łomży Babcią POW. Była matką komendanta X okręgu POW Jana Kraszewskiego, późniejszego majora Wojska Polskiego. Prowadziła dom otwarty dla wszystkich walczących o niepodległość, szczególnie peowików. Nad jej mieszkaniem przy ul. Wiejskiej 6 znajdowała się tajna komenda POW. To właśnie u niej mieszkał nowy komendant peowików Leon Kaliwoda, przysłany z Warszawy następca jej aresztowanego syna, poprzedniego komendanta lokalnych struktur POW.

Jej stosunek do walki najlepiej charakteryzują wspomnienia spisane w roku jej śmierci, dekadę po odzyskaniu niepodległości:

Ryc. 123. Bronisława Kraszewska z domu Kulesza. Fotografia wykonana na początku 2. połowy XIX w.

Źródło: archiwum Łomżyńskiego Towarzystwa Naukowego im. Wągów

Gdy ktoś zaproponował, żeby się udała do Niemców prosić o jakieś ulgi dla syna w więzieniu, odparła twardo: „Niedoczekanie ich, bym miała ugiąć kark przed Krzyżakiem. Trudno! Mój syn wiedział, na co się ważył. Musimy wszyscy cierpieć”. Bez ceremonii wyrzuciła za drzwi Niemca, który przyszedł egzekwować pieniądze za przejazd, a raczej przewóz Jej syna z Łomży do Mokotowa po wyroku skazującym go na 5 lat ciężkiego więzienia. „Czy ja go wam kazałam wywozić? Nawet Moskale nie byli tacy bezczelni jak wy. Gdy kogo wywozili, to na własny koszt. Może jeszcze każecie płacić za jego utrzymanie w więzieniu? [...]”

Pani Kraszevska brała żywy udział w pracach P.O.W. szła z młodymi dzielnie naprzód. Aresztowanie syna przyjęła jak spartanka. Ofiarna – pożyczła, rozdarowywała wszystko na cele ogólne, nie licząc ani na zwrot, ani na wdzięczność. Spełniała służbę dla Ojczyzny, jak radosny obowiązek. Z Jej też zasłużonych rąk P.O.W. wzięta pobłogosławiony przez Nią pierwszy sztandar Polski Zmartwychwstałej, by go zatknąć nad Wojskową Komendą Miasta (zainstalowaną w byłym gmachu gubernatorstwa rosyjskiego i niemieckiego — obecnym Starostwie)²⁶⁶.

Inskrypcja na nagrobku B. Kraszewskiej nie wspomina o jej zasługach dla odzyskania niepodległości. Wskazuje na to Krzyż Niepodległości, a wcześniej również – odznaka POW umieszczone obok nazwiska²⁶⁷:

BRONISŁAWA KRASZEWSKA / Z DOMU KULESZA /
ŻYŁA LAT 88 / ZM. 29 VII 1928

Adela Jarnuszkiewicz-Surawska była działaczką ludową. Swoją działalność w czasie I wojny światowej związała z PSL Wyzwolenie. Wraz z bratem, późniejszym majorem Janem Kraszewskim, była jedną z najaktywniejszych osób w łomżyńskim POW, gdzie pełniła funkcję łączniczki i kurierki pomiędzy strukturami miejskimi i wiejskimi. Za działalność niepodległościową została odznaczona Krzyżem Virtuti Militari²⁶⁸. Inskrypcja:

ADELA JARNUSZKIEWICZ / 2 VOTO SURAWSKA /
Z DOMU KRASZEWSKA / CÓRKA JANA I BRONISŁAWY /
DYREKTOR GIMNAZJUM KRAWIECKIEGO W ŁOMŻY /
UCZESTNIK WALK O NIEPODLEGŁOŚĆ POLSKI /
UR. 3 VII 1879 ZM. 18 VIII 1947 /
odznaka POW, Krzyż Niepodległości oraz Krzyż Walecznych 1920 r.

²⁶⁶ J. Rowiński (Borejsza), *Babcia POW, W dniu 10-lecia Niepodległości, jednodniówka łomżyńska*, Łomża, 11 listopada 1928 r.

²⁶⁷ Odznaka została usunięta (skradziona?).

²⁶⁸ F. Szymański, *Ś.p. Adela Jarnuszkiewicz-Surawska. Wspomnienie o zasłużonej działaczce ludowej*, „Gazeta Ludowa. Pismo codzienne dla wszystkich” 13.09.1947, rok III, nr 252, s. 2.

Jerzy Jarnuszkiewicz wstąpił do harcerstwa w 1915 r. Dwa lata później był już zastępowym drużyny prowadzonej przez L. Kaliwodę oraz członkiem POW. Do wojska zgłosił się jako ochotnik w 1920 r. Walczył w obronie Łomży oraz pod Nasielskiem. Został odznaczony Krzyżem Legionowym i Medalem Niepodległości. Po wojnie i ukończeniu szkoły średniej podjął studia na SGGW w Warszawie. Pracował m.in. w Ministerstwie Reform Rolnych oraz na placówkach Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Cały czas aktywnie działał w ruchu harcerskim. We wrześniu 1939 r. na własną prośbę wrócił do kraju i walczył jako dowódca kompanii ciężkich karabinów maszynowych w obronie przeciwlotniczej Warszawy. Dostał się do niewoli i do Warszawy powrócił dopiero w lutym 1945 r., gdzie podjął pracę referenta w Ministerstwie Spraw Zagranicznych. Od 1954 r. do śmierci w 1960 r. pozostawał bez pracy. Zmarł na zawał 18 listopada 1960 r.²⁶⁹Inskrypcja:

JERZY / JARNUSZKIEWICZ / MGR INŻYNIER ROLNIK /
OFICER REZERWY 33. PP W.P. / HARCISTRZ, UCZESTNIK WALK
O NIEPODLEGŁOŚĆ POLSKI / W LATACH 1918-1939 / OBROŃCA ŁOMŻY /
OBROŃCA WARSZAWY / UR. 28 XI 1901 / ZM. 18 XI 1960

Krzyż Niepodległości oraz Krzyż Walecznych 1920 r. po prawej stronie inskrypcji. Po lewej stronie dwie odznaki niezachowane.

Ryc. 124. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Grób rodzinny Kraszewskich i Jarnuszkiewiczów. Nagrobek stojący po prawej wymienia nazwiska Bronisławy Kraszewskiej i Adeli Jarnuszkiewiczowej-Surawskiej, z domu Kraszewskiej. Na płycie leżącej znajduje się inskrypcja z danymi Jerzego Jarnuszkiewicza

²⁶⁹ <http://600.lomza.pl/2018/02/21/jarnuszkiewicz-jerzy/>, dostęp 5.05.2019 r.

13. Grób Jana Kraszewskiego

N: 53°10'23.25", E: 22°4'33.54"

Na lewo od grobu rodziny Kraszewskich i Jarnuszkiewiczów znajduje się mogiła majora Jana Kraszewskiego, syna Bronisławy Kraszewskiej (ryc. 125). W latach 1917-1919 był komendantem X Okręgu POW w Łomży. Po jego aresztowaniu przez władze niemieckie, do Łomży przybyły z Warszawy L. Kaliwoda, najbardziej znana postać miasta związana z odzyskaniem niepodległości. Po uwolnieniu J. Kraszewskiego, w dalszym ciągu pełnił on funkcje komendanta Okręgu POW, zaś L. Kaliwodzi powierzono obowiązki komendanta miejskiego tej organizacji. Pod koniec listopada 1918 r. J. Kraszewski stał na czele komisji likwidacyjnej POW, wykonując rozkaz wcielenia byłych peowiaków do 33. Pułku Piechoty.

Inskrypcja nagrobna:

MJR W.P. / JAN / KRASZEWSKI / 7 VII 1893 – 28 II 1968 /
KOMENDANT X OKRĘGU P.O.W. W ŁOMŻY

Ryc. 125. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Grób majora Jana Kraszewskiego

14. Grób Anastazji Kruszewskiej

N: 53°10'23.35", E: 22°4'32.87"

Anastazja Kruszevska pochodziła z Jednaczewa w obecnym powiecie łomżyńskim. Wywodziła się z rodziny kultywującej tradycje patriotyczne. Jej ojciec, Wojciech pochodził z Kurpiowszczyzny, skąd musiał zbiec po Powstaniu Styczniowym w 1863 r. Jeszcze przed wybuchem I wojny światowej Anastazja nawiązała kontakty z rodziną Kraszewskich z Łomży. Później, już w czasie okupacji niemieckiej przewoziła z miasta na prowincję tajne biuletyny. Współpracowała z B. Kraszewską, podobnie jak A. Jarnuszkiewiczowa była łączniczką POW. Miała też wydzielone, bardzo odpowiedzialne zadania, z których wywiązała się bez zarzutu. Tuż przed listopadowym rozbrojeniem oddziałów niemieckich w Łomży, bezpiecznie przewiozła wozem konnym trzy transporty broni do magazynu położonego w klasztorze Panien Benedyktynek przy ulicy Dwornej. Za działalność w POW oraz dowożenie żywności i opatrunków w czasie oblężenia Łomży w sierpniu 1920 r. została w 1922 r. odznaczona Krzyżem Walecznych, Medalem Niepodległości i odznaką POW.

Została pochowana w grobie rodzinnym (ryc. 126). Inskrypcja:

Ś.P. / Anastazja / Kruszevska / z d. Borkowska / żyła lat 84 zm. 15.09.1970 r. /
ODZNACZONA KRZYŻEM / WALECZNYCH, /
KRZYŻEM NIEPODLEGŁOŚCI / I ODZNAKĄ P.O.W.

Ryc. 126. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Grób rodziny Kruszewskich, w którym spoczywa działaczka POW Anastazja Kruszevska

15. Grób Zdzisława Lebenszteina

N: 53°10'23.41", E: 22°4'33.21"

Na obecnym etapie badań nad biografiami osób zasłużonych dla odzyskania niepodległości w regionie łomżyńskim, o Zdzisławie Lebenszteinie niewiele wiadomo, ponad to, co uwieczniono na tablicy nagrobnej. Był żołnierzem POW i Legionów Polskich, walczył w wojnie polsko-bolszewickiej i wojnie obronnej 1939 r. Został pochowany w grobie rodzinnym na cmentarzu katedralnym (ryc. 127). Inskrypcja (ryc. 128):

ZDZISŁAW LEBENSZTEIN / ŻYŁ LAT 80 ZM. 16 IX 1980 /
LEGIONISTA I PEOWIAK / UCZESTNIK WOJNY 1920 R. I 1939 R. /
ZASŁUŻONY DZIAŁACZ „SPOŁEM”

[część inskrypcji dotycząca innego członka rodziny]

Ryc. 127. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Grób rodziny Lebenszteinów, w którym spoczywa peowiak i legionista Zygmunt Lebensztein

Ryc. 128. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Inskrypcja nagrobna Zygmunta Lebenszteina

16. Grób Józefa Nowaka

N: 53°10'23.82", E: 22°4'32.19"

O pochowanym w rodzinnym grobie Józefie Nowaku wiadomo, że był uczestnikiem Powstania Wielkopolskiego i walczył w wojnie polsko-bolszewickiej. Dalsze szczegóły biografii muszą zostać ustalone w toku przyszłych badań. Inskrypcja (ryc. 129):

Ś.P. / NOWAK / JÓZEF / 1899-1990 / UCZESTNIK POWSTANIA /
WIELKOPOLSKIEGO / OCHOTNIK W WOJNIE / Z BOLSZEWIKAMI / 1920 /
POKÓJ JEGO DUSZY

Ryc. 129. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Grób rodziny Nowaków, w którym spoczywa Józef Nowak, uczestnik Powstania Wielkopolskiego i wojny polsko-bolszewickiej

17. Grób Piotra Ożarowskiego

N: 53°10'22.28", E: 22°4'30.27"

O pochowanym w rodzinnym grobie Piotrze Ożarowskim wiadomo, że walczył w czasie I wojny światowej w Błękitnej Armii Hallera oraz w wojsku polskim podczas wojny polsko-bolszewickiej (ryc. 130) Dalsze szczegóły biografii muszą zostać ustalone w toku przyszłych badań. Inskrypcja (ryc. 131):

PIOTR / OŻAROWSKI / ŻOŁNIERZ ARMII HALLERA / UCZESTNIK WALK /
O NIEPODLEGŁOŚĆ / PAŃSTWA POLSKIEGO / W LATACH 1914-1920 /
UR. DN. 30 I 1882 R. / ZM. DN. 12 X 1965 R. / PROSI O ZDROWAŚ / MARIA

Ryc. 131. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Inskrypcja nagrobna Piotra Ożarowskiego

Ryc. 130. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Grób rodziny Ożarowskich, w którym spoczywa Piotr Ożarowski, żołnierz Błękitnej Armii J. Hallera i uczestnik wojny polsko-bolszewickiej

18. Grób Jerzego Sawy-Sawickiego

N: 53°10'22.28", E: 22°4'30.27"

Podpułkownik Jerzy Sawa-Sawicki był pierwszym dowódcą 33. Pułku Piechoty, legionistą i uczestnikiem wojny polsko-bolszewickiej w 1920 r. Wybitne zdolności przywódcze i doświadczenie wojenne wykorzystał m.in. w bitwie pod Ossowem k. Radzymina, gdy udało mu się zapanować nad odwrotem wojsk polskich i zmusić do odwrotu wojska bolszewickie. Po zakończeniu wojny odprowadził swój pułk do Łomży i zadbał o sprawy bytowe żołnierzy²⁷⁰. Zmarł nagle, 10 listopada 1922 r., w wieku 36 lat, na trzeci w ciągu dwóch lat atak serca. Kawaler Orderu Virtuti Militari i Krzyża Walecznych. Wdzięczni żołnierze 33. P.P. z zebranych we własnym gronie składek wystawili mu nagrobek o doskonałej artystycznej formie (ryc. 132). Wykonany z piaskowca, w formie skały zwieńczonej postacią siedzącego orła z wzniesionym jednym skrzydłem, trzymającego w szponach tablicę z inskrypcją:

Ś.P. / JERZY SAWA-SAWICKI / PODPUŁKOWNIK DCA. 33 P.P. /
ZMARŁ DNIA 10-XI-1922 / ŻYŁ LAT 36 /
KOCHANEMU DOWÓDCY / PODOFICEROWIE

Na nagrobku znajdują się dwie sygnatury, projektanta oraz wykonawcy: S. Mazurek 1927 i R.S. Lubowiecki, Warszawa, Dzika 68.

Ryc. 132. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Grób podpułkownika Jerzego Sawy-Sawickiego, dowódcy 33. Pułku Piechoty

²⁷⁰ J. Wnorowski, *Ppłk. Sawa-Sawicki. O Nim będę myślał 15 sierpnia*, <https://historialomzy.pl/pplk-sawa-sawicki/>, dostęp 15.05.2018 r.

19. Grób Stanisława Sylwestra Suryna

N: 53°10'22.36", E: 22°4'32.89"

Stanisław Sylwester Suryn był zawodowym żołnierzem. W 1915 r. uzyskał w armii rosyjskiej stopień generała majora ze starszeństwem i został mianowany na dowódcę brygady w składzie 8. Dywizji Piechoty. Sprawował opiekę nad Legionem Puławskim – ochotniczą polską formacją zbrojną walczącą w czasie I wojny światowej w składzie armii Imperium Rosyjskiego. W późniejszym okresie służył też w Legionie Polskim w Finlandii. Od początku 1919 r. stał się oficerem rezerwy Wojska Polskiego z zatwierdzeniem nadanego mu przez armię carską stopnia generała majora ze starszeństwem. Przez okres kilku miesięcy był dowódcą 8. Dywizji Piechoty. W lutym 1920 r. ze względu na wiek został zwolniony z czynnej służby. Zmarł w 1928 r. i został pochowany w rodzinnej Łomży²⁷¹. Jest to prosta mogiła nakryta lastrykową płytą ułożoną na granitowym cokole, z dwiema mosiężnymi tablicami²⁷² (ryc. 133). Inskrypcja:

Ś.P. / STANISŁAW SYLWESTER / SURYN / 31.12.1858 – 11.02.1928 /
GENERAŁ DYWIZJI WOJSKA POLSKIEGO /
UCZESTNIK WALK O NIEPODLEGŁOŚĆ / W 1918 ROKU

Ryc. 133. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Grób Aleksandry z Czarnockich Surynowej i Aleksandra Sylwestra Suryna, dowódcy formacji polskich w armii carskiej oraz generała Wojska Polskiego

²⁷¹ P. Stawiecki, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918-1939*, Warszawa 1994, s. 322.

²⁷² Druga tablica z inskrypcją poświęcona jest prawdopodobnie żonie generała, zmarłej w młodym wieku.

20. Grób Reny Żyłko

N: 53°10'25.04", E: 22°4'32.04"

Rena Żyłko była organizatorką harcerstwa łomżyńskiego, żołnierzem POW oraz Legii Ochotniczej Kobiet w stopniu kaprała podchorążego. Na przełomie 1917 i 1918 r. zorganizowała czterdziestoosobową III Drużynę Harcerzek, którą prowadziła jako drużynowa. Drużyna działała pod opieką Łomżyńskiej Organizacji Harcerzek. W 1920 r. R. Żyłko wyjechała do Wilna i została skierowana do podchorążówki Ochotniczej Legii Kobiet. W efekcie uczestnictwa w walkach na froncie zachorowała na gruźlicę, która doprowadziła do jej śmierci w 1926 r. Została pochowana na cmentarzu katedralnym (ryc. 134). Rena Żyłko została patronką IV Drużyny Harcerskiej przy Gimnazjum im. M. Konopnickiej, która otoczyła opieką groby poległych żołnierzy i harcerzy²⁷³. Inskrypcja (ryc. 135):

Ś.P. / KAPRAŁ PODCHORAŻY / RENA ŻYŁKO / 1902-1926 /
ORGANIZATORKA HARCERSTWA ŁOMŻYŃSKIEGO /
ŻOŁNIERZ POW I LEGII OCHOTNICZEJ KOBIET

Ryc. 134. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Grób Reny Żyłko, organizatorki harcerstwa łomżyńskiego i uczestniczki wojny polsko-bolszewickiej

²⁷³ B. Erynk, *Harcerstwo Łomżyńskie. Wczoraj i Dziś*. Tom 2, Łomża 2010, s. 155.

Ryc. 135. Łomża, ul. Kopernika, zespół cmentarzy wyznaniowych. Tablica nagrobna Reny Żyłko

Łomża, ul. Krzywe Koło 1

Budynek plebanii ewangelickiej z tablicą pamiątkową Józefa Piłsudskiego

Na fasadzie budynku dawnej plebanii parafii ewangelickiej, zwanej obecnie Domem Pastora, znajduje się tablica ufundowana przez mieszkańców miasta w 2015 r. (ryc. 136, 137). Upamiętnia Józefa Piłsudskiego i jego pobyt w tym budynku w dniu 24 maja 1899 r. Przyszły marszałek Polski dokonał wówczas

Ryc. 136. Łomża, ul. Krzywe Koło 1. Lokalizacja budynku dawnej plebanii ewangelicko-augsburskiej zwanej Domem Pastora z tablicą poświęconą Józefowi Piłsudskiemu
N: 53°10'50.38", E: 22°04'49.68"; dz. geod. nr 10090

konwersji do kościoła ewangelicko-augsburskiego, co umożliwiło mu ślub z Marią Koplewską. Treść tablicy (ryc. 138):

MARSZAŁEK / JÓZEF PIŁSUDSKI / (1867-1935) / TWÓRCA I OBRONCA /
NIEPODLEGŁOŚCI POLSKI / w tym domu przebywał /
SPOŁECZNOŚĆ ŁOMŻYŃSKA / 2015

Ryc. 137. Łomża, ul. Krzywe Koło 1. Budynek dawnej plebanii ewangelicko-augsburskiej, zwany obecnie Domem Pastora, z tablicą poświęconą Józefowi Piłsudskiemu

Ryc. 138. Łomża, ul. Krzywe Koło 1. Tablica poświęcona pamięci Józefa Piłsudskiego i jego pobytu w Domu Pastora

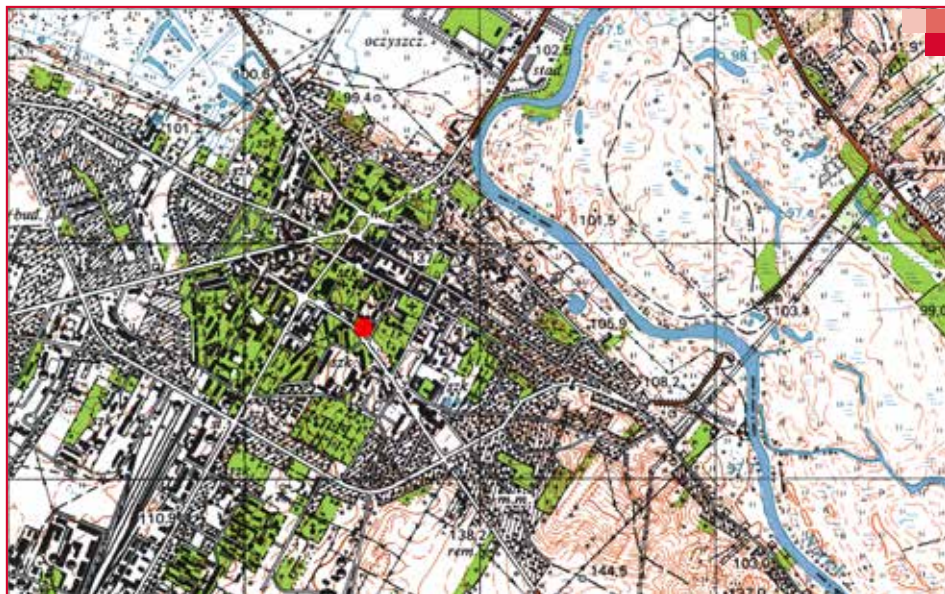
Łomża, ul. Polowa / Skwer im. Leona Kaliwody

Pomnik Harcerzom ziemi łomżyńskiej

Pomnik został odsłonięty 11 listopada 1996 r. na skwerze im. Leona Kaliwody (ryc. 139). Zaprojektował go Edward Stefanowicz, łomżyński harcmistrz, członek Drużyny Weteranów Harcerzy Ziemi Łomżyńskiej. Monument upamiętnia przede wszystkim harcerki i harcerzy dwóch pierwszych łomżyńskich drużyn powstałych w 1913 r.: Męskiej Drużyny Harcerskiej im. Tadeusza Kościuszki, której drużynowym był Teodor Kleindienst oraz Żeńskiej Drużyny Harcerskiej im. Emilii Plater, założonej i kierowanej przez M. Żbikowską²⁷⁴. Harcerze tych drużyn licznie wstępowali do POW i brali udział w walkach wojny polsko-bolszewickiej.

Wysoki granitowy głaz ustawiono na postumencie w formie Krzyża Harcerskiego (ryc. 140). Na froncie obelisku znajduje się tablica z inskrypcją:

HARCERZOM / ZIEMI / ŁOMŻYŃSKIEJ / POLEGŁYM I WALCZĄCYM /
O NIEPODLEGŁĄ POLSKĘ / W LATACH 1914-1945 /
ŁOMŻA 11 XI 1996 SPOŁECZEŃSTWO

Ryc. 139. Łomża, ul. Polowa / Skwer im. L. Kaliwody. Lokalizacja pomnika *Harcerzom ziemi łomżyńskiej*
N: 53°10'35.06", E: 22°04'35.32"; dz. geod. nr 10939/35

²⁷⁴ <https://historialomzy.pl/pomnik-glaz-poswiecony-harcerzom-ziemi-lomzynskiej/>, dostęp 12.10.2018 r.

Ryc. 140. Łomża, ul. Polowa / Skwer im. L. Kaliwody. Pomnik *Harcerzom ziemi łomżyńskiej*

Łomża, ul. Sienkiewicza 10

Tablica upamiętniająca miejsce śmierci Leona Kaliwody

Leona Kaliwoda był harcerzem i komendantem okręgu łomżyńskiego POW. Do Łomży trafił po aresztowaniu przez władze niemieckie dotychczasowego komendanta J. Kraszewskiego. 11 listopada 1918 r. wraz z grupą powoiaków zorganizował akcję rozbrajania żołnierzy niemieckich. Na ulicy Sienkiewicza wywiązała się strzelanina, w której poniósł śmierć.

W listopadzie 1928 r.²⁷⁵ na fasadzie kamienicy przed którą zginął L. Kaliwoda umieszczona została tablica pamiątkowa (ryc. 141-143) o treści:

LEON KALIWODA / PCHOR. I KMDT. X. OKR. P.O.W. /
KMDT DRUŻYN HARCERSKICH / KAWALER ORD. VIRTUTI MILITARI /
TU POLEGŁ 11.XI.1918 / W WALCE O WOLNOŚĆ

Tablica została zdjęta w czasie okupacji, w 1941 r. Jej powojenne losy są nieznane. Nieco światła na jej historię rzucają wspomnienia druha Kazimierza Odyńca z Białegostoku zapisane w liście do druhny Krystyny

²⁷⁵ S. Dębowski, *Leon Kaliwoda*, „Wspólna Praca” 2.11.1928, R. XIX, nr 11, s. 3.

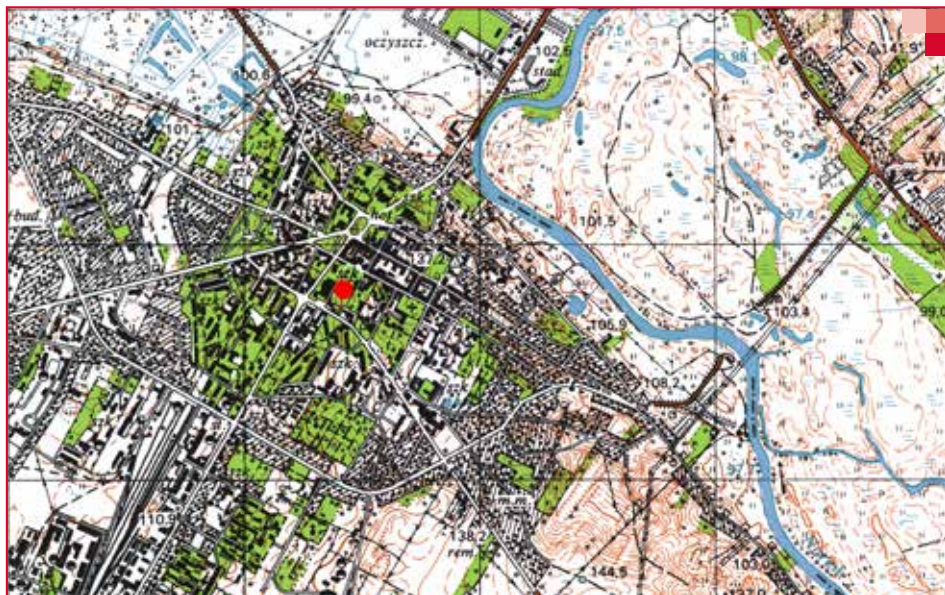
Mieszkowskiej i opublikowane w monografii działalności łomżyńskiej Drużyny Weteranów:

Tablica ta została zdeponowana w zarządzie ZMP. Pewnego dnia doszło do małego pożaru w ZMP. Pod pozorem gaszenia wyważyliśmy drzwi i przy okazji zabraliśmy tablicę i stary sztandar zambrowskiej drużyny odnaleziony po wojnie w Szczecinie, kilka kronik (te są do dzisiaj) oraz parę innych drobiazgów, które miały być zniszczone. Tablicę zakopano w ogrodzie u Waldka Pytkowskiego na Stacha Konwy. Po kilku latach tablica ponownie trafiła na swoje miejsce...²⁷⁶

Jedenastego listopada 1981 r. tablicę ponownie umieszczono na fasadzie kamienicy przy ul. Sienkiewicza 10. Z tej okazji dodana została druga inskrypcja pamiątkowa (ryc. 144):

POWTÓRNIEM WYMUROWANA / DN. 11 XI 1981 R. /
SPOŁECZEŃSTWO / M. ŁOMŻY

Współcześnie, tablica upamiętniająca miejsce śmierci L. Kaliwody stanowi scenografię dorocznych obchodów święta niepodległości.

Ryc. 141. Łomża, ul. Sienkiewicza 10. Lokalizacja kamienicy z tablicą upamiętniającą miejsce śmierci Leona Kaliwody
N: 53°10'41.54", E: 22°04'28.91"; dz. geod. nr 10512

²⁷⁶ Rys monograficzny działalności drużyny weteranów – harcerzy Ziemi Łomżyńskiej – Kręgu Seniorów im. Leona Kaliwody na tle skautingu światowego i polskiego. Jest taka drużyna, Łomża, 2003, tom I, s. 423.

Ryc. 142. Łomża, ul. Sienkiewicza 10. Kamienica przed którą 11 listopada 1918 r. zginął Leon Kaliwoda, harcerz i komendant tomżyńskiej POW

Ryc. 143. Łomża, ul. Sienkiewicza 10. Uroczystość odsłonięcia tablicy pamiątkowej Leona Kaliwodę w miejscu jego śmierci, jesień 1933 r.

Ryc. 144. Łomża, ul. Sienkiewicza 10. Tablica upamiętniająca Leona Kaliwodę na fasadzie kamienicy przed którą poległ 11 listopada 1918 r.

Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygnatura: 1-U-3796

Mątwica, gm. Nowogród

Cmentarz wojenny (ekshumowany)

W 2018 r. na północno-zachodnim skraju Mątwicy natrafiono na nowożytny cmentarz (ryc. 145). Do odkrycia doszło podczas przebudowy drogi wojewódzkiej nr 645, tak więc jedynym rozwiązaniem była ekshumacja szczątków.

Cmentarz założony został w pewnym oddaleniu od zabudowy wsi. Jego lokalizację wyznaczał krzyż ufundowany w 1899 r., jednak tradycja grzebania w tym miejscu zmarłych była zapewne znacznie starsza (ryc. 146). Wśród mieszkańców Mątwicy przechowywana była pamięć o żołnierzach pochowanych przy krzyżu, jednak istniało przekonanie, że byli to polegli podczas II wojny światowej i ich szczątki zostały ekshumowane w latach 70. XX w.

W wyniku dwóch sezonów badań wykopaliskowych, prowadzonych w 2018 i 2019 r., odnaleziono i ekshumowano: szczątki osób cywilnych, zapewne pochowanych w XVIII i XIX w. na pozakościelnym cmentarzu wiejskim, tzw. mogiłkach, 40 żołnierzy armii rosyjskiej z czasów I wojny światowej, sześciu żołnierzy polskich poległych podczas wojny polsko-bolszewickiej (ryc. 147, 148) i prawdopodobnie przemieszane szczątki kolejnych trzech poległych podczas tej wojny, a także szczątki poekshumacyjne 35 żołnierzy polskich z września 1939 r.²⁷⁷ Tym samym, potwierdzone zostały wspomnienia mieszkańców na temat ekshumacji żołnierzy pochowanych przy krzyżu, jednak jedynie w odniesieniu do poległych we wrześniu 1939 r.

Ryc. 145. Mątwica, gm. Nowogród. Lokalizacja ekshumowanego cmentarza wiejskiego oraz wojennego z czasów I wojny światowej, wojny polsko-bolszewickiej i kampanii wrześniowej 1939 r.
N: 53°13'5.71", E: 21°55'18.74"; dz. geod. nr 731/2, 731/3, 731/4, 731/5

²⁷⁷ P. Kędziora-Babiński, op. cit.

Żołnierze polegli podczas wojny polsko-bolszewickiej służyli prawdopodobnie w 205. Pułku Piechoty oraz 108. Pułku Ułanów. Jednostki te walczyły w okolicach Nowogrodu i Mątwicy w dniach 1-2 sierpnia 1920 r. Zdaniem badaczy, na związek z tymi jednostkami wskazują wzory guzików mundurowych oraz biżuterii patriotycznej odnalezionej przy szczątkach²⁷⁸.

Powtórny pochówek żołnierzy polskich poległych w 1920 r. miał miejsce 14 sierpnia 2019 r. na cmentarzu katedralnym w Łomży.

Ryc. 146. Mątwica, gm. Nowogród. Teren cmentarza pod odkryciu szczątków, przed podjęciem badań archeologicznych w październiku 2018 r.

²⁷⁸ Ibidem.

Ryc. 147. Mątwica, gm. Nowogród. Eksploracja grobu zbiorowego żołnierzy polskich poległych w 1920 r.
Fot. Michał Grabowski, firma Zabytki. Badania. Projekty. Realizacje

Ryc. 148. Mątwica, gm. Nowogród. Szczątki żołnierzy wojska polskiego poległych w 1920 r. pochowane w mogile zbiorowej na cmentarzu wiejskim
Fot. Michał Grabowski, firma Zabytki. Badania. Projekty. Realizacje

Miastkowo

Mogiły wojenne na cmentarzu parafialnym

1. Grób zbiorowy żołnierzy polskich poległych w 1920 r.

N: 53°9'13.5", E: 21°49'31.55", dz. geod. nr 149

W południowo-wschodniej części cmentarza parafialnego (ryc. 149) znajduje się mogiła zbiorowa nieznaney liczby żołnierzy Wojska Polskiego poległych w 1920 r. Byli oni prawdopodobnie ochotnikami 205. Pułku Piechoty, który w pierwszych dniach sierpnia toczył walki w okolicach Miastkowa. W 1931 r. podjęta została wspólna inicjatywa parafian i proboszcza, zmierzająca do uczczenia poległych okazałym nagrobkiem. Nad ich grobem wzniesiono wysoki obelisk zwieńczony krzyżem, posadowiony na trójkondygnacyjnej, szerokiej podstawie (ryc. 150). Współcześnie, na froncie obelisku umieszczony jest biało-czerwony proporzec, orzeł Wojska Polskiego oraz tablica z inskrypcją:

POLEGŁYM ŻOŁNIERZOM / W OBRONIE OJCZYZNY /
W BITWIE Z BOLSZEWIKAMI / 1920 R. / RODACY

Monument otacza betonowe obramowanie i ogrodzenie z żelaznego łańcucha rozpiętego na niskich, betonowych słupkach. Nagrobek przetrwał w bardzo dobrym stanie. Obecnie wyremontowany.

Ryc. 149. Miastkowo. Lokalizacja cmentarza parafialnego z grobami żołnierzy Wojska Polskiego poległych w 1920 r.

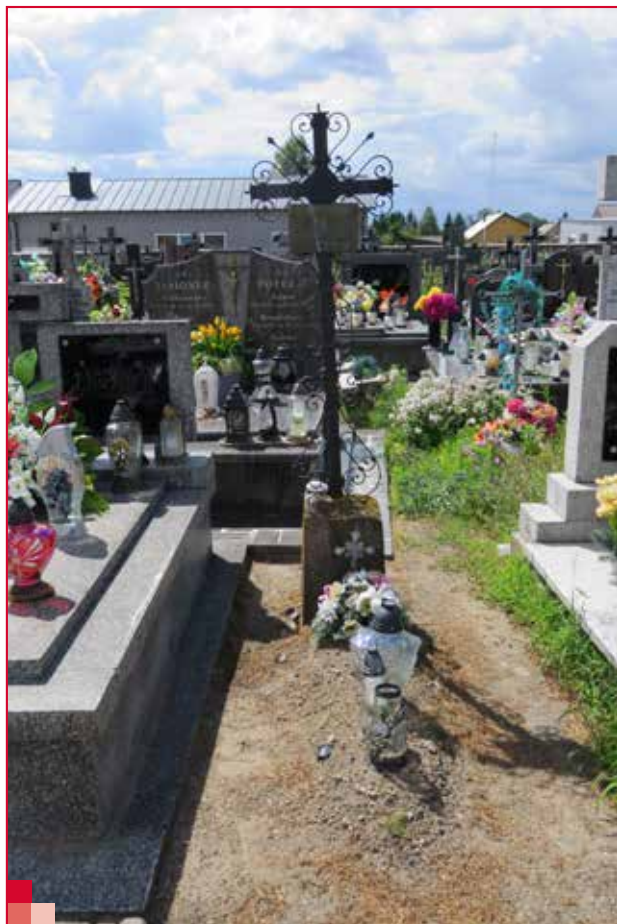
Ryc. 150. Miastkowo, cmentarz parafialny. Nagrobek na mogile zbiorowej żołnierzy 205. Pułku Piechoty poległych w pierwszych dniach sierpnia 1920 r.

2. Mogiła jednostkowa żołnierza poległego w 1920 r.

N: 53°9'14.03", E: 21°49'30.25", dz. geod. nr 149

W centralnej części cmentarza znajduje się niemal zapomniany grób kolejnego żołnierza 205. Pułku Piechoty poległego 1 sierpnia 1920 r. Mogile nie nadano trwałej oprawy. Ziemny kopiec oznakowany został metalowym krzyżem z żeliwną tabliczką z inskrypcją (ryc. 151, 152):

Ś.P. / STANISŁAW WYCHOWSKI / ŻOŁNIERZ OCHOTNIK 205 P.P. /
ZGINOŁ W WALCE Z BOLSZEVIKAMI / W OBRONIE OJCZYZNY
1 SIERPNIA / 1920 R. ŻYŁ LAT 42

Ryc. 151. Miastkowo, cmentarz parafialny. Mogiła Stanisława Wychowskiego, żołnierza 205. Pułku Piechoty poległego 1 sierpnia 1920 r.

Ryc. 152. Miastkowo, cmentarz parafialny. Odlewana żeliwna tablica z inskrypcją, umieszczona na krzyżu mogiły Stanisława Wychowskiego

Nowogród

1. Mogiła żołnierzy Wojska Polskiego poległych w 1920 r.

N: 53°13'25.67", E: 21°52'35.99"; dz. geod. nr 1185

W mogile zbiorowej położonej na południowym skraju miasta (ryc. 153) spoczywa 42 znanych z nazwiska i 34 niezidentyfikowanych żołnierzy Wojska Polskiego z 205. Pułku Piechoty, poległych w walkach pod Nowogrodem 1 sierpnia 1920 r. W 1923 r. grób otoczony został drewnianym płotem i oznakowany wysokim, drewnianym krzyżem z kowalskim zwieńczeniem (ryc. 154). W późniejszym okresie, jednak brak danych kiedy dokładnie, na mogile wzniesiono murowany nagrobek z inskrypcją upamiętniającą poległych, zwieńczony figurą orła i krzyżem²⁷⁹. W niszy umieszczono listę nazwisk poległych żołnierzy oraz informację o liczbie żołnierzy, których nie udało się zidentyfikować. Nad nazwiskami znajduje się napis: MŁODYM BOHATEROM. Grób otacza masywne betonowe ogrodzenie z bramką²⁸⁰ (ryc. 156, 157). Treść inskrypcji:

Ryc. 153. Nowogród. Lokalizacja mogiły wojennej z 1920 r. (1) oraz cmentarza parafialnego z grobami żołnierzy poległych w 1920 r. (2)

²⁷⁹ A. Kowalski, op. cit., s. 144-145.

²⁸⁰ Mogiła została wyremontowana latem 2019 r., w związku ze zbliżającą się setną rocznicą wojny polsko-bolszewickiej i śmierci spoczywających tutaj żołnierzy.

MORACZEWSKI K. JAKUBOWSKI C. KOŁDYS Józ.
MOSAKOWSKI C. GRABOWSKI J. LIPOWSKI RYSZ.
MACHOWSKI J. JACUŃSKI J. PRZYBYŁOWSKI FR.
POLACZEWSKI E. ANSIEWICZ S. KANIEWSKI AUG.
BREITER H. TKACZYK W. WIŁCZAK K. CYWIŃSKI J.
RANKOWSKI F. SZCZEPANKOWSKI J. ZAREMBA J.
WOJNO J. WOLFF W. BRYŚ C. ROSEN W. BAKUŁA B.
BUSZCZAŁOWSKI I. WINNICKI W. WILKIEMIN W. BIENÓN
KALINOWSKI C. TRZEBIŃSKI B. NOWAKOWSKI M.
SZCZEPANKOWSKI W. SOSNOWSKI S. SUDRYCKI M.
BROKMANN W. STAŃCZYK H. WAISBLATT N.
JANCZEWSKI M. WINNICKI W. BENKOWSKI
SIENKIEWICZ K. CZARNECKI J.
34 NIEZNANYCH

Lista strat Wojska Polskiego zawiera nazwiska dziesięciu lub jedenastu żołnierzy²⁸¹ poległych 1 sierpnia 1920 r. pod Nowogrodem. Trzech z nich:

- Stefan Antosiewicz, szeregowy 205 Pułku Piechoty, poległ 1 VIII 1920 r.²⁸² (na tablicy wymieniony jako Ansiewicz S.)
 - Henryk Breiter, szeregowy 205 Pułku Piechoty, poległ 1 VIII 1920 r.²⁸³
 - Kazimierz Moraczewski, szeregowy 205. Pułku Piechoty, poległ 1 VIII 1920 r.²⁸⁴ zostało wymienionych na tablicy epitafijnej nagrobka. Być może, do tej listy można dodać również innych poległych tego samego dnia:
 - Jan Antczak, ułan 115 Pułku Ułanów,²⁸⁵
 - Robert Halper, szeregowy 205. Pułku Piechoty,²⁸⁶
 - Otton Kamieński, szeregowy 205. Pułku Piechoty,²⁸⁷
 - Stefan Raniewski, szeregowy 205. Pułku Piechoty,²⁸⁸
- albo
- Stefan Roniewski, szeregowy 205. Pułku Piechoty,²⁸⁹
 - Tadeusz Tomaszewski, kapral 115. Pułku Ułanów,²⁹⁰
 - Czesław Zawadzki, szeregowy 205. Pułku Piechoty,²⁹¹
 - Julian Zborowski, szeregowy 205. Pułku Piechoty,²⁹²

²⁸¹ Nazwiska Roniewski i Raniewski mogą dotyczyć tego samego żołnierza.

²⁸² *Lista strat Wojska Polskiego*, op. cit., s. 11, nr 487.

²⁸³ Ibidem, s. 72, nr 3286.

²⁸⁴ Ibidem, s. 582, nr 26166.

²⁸⁵ Ibidem, s. 10, nr 441.

²⁸⁶ Ibidem, s. 261, nr 11793.

²⁸⁷ Ibidem, s. 329, nr 14780.

²⁸⁸ Ibidem, s. 729, nr 32640.

²⁸⁹ Ibidem, s. 744, nr 33269.

²⁹⁰ Ibidem, s. 911, nr 40620.

²⁹¹ Ibidem, s. 1028, nr 45626.

²⁹² Ibidem, s. 1031, nr 45768.

Pod Nowogrodem zginął także sierżant Roman Dobroński, student Uniwersytetu Warszawskiego (ryc. 155). Nie wiadomo, gdzie został pochowany.

Na liście strat odnajdujemy też nazwisko Michała Musiała, sapera 1. Pułku inż., który utonął 5 VI 1919 r.²⁹³ Miejsce jego pochówku jest nieznane. Być może spoczywa na cmentarzu parafialnym.

Ryc. 154. Nowogród. Mogiła zbiorowa żołnierzy 205. Pułku Piechoty w wystroju nadanym w 1923 r.

Źródło: B. Mond, J. Gintel, *Historja 205 pułku piechoty ochotniczej im. Jana Kilińskiego*. Warszawa 1932

Ryc. 155. Sierżant Ryszard Dobroński, student, ochotnik 205. Pułku Piechoty. Poległ pod Nowogrodem 1 sierpnia 1920 r.

Źródło: B. Mond, J. Gintel, *Historja 205 pułku piechoty ochotniczej im. Jana Kilińskiego*, Warszawa 1932

²⁹³ Ibidem, s. 592, nr 26595.

Ryc. 156. Nowogród. Mogiła zbiorowa żołnierzy 205. Pułku Piechoty po renowacji przeprowadzonej latem 2019 r.

Ryc. 157. Nowogród. Nagrobek z tablicą epitafijną upamiętniającą żołnierzy poległych w sierpniu 1920 r.

2. Groby żołnierzy 1920 r. na cmentarzu parafialnym

N: 53°13'28.49", E: 21°53'4.85"; dz. geod. nr 1749

W 1920 r. w trzech grobach na cmentarzu parafialnym (ryc. 153) pochowano nieustaloną liczbę żołnierzy poległych podczas walk toczonych w okolicach miasta. Zapewne są wśród nich również polegli i zmarli w innych okolicznościach, jak wspomniany wcześniej Michał Musiała, saper, który utonął w Narwi na początku czerwca 1919 r. Znany z nazwiska jest tylko jeden żołnierz, który spoczął w osobnej mogile położonej przy północno-zachodnim murze cmentarza. Był nim Stanisław Borowski, ochotnik 205. Pułku Piechoty, poległy 1 sierpnia 1920 r. w wieku siedemnastu lat. Na mogile obramowanej współcześnie płytami granitowymi znajduje się kamienny krzyż w formie pnia dębu, wystawiony poległemu niedługo po jego śmierci (ryc. 158).

Po przeciwnej stronie alei znajduje się kwatera żołnierska w której spoczywają żołnierze z wojny 1920 r. oraz obrońcy Nowogrodu z września 1939 r. (ryc. 159, 160). W dwóch spośród trzech mogił zbiorowych pochowano nieznaną liczbę bezimiennych poległych w wojnie polsko-bolszewickiej. Grobom nadano współczesny wystrój. Na płytach inskrypcje:

Ryc. 158. Nowogród, cmentarz parafialny. Mogiła Stanisława Borowskiego, ochotnika 205. Pułku Piechoty poległego 1 sierpnia 1920 r.

W HOŁDZIE / ŻOŁNIERZOM WOJSKA POLSKIEGO / POLEGŁYM W 1920 R. /
W WALKACH Z BOLSZEWIKAMI

ŻOŁNIERZOM POLSKIM / POLEGŁYM W 1920 ROKU /
W WALKACH Z BOLSZEWIKAMI

Ryc. 159. Nowogród, cmentarz parafialny. Zespół mogił wojennych w których spoczywają żołnierze z wojny polsko-bolszewickiej oraz polegli w obronie Nowogrodu we wrześniu 1939 r.

Ryc. 160. Nowogród, cmentarz parafialny. Mogiła zbiorowa żołnierzy poległych pod Nowogrodem na początku sierpnia 1920 r.

Piątnica Poduchowna

Obelisk upamiętniający dwudziestolecie odzyskania niepodległości

Piętnastego sierpnia 1938 r. w Piątnicy, będącej siedzibą władz ówczesnej gminy Drozdowo, odsłonięty został obelisk upamiętniający poległych w latach 1914-1920. Jest to nieznacznie obrobiony głaz granitowy z inskrypcją utrwalającą pamięć o walczących w I wojnie światowej i wojnie polsko-bolszewickiej:

BOHATEROM / NIEPODLEGŁOŚCI / POLEGŁYM W 1914-20 R. /
SPOŁECZEŃSTWO / GM. DROZDOWO / 15-VIII-1938 R.

Obelisk ustawiono po południowej stronie skrzyżowania dróg prowadzących do Łomży, Drozdowa i Stawisk, naprzeciwko kościoła (ryc. 161). Obecnie głaz ulokowany jest pod robinią akacjową posadzoną w latach 30. XX w. (ryc. 162, 163). Mieszkańcy wspominają, że obelisk i drzewo nie stanowią pierwotnej kompozycji, gdyż głaz stał początkowo bliżej skrzyżowania i został odsunięty na pobocze podczas przebudowy szosy.

Ryc. 161. Piątnica Poduchowna. Lokalizacja głazu upamiętniającego dwudziestolecie odzyskania niepodległości

N: 53°11'41.94", E: 22°05'43.68"; dz. geod. nr 349

Ryc. 162. Piątnica Poduchowna. Pamiątkowy
głaz wystawiony w dwudziestą
rocznicę odzyskania niepodległości

Ryc. 163. Piątnica Poduchowna. Inskrypcja na głazie pamiątkowym ufundowanym przez mieszkańców
ówczesnej gminy Drozdowo w 1938 r.

Przytuły

1. Mogiła żołnierza i groby weteranów wojny polsko-bolszewickiej na cmentarzu parafialnym

dz. geod. nr 190

Mogiła nieznanego żołnierza

N: 53°22'00.42", E: 22°18'16.80"

Grób nieznanego żołnierza poległego pod wsią, znajduje się w południowej części nekropolii, przy murze cmentarnym (ryc. 164). Ciało poległego, który zginął od postrzału, ubrane tylko w spodnie wojskowe, odnaleźli mieszkańcy wsi i pochowali w nieużytkowanej wówczas części cmentarza. M. Rydzewski sugeruje, że lokalizacja grobu wskazuje na jego tymczasowość i planowaną ekshumację ciała przez rodzinę poległego²⁹⁴. Hipotezy tej nie można przyjąć bez zastrzeżeń, gdyż identyfikacja żołnierza, a tym samym poszukiwanie jego rodziny było niemożliwe. Należy brać pod uwagę również fakt, iż mieszkańcy Przytuł mogli nie być pewni pochodzenia żołnierza, jednak ogólnoludzkie zasady nakazały pochowanie jego ciała. Z tego powodu również współczesna tabliczka nagrobna zawiera treść nie wskazującą na pochodzenie poległego (ryc. 165):

TU SPOCZYWA / NIEZNANY ŻOŁNIERZ / POLEGŁY W 1920 R. / AVE MARIA

Ryc. 164. Przytuły. Lokalizacja cmentarza parafialnego z mogiłą żołnierza i weteranów wojny polsko-bolszewickiej (1) oraz Pomnika Niepodległości (2)

²⁹⁴ M. Rydzewski, *Przykłady upamiętnienia wydarzeń niepodległościowych lat 1918-1920 w przestrzeni parafii Drozdowo, Romany i Wąsosz Diecezji Łomżyńskiej*, [w:] *Pamięć o Niepodległej na północno-wschodnim Mazowszu*, red. M. Karczewski, Białystok 2019, s. 128-129.

Ryc. 165. Przytuły, cmentarz parafialny. Grób nieznanego żołnierza poległego w 1920 r.

Grób Teodora Chrzanowskiego

N: 53°22'02.20", E: 22°18'16.42"

Teodor Chrzanowski był weteranem I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej. Spoczywa w rodzinnym grobie (ryc. 166). Inskrypcja:

Ś.P. / Teodor Chrzanowski / ur. 15.03.1897 r. zm. 12.07.1964 r. /
Ucz[e]stnik 7-letniej ścieżki wojennej z Polski aż do Kamczatki /
– rewolucji – 1917 / – wojny bolszewickiej – 1920 / – I wojny światowej /
Bóg, Honor, Ojczyzna

Ryc. 166. Przytuły, cmentarz parafialny. Grób rodzinny, w którym spoczywa Teodor Chrzanowski, weteran I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej

Grób symboliczny Jana Chodzickiego

N: 53°22'01.20", E: 22°18'14.77"

Symboliczna mogiła weterana obu wojen światowych i wojny polsko-bolszewickiej, który zginął w nazistowskim obozie koncentracyjnym Gross-Rosen (Rogoźnica) i został upamiętniony na tablicy rodzinnego grobowca (ryc. 167). Inskrypcja:

SYMBOLICZNE MIEJSCE SPOCZYNKU / JANA CHODZICKIEGO /
UR. W 1899 R. ZGINĄŁ W 1944 W GROSS-ROSEN /
NAUCZYCIELA I ŻOŁNIERZA OBRONCY LWOWA 1918 /
WOJNY BOLSZEWICKIEJ 1920 / ARMII KRAJOWEJ 1940-43 /
DO KOŃCA WIERNY BOGU I POLSCE

[część inskrypcji dotycząca innego członka rodziny]

Ryc. 167. Przytuły, cmentarz parafialny. Grób rodzinny z symbolicznym upamiętnieniem Jana Chodzickiego, zamordowanego w Gross-Rosen weterana I i II wojny światowej oraz wojny polsko-bolszewickiej

2. Głaz pamiątkowy poświęcony bohaterom walk o niepodległość

N: 53°22'02.25", E: 22°18'34.60"; dz. geod. nr 139/1

W dziewięćdziesiątą rocznicę odzyskania przez Polskę niepodległości, w niewielkim parku w centrum wsi (ryc. 164) wystawiony został głaz z tablicą pamiątkową o treści (ryc. 168):

BÓG HONOR OJCZYZNA / NA WIECZNĄ CHWAŁĘ / BOHATEROM, /
KTÓRZY DLA WOLNEJ POLSKI / OFIAROWALI SVOJE ŻYCIE. /
ŻYJĄCYM, KU PAMIĘCI / I PRZESTRODZE.

W 90 ROCZNICĘ / ODZYSKANIA PRZEZ POLSKĘ / NIEPODLEGŁOŚCI /
– MIESZKAŃCY / GMINY PRZYTUŁY / PRZYTUŁY 11-XI-2008

Treść pamiątkowej inskrypcji jest dosyć ogólna, jednak odwołanie się do rocznicy odzyskania niepodległości, wskazuje na poległych w czasie powstań narodowo-wyzwoleńczych i I wojny światowej oraz walk o kształt granic młodego państwa polskiego.

Ryc. 168. Przytuły. Głaz upamiętniający bohaterów walk o niepodległość Polski wzniesiony w dziewięćdziesiątą rocznicę odzyskania niepodległości

Szczepankowo, gm. Śniadowo

Głaz upamiętniający dziesięciolecie odzyskania niepodległości

Jedenastego listopada 1928 r., w dziesiątą rocznicę odzyskania przez Polskę niepodległości, ufundowany został głaz z inskrypcją upamiętniającą to wydarzenie:

ROCZNICA / 10-LECIA / NIEPODLEGŁOŚCI / POLSKI / 1918-1928 / 11/XI

Nie wiadomo, czy głaz znajduje się obecnie w miejscu, w którym ustawiono go w 1928 r. ani jak wyglądało jego otoczenie w okresie międzywojennym i później, po II wojnie światowej (ryc. 169). W latach 90. XX w. przed głazem wykonano betonowe plateau w formie godła Polski: białego orła w złotej koronie umieszczonego na czerwonym tle. Obok głazu umieszczono maszt na sztandar (ryc. 170). W 2018 r., w związku z setną rocznicą odzyskania przez Polskę niepodległości, głaz i jego otoczenie poddano renowacji. Odnowiony został pamiątkowy napis, zaś plateau zastąpiono nawierzchnią z polbruku w barwach polskiej flagi. W jej centralnej części umieszczono godło państwa oraz tablicę pamiątkową z inskrypcją (ryc. 171):

1918 – 2018 / OJCZYŹNIE / W SETNĄ ROCZNICĘ /
ODZYSKANIA / NIEPODLEGŁOŚCI

Przy głazie pamiątkowym odbywają się szkolne obchody świąt państwowych.

Ryc. 169. Szczepankowo, gm. Śniadowo. Lokalizacja głazu upamiętniającego odzyskanie przez Polskę niepodległości

N: 53°07'11.69", E: 21°56'58.53"; dz. geod. nr 1049

Ryc. 170. Szczepankowo, gm. Śniadowo. Głaz pamiątkowy wystawiony w dziesiątą rocznicę odzyskania przez Polskę niepodległości; stan w 2017 r.

Ryc. 171. Szczepankowo, gm. Śniadowo. Głaz pamiątkowy wystawiony w dziesiątą rocznicę odzyskania niepodległości; stan po renowacji przeprowadzonej w 2018 r.

Śniadowo

1. Mogiła zbiorowa żołnierzy polskich z wojny polsko-bolszewickiej na cmentarzu parafialnym

N: 53°02'13.46", E: 21°59'11.79"

W południowej części nekropolii (ryc. 172), przy murze cmentarnym pochowani zostali żołnierze polscy polegli podczas wojny polsko-bolszewickiej. W dokumentach parafialnych zachowały się informacje o pogrzebie niezidentyfikowanych żołnierzy zabitych przez Kozaków 2 sierpnia 1920 r. W pochówku miał pomagać kościelny i zarazem grabarz Antoni Gwara²⁹⁵. Grób został wówczas otoczony kamiennym obramowaniem. Miejsce wybrano nieprzypadkowo, gdyż obok znajdowała się już mogiła powstańców 1863 r. W późniejszym okresie pochowano tutaj również żołnierzy 3. Pułku Strzelców Konnych poległych 9 września 1939 r. pod wsią Truszek.

W 1990 r. mogile żołnierzy z wojny polsko-bolszewickiej nadano nowy wystrój (ryc. 173, 174). Autorem projektu przebudowy był Jan Moczydłowski, zaś wykonawcą tablicy pamiątkowej rzeźbiarz Wojciech Jarocki z Łap. Głównym elementem jest smukły, granitowy obelisk na którego froncie umieszczono mosiężną tablicę z inskrypcją:

ZBIOROWA MOGIŁA / 26-CIU NN ŻOŁNIERZY / POLSKICH, KTÓRZY
W DNIU / 2 SIERPNIA 1920 R. / W WALCE Z BOLSZEWICKIM / NAJEŹDŹCĄ
ODDALI / SVOJE MŁODE ŻYCIE / ZA ODRODZONĄ I WOLNĄ / POLSKĘ

Ryc. 172. Śniadowo. Lokalizacja cmentarza parafialnego z mogiłą zbiorową żołnierzy polskich poległych w 1920 r. oraz Kaplicą Bohaterów 1920 r.; dz. geod. nr 680

²⁹⁵ M. Przytocka, *Cmentarze: przykościelny i grzebalny w Śniadowie*, [w:] *Ecclesia Smlodoviensis. Dzieje parafii i kościoła pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryj Panny w Śniadowie*, red. M. Przytocka, Śniadowo 2018, s. 544.

Lista strat Wojska Polskiego z lat 1918-1920 wymienia pięciu żołnierzy poległych w Śniadowie:

- Franciszek Bronowski, szeregowy 33. Pułku Piechoty, poległ 3 VIII 1920 r.²⁹⁶
- Jan Kornecki, szeregowy 61. Pułku Piechoty, poległ 22 VIII 1920 r.²⁹⁷
- Feliks Kuśmirek, starszy szeregowy 101. Pułku Piechoty, poległ 2 VIII 1920 r.²⁹⁸
- Jan Nanartowicz, strzelec Lidskiego Pułku Strzelców, poległ 1 VIII 1920 r.²⁹⁹
- [...] Żewiecki, szeregowy 64. Pułku Piechoty, poległ 2 VIII 1920 r.³⁰⁰

Nie wiadomo, czy spoczywają oni w mogile zbiorowej jako niezidentyfikowani poległi czy też zostali pochowani w innym miejscu.

Ryc. 173. Śniadowo, cmentarz parafialny. Kwatera żołnierska w południowej części nekropolii: grób powstańców styczniowych, żołnierzy z wojny polsko-bolszewickiej oraz poległych w wojnie obronnej 1939 r.

Ryc. 174. Śniadowo, cmentarz parafialny. Mogiła zbiorowa 26 nieznanymi żołnierzy polskich poległych w wojnie polsko-bolszewickiej

²⁹⁶ *Lista strat Wojska Polskiego*, op. cit., s. 73, nr 3363.

²⁹⁷ Ibidem, s. 390, nr 17583.

²⁹⁸ Ibidem, s. 459, nr 20724.

²⁹⁹ Ibidem, s. 598, nr 26857.

³⁰⁰ Ibidem, s. 1051, nr 46659.

2. Kaplica Bohaterów 1920 r.

N: 53°02'15.53", E: 21°59'9.49"

Kaplica Bohaterów 1920 r. powstała z inicjatywy proboszcza parafii Śniadowo ks. Zbigniewa Gołubowskiego. Kamień węgielny, sprowadzony z pola bitwy pod Ossowem w powiecie wołomińskim, położono 15 sierpnia 1990 r. przy udziale dziekana łomżyńskiego, ks. dr Henryka Gołaszewskiego. Prace budowlane kaplicy zakończone zostały w 1993 r., zaś wykończeniowe trzy lata później (ryc. 175). Poświęcenia kaplicy i nadania jej wezwania Matki Bożej Królowej Męczenników dokonał biskup łomżyński Stanisław Stefanek dnia 21 czerwca 1998 r.³⁰¹

Na ścianach kaplicy umieszczono trzynaście kamiennych tablic z inskrypcjami upamiętniającymi mieszkańców parafii, walczących w wojnie polsko-bolszewickiej, II wojnie światowej oraz żołnierzy Podziemia Niepodległościowego (ryc. 176). Wśród nich znalazły się trzy nazwiska weteranów walk z 1920 r. (ryc. 177-179):

WACŁAW KALIŚCIAK / UR. 9. III. 1902 R. W ŚNIADOWIE /
UCZESTNIK WOJNY W 1920 R. ŻOŁNIERZ A.K. /
ODZNACZONY KRZYŻEM POWSTANIA WARSZAWSKIEGO /
WIĘZIEŃ OBOZU KONCENTRACYJNEGO /
W SACHSENHAUSEN-ORANIENBURG /
ZM. 8.X.1981 R. W U.S.A. POCHOWANY /
W CZĘSTOCHOWIE AMERYKAŃSKIEJ

ŻEBROWSKI KAZIMIERZ / ZAM. ŻEBRY, SIERŻ-LEGIONISTA, LAT 49 /
D-CA N.Z.W. PS. „BĄK” / SYN JEGO JERZY LAT 19 PS. „KONAR” /
ZGINĘLI 3.XII.1949 R. / W MĘŻENINIE K. ŚNIADOWO / W WALCE Z U.B.

BAGNOWSKI / PAWEŁ / ZAM. W ŚNIADOWIE / ŻOŁNIERZ 1920 R. /
WYWIEZIONY NA SYBERIĘ / W 1941 GDZIE ZMARŁ / W 1944 R.

³⁰¹ M. Przytocka, op. cit., s. 545-547.

Ryc. 175. Śniadowo, cmentarz parafialny. Kaplica p.w. Matki Bożej Królowej Męczenników zwana Kaplicą Bohaterów 1920 r.

Ryc. 176. Śniadowo, cmentarz parafialny. Ściana ołtarzowa Kaplicy Bohaterów 1920 r.

Ryc. 177. Śniadowo, cmentarz parafialny. Epitafium Wacława Kaliściaka w Kaplicy Bohaterów 1920 r.

Ryc. 178. Śniadowo, cmentarz parafialny. Epitafium Kazimierza Żebrowskiego oraz jego syna Jerzego w Kaplicy Bohaterów 1920 r.

Ryc. 179. Śniadowo, cmentarz parafialny. Epitafium Pawła Bagnowskiego w Kaplicy Bohaterów 1920 r.

Wizna

1. Grób symboliczny żołnierza poległego w 1920 r.

Przy głównej alei cmentarza parafialnego (ryc. 180) znajduje się grób rodziny Dobrońskich. Na nagrobku, poza inskrypcją poświęconą spoczywającym tutaj członkom rodziny, umieszczono tablicę upamiętniającą dwóch poległych żołnierzy pochodzących z tej rodziny. Jest to ich mogiła symboliczna, obaj spoczęli w grobach polowych. Jednym z nich był Józef Dobroński, mieszkaniec Wizny, który poległ 20 września 1920 r. w walkach pod Grodnem (ryc. 181, 182). Inskrypcja:

Ś.P. / JÓZEF / DOBRŃSKI / ŻYŁ LAT 20 /
ZGINĄŁ POD GRODNEM / DN. 20-IX-1920 R.

[część inskrypcji dotycząca innych członków rodziny]

Lista strat Wojska Polskiego z lat 1918-1920 wymienia nazwisko szeregowego Franciszka Banacha z Urzędu Gospodarczego w Łomży, który w Wiźnie uległ wypadowi i zmarł 25 marca 1919 r.³⁰² Miejsce jego pochówku jest nieznane. Można domniemywać, że zwłoki zostały pochowane na cmentarzu w rodzinnej miejscowości żołnierza.

Ryc. 180. Wizna. Lokalizacja cmentarza parafialnego z mogiłą symboliczną żołnierza poległego w 1920 r. (1) oraz pomnika ku czci poległych żołnierzy POW, obecnie upamiętniającego żołnierzy Samodzielnej Grupy Operacyjnej Narew poległych w 1939 r. (2)

1. N: 53°11'24.25", E: 22°23'02.97"; dz. geod. nr 1304;
2. N: 53°11'33.10", E: 22°23'07.59"; dz. geod. nr 1346/1

³⁰² Lista strat Wojska Polskiego, op. cit., s. 21, nr 914.

Ryc. 181. Wizna, cmentarz parafialny.
Nagrobek na mogile rodziny
Dobrońskich z tablicą
upamiętniającą członków rodziny
– żołnierzy, w tym Józefa
Dobrońskiego poległego podczas
wojny polsko-bolszewickiej

Ryc. 182. Wizna, cmentarz parafialny.
Fotografia nagrobna Józefa
Dobrońskiego

2. Pomnik ku czci poległych żołnierzy POW, obecnie upamiętniający żołnierzy Samodzielnej Grupy Operacyjnej Narew z 1939 r.

Podczas uroczystych obchodów święta 3 Maja zorganizowanych w 1921 r., burmistrz Wizny w przemówieniu nad grobem Krajewskiego, powstańca 1863 r. ogłosił ideę ufundowania tablicy pamiątkowej ku czci poległych w wojnie polsko-bolszewickiej³⁰³. Ówczesne realia nie sprzyjały jednak takim inicjatywom. Zamiar został zrealizowany dopiero jedenaście lat później. Pomnik ku czci mieszkańców Wizny i okolic, żołnierzy POW, poległych w latach 1918-1920 odsłonięto w styczniu 1932 r. W uroczystościach wzięli udział: generał Czesław Młot-Fijałkowski, wojewoda białostocki Marian Zyndram Kościałkowski oraz starosta łomżyński Konstanty Eustachiewicz. Zostało to utrwalone na fotografii (ryc. 183). Pomnik miał formę wysokiego, czterokondygnacyjnego obelisku zwieńczonego figurą orła. Na froncie pierwszej i drugiej kondygnacji umieszczono tablice z inskrypcjami. Dolna zawierała wykaz nazwisk poległych żołnierzy, wyższa inskrypcję:

POLSKA / ORGANIZACJA WOJSKOWA / POLEGŁYM NA POLU CHWAŁY /
W WALCE O NIEPODLEGŁOŚĆ / OJCZYZNY / POD WODZĄ MARSZAŁKA /
JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO / W LATACH / 1918 – 1920

Ryc. 183. Wizna. Uroczystość odsłonięcia pomnika ku czci poległych żołnierzy POW, styczeń 1932 r. Na pierwszym planie, od lewej stoją: gen. Czesław Młot-Fijałkowski, wojewoda białostocki Marian Zyndram Kościałkowski oraz starosta łomżyński Kazimierz Eustachiewicz

Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygnatura: 1-U-7866

³⁰³ M., *Trzeci Maj w Wiźnie*, „Gazeta Łomżyńska” 5.06.1921, R. II, nr 23, s. 3.

Losy pomnika w czasie II wojny światowej i tuż po jej zakończeniu nie są znane. Nie wiadomo kiedy dokładnie został zniszczony. W latach sześćdziesiątych XX w., tym samym miejscu wzniesiono nowy monument, którego odsłonięcie miało miejsce 15 października 1967 r. Jego autorem był Ferdynand Jarocho³⁰⁴. Pomnik utrzymany jest w stylistyce charakterystycznej tamtym czasem. Na prostym, czworobocznym obelisku wykute zostały profile żołnierskich twarzy spoglądających w cztery strony świata (ryc. 184). Obecnie, na froncie obelisku znajduje się napis:

ŻOŁNIERZOM / SAMODZIELNEJ / GRUPY / OPERACYJNEJ / NAREW /
POLEGŁYM / W OBRONIE / OJCZYZNY / WE WRZEŚNIU / 1939 ROKU /
SPOŁECZEŃSTWO / POWIATU / ŁOMŻYŃSKIEGO

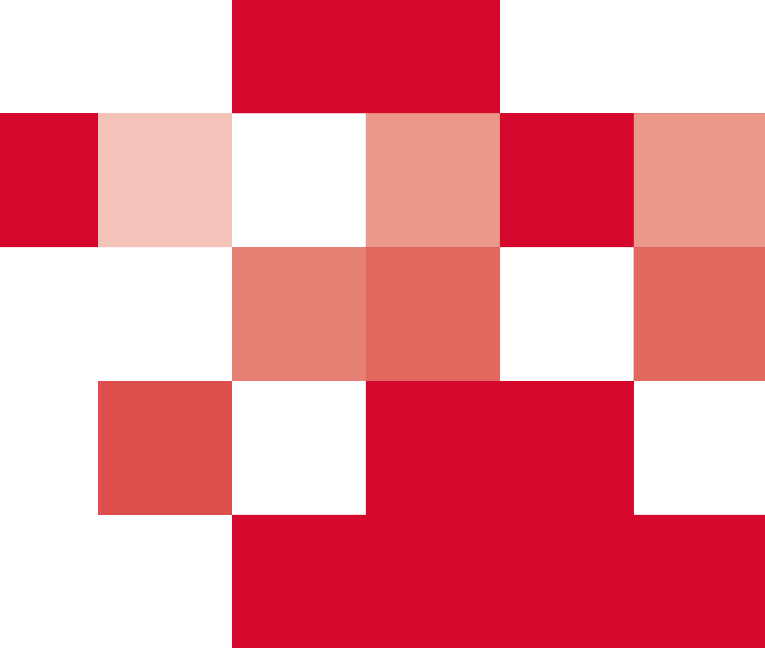
W 1990 r., w dolnej części pomnika umieszczono tablicę nawiązującą do pierwotnej symboliki stojącego w tym miejscu monumentu poświęconego żołnierzom POW. Upamiętnia ona pochodzących z tego regionu żołnierzy poległych podczas wojny polsko-bolszewickiej. Treść inskrypcji:

W HOŁDZIE POLEGŁYM W WOJNIE
/ POLSKO-BOLSZEWICKIEJ
1920-1921 / SYNOM TEJ ZIEMI... /
DOBROŃSKI JÓZEF / GLIŃSKI JAN /
GRZESZCZYK MARCELI / KONOPKO
FRANCISZEK / KRASNOWSKI JÓZEF
/ LIPIŃSKI JÓZEF / MARKFART
BOLESŁAW / OLSZEWSKI
TEOFIL / OSTROWSKI STEFAN /
PRUSZKO JÓZEF / PIOTROWSKI
ANDRZEJ / PTASZYŃSKI
EDMUND / RADZIWOŃ ANTONI
/ RENKIEWICZ APOLINARIY /
SZULC ANTONI / TREPANOWSKI
JÓZEF / ORAZ 6 OSÓB
O NIEUSTALONYCH NAZWISKACH
/ 1990 R. SPOŁECZEŃSTWO ZIEMI
WIŹNIEŃSKIEJ

Ryc. 184. Wizna. Pomnik ku czci żołnierzy S.G.O. Narew, poległych we wrześniu 1939 r. z tablicą upamiętniającą żołnierzy z rejonu wiźnieńskiego, którzy stracili życie w latach 1920-1921

³⁰⁴ M. Szablowski, *Pomnik żołnierzy S.G.O. „Narew”*, <https://www.wirtualnawizna.pl/pomnik.html>, dostęp 12.05.2019 r.

Powiat wysokomazowiecki

Ciechanowiec

1. Cmentarz wojenny, ul. Sienkiewicza

N: 52°41'3.74", E: 22°31'1.55"; dz. geod. nr 926

W 1915 r. przy cmentarzu ewangelickim założono małą nekropole wojenną, na której pochowano trzech żołnierzy armii niemieckiej (ryc. 185)³⁰⁵. Przy takiej liczbie pochowanych wątpliwości budzi rozmiar cmentarza, składającego się obecnie z czterech mogił zbiorowych (ryc. 186). Możliwe więc, że spoczęli tutaj także żołnierze armii carskiej, jednak w zachowanych dokumentach wytworzonych przez niemiecką administrację rządową w drugiej połowie lat 30. XX w., dane dotyczące poległych z armii carskiej często były pomijane. Można też przypuszczać, że podobnie jak na innych cmentarzach z czasów I wojny światowej, także w Ciechanowcu pochowani zostali żołnierze polscy polegli podczas wojny polsko-bolszewickiej. Jest to tym bardziej prawdopodobne, że lista strat wojska polskiego z lat 1918-1920 wymienia nazwiska trzech poległych w Ciechanowcu w dniach 1 i 2 sierpnia 1920 r. Są to:

- Jan Krupa, starszy szeregowy 70. Pułku Piechoty, poległ 2 VIII 1920 r.³⁰⁶,
- Władysław Owczarek, strzelec Grodzieńskiego Pułku Strzelców, poległ 1 VIII 1920 r.³⁰⁷,
- Stanisław Wojenka, strzelec Mińskiego Pułku Strzelców, poległ 1 VIII 1920 r.³⁰⁸.

Ryc. 185. Ciechanowiec. Lokalizacja cmentarza wojennego (1) i pomnika ku czci poległych w 1920 r. (2)

³⁰⁵ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin, Polen. Nebenakten, Kriegergräber nr 5, 1937 – 1939, sygn. 48079, strony niepaginowane.

³⁰⁶ *Lista strat Wojska Polskiego*, op. cit., s. 429, nr 19360.

³⁰⁷ Ibidem, s. 643, nr 28791.

³⁰⁸ Ibidem, s. 987, nr 43929.

Miejsce ich pochówku jest nieznane. Prawdopodobnie spoczywają oni na ciechanowieckim cmentarzu wojennym, założonym podczas I wojny światowej.

Cmentarz jest zadbany i pielęgnowany przez władze miasta. Mogiły są ujęte betonowymi obramowaniami. Pomiedzy nimi rośnie dąb – zapewne starszy niż nekropola. Centralną część cmentarza stanowi pamiątkowy obelisk w formie otwartej księgi umieszczonej na postumencie, za którą ustawiono wysoki krzyż (ryc. 187). Na obu kartach księgi znajdują się inskrypcje:

ŻOŁNIERZOM KTÓRZY / WALCZYLI ZA NASZĄ I /
WASZĄ WOLNOŚĆ / ODDAJEMY HOŁD

BOHATERSKIM ŻOŁNIERZOM / POLEGŁYM W WALKACH O /
NIEPODLEGŁOŚĆ OJCZYZNY / W HOŁDZIE / MIESZKAŃCY CIECHANOWCA

Obecne rozplanowanie cmentarza powstało w okresie międzywojennym³⁰⁹, kiedy pamięć o walkach i poległych w obu wojnach była żywa. Wykorzystanie cmentarza z czasów I wojny światowej jako miejsca spoczynku żołnierzy poległych kilka lat później, w walkach podczas wojny polsko-bolszewickiej może być uzasadnieniem treści pamiątkowych inskrypcji.

Ryc. 186. Ciechanów, ul. Sienkiewicza. Cmentarz wojenny z czasów I wojny światowej oraz wojny polsko-bolszewickiej

³⁰⁹ E. Szerszeń, *Zabytkowe cmentarze i mogiły województwa łomżyńskiego*, Warszawa 1991, s. 14.

Ryc. 187. Ciechanowiec, ul. Sienkiewicza. Centralny element cmentarza wojennego w postaci przedstawienia otwartej książki umieszczonej na betonowym postumencie, zwieńczonym wysokim krzyżem. Na kartach książki znajdują się pamiątkowe inskrypcje poświęcone żołnierzom walczącym o niepodległość

2. Pomnik ku czci żołnierzy poległych w 1920 r., ul. Sienkiewicza/Wińska

N: 52°40'54.53", E: 22°30'41.27"; dz. geod. nr 2519

Idea wzniesienia w Ciechanowcu pomnika ku czci nieznanym żołnierzom polskim poległym w walkach nad Nurcem w 1920 r. powstała w Kole Młodzieży Katolickiej. W celu zebrania środków potrzebnych do jej realizacji założono zespół teatralny oraz orkiestrę dętą. Młodzież organizowała zabawy i loterie, z których dochód przekazywany był na budowę pomnika³¹⁰. Wzniesiono go w dwóch etapach: pod koniec 1927 r. i na początku 1928 r. (ryc. 188).³¹¹ Pomnik ma formę wysokiego, czworograniastego obelisku, umieszczonego na trójkondygnacyjnym cokole i zwieńczonego figurą orła rozpościerającego skrzydła (ryc. 189). Na froncie obelisku znajduje się wyobrażenie krzyża Virtuti Militari, pod nim ornament roślinny. Na drugiej i trzeciej kondygnacji cokołu umieszczono wtórnie dwie tablice z pamiątkowymi inskrypcjami:

³¹⁰ N. D. Tomaszewski, *Historia Ciechanowca do 1947 r.*, Ciechanowiec 2008, s. 274.

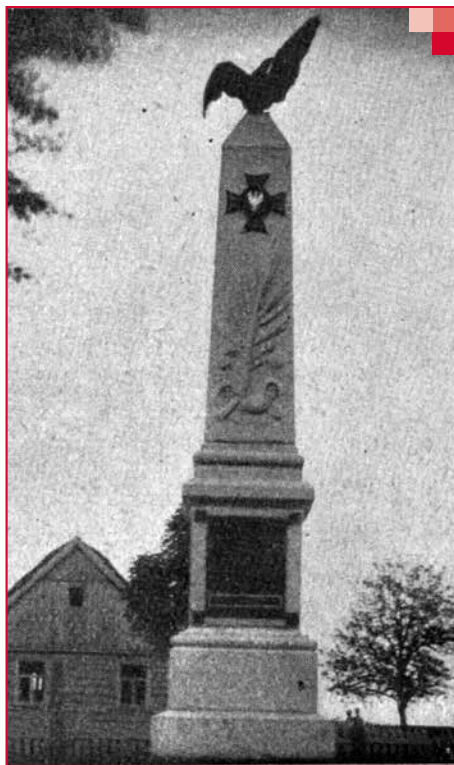
³¹¹ „Życie Gospodarcze” 1928, R. I, nr 4, s. 18.

CZEŚĆ / ICH PAMIĘCI! / POLEGŁYM / W WALCE / ZA WIARĘ /
I OJCZYZNĘ / W ROKU 1920 / NAD NURCEM

3 MAJA 1928 ROKU USTAWIONY, / POŚWIĘCONY 19 SIERPNIA 1928 R.

Jak większość pomników poświęconych poległym w wojnie polsko-bolszewickiej, również monument z Ciechanowca został zniszczony po zajęciu miasta przez Armię Czerwoną w 1939 r. Z obelisku usunięta została figura orła oraz pamiątkowa tablica. Uszkodzoną figurę uratował i przez lata przechowywał Ryszard Dybowski. Jej rekonstrukcja została powtórnie umieszczona w zwieńczeniu pomnika w 1988 r. Dwadzieścia lat później, w 90-tą rocznicę odzyskania przez Polskę niepodległości, władze miasta umieściły na przedniej ścianie obelisku nową tablicę z tekstem analogicznym do pierwotnego (ryc. 189).

W czasopiśmie „Przebój. Ilustrowane Czasopismo Regionalne” odnajdujemy notatkę, iż ... w 1928 r. z inicjatywy miejscowego społeczeństwa zebrano skrzętnie prochy poległych podczas wojen i na miejscu tem wystawiono pomnik Nieznanego Żołnierza³¹². W opracowaniu dziejów Ciechanowca znalazła się wzmianka, że pomnik wzniesiony został na mogile żołnierskiej, jednak jej autor nie podał źródła tej informacji³¹³. Oba źródła wskazują zatem na cmentarny charakter miejsca, w którym zbudowano pomnik, chociaż sam obiekt i inskrypcja pamiątkowa nie mają takiego przesłania. Interpretacja notatki z 1928 r. wskazuje, że kamieniem węgielnym pomnika mogły być prochy poległych w różnych wojnach i powstaniach, zebrane z wielu miejsc w okolicy, a ich umieszczenie pod pomnikiem miało wyraz symboliczny.

Ryc. 188. Ciechanowiec, ul. Sienkiewicza/Wińska. Pomnik Nieznanego Żołnierza. Stan z wiosny lub wczesnego lata 1928 r.

Źródło: Życie Gospodarcze, R. I:1928, nr 4, s. 18

³¹² „Przebój. Ilustrowane Czasopismo Regionalne” 1931, nr 3, s. 24.

³¹³ N. D. Tomaszewski, op. cit.

Współcześnie, w przestrzeni wokół pomnika urządzone zostało miejsce pamięci o zróżnicowanym przekazie symbolicznym. Za monumentem ustawionych zostało siedem drewnianych krzyży, zaś na lewo od nich głaz pamiątkowy ku czci ofiar wywózek na Syberię z inskrypcją:

OFIAROM / SYBIRU / 1939 – 1947

Po prawej stronie pomnika, w 70-tą rocznicę odzyskania niepodległości wzniesiono wysoki krzyż poświęcony pamięci powstańców 1831 i 1863-64 r., przy nim zaś, w 2004 r. umieszczono głaz pamiątkowy z nazwiskami mieszkańców Ciechanowca i okolic – ofiar mordu NKWD popełnionego 23 czerwca 1941 r. pod Zabłudowem:

POLAKOM BESTIALSKO ZAMORDOWANYM / PRZEZ SOWIECKICH
ŻOŁNIERZY N.K.W.D. / W DNIU 23.06.1941 R. POD ZABŁUDOWEM /
MIESZKAŃCOM REJONU CIECHANOWIEC

CIECHANOWIEC

Marcinkowska Zofia

Maciejczuk Bolesław

Rybak Mateusz

Sokółko

Stolarczyk Stanisław

Wierciński Józef

Wójcik Stanisław

GRÓDEK

Sylwestrzuk

KOCE BASIE

Koc Czesław

KOCE PISKUŁY

Koc Jan

KUCZYN

Marciniak

SKÓRZEC

Akacki Stanisław

SOBOLEWO

Zaręba

USZA MAŁA

Niemyjski Jan

I inni

A.D. 2004 w 65 rocznicę wybuchu II wojny światowej – Rodacy

Ryc. 189. Ciechanowiec, ul. Sienkiewicza/Wińska. Wokół pomnika ku czci żołnierzy poległych w 1920 r. urządzone zostało miejsce pamięci poświęcone powstańcom 1863 r., ofiarom Sybiru oraz NKWD

Czyżew, ul. Mały Rynek

Pomnik Niepodległości

W 1928 r.³¹⁴ w centrum miasta (ryc. 190) wzniesiony został pomnik ku czci marszałka Józefa Piłsudskiego oraz żołnierzy polskich poległych w walkach o odzyskanie niepodległości. Nadano mu wyrazistą i prostą formę trzy-metrowej wysokości kamiennego obelisku zwieńczonego kamienną kulą. Na froncie umieszczono pamiątkową tablicę z inskrypcją: *Cześć bohaterom poległym za niepodległą ojczyznę*. Na początku II wojny światowej, po wkroczeniu Armii Czerwonej, pomnik został przewrócony i zakopany. Przez ponad cztery dekady realia polityczne nie sprzyjały upamiętnianiu czynu niepodległościowego i przywróceniu pamięci o żołnierzach biorących udział w wojnie polsko-bolszewickiej. Pomnik wydobyto i ustawiono na dawnym miejscu dopiero w 1981 r. Po kolejnych 21 latach, w 2003 r. został odrestaurowany³¹⁵. W zwieńczeniu kuli umieszczono figurę orła w koronie, z łapami spętanymi

³¹⁴ Wg innych źródeł pomnik wzniesiony został w 1931 r., jednak bardziej przekonująca jest data dziesięciolecia odzyskania niepodległości.

³¹⁵ <http://www.umczyzew.pl>, dostęp 23.03.2019 r. Dodano wówczas niski, trójkondygnacyjny, kamienny postument.

Ryc. 190. Czyżew, Mały Rynek. Lokalizacja Pomnika Niepodległości
N: 52°47'52.59", E: 22°18'51.87"; dz. geod. nr 225/5

łańcuchem i rozpostartymi skrzydłami (ryc. 191). Na froncie monumentu umieszczono godło państwowe i pamiątkową tablicę:

POLAKOM / POLEGŁYM W WALKACH /
O ODZYSKANIE NIEPODLEGŁOŚCI /
NASZEJ OJCZYZNY / POMNIK WZNIESIONY W ROKU 1928 /
ZNISZCZONY I ZAKOPANY W 1940 /
ODKOPANY I ODBUDOWANY W 1981-83 / RODACY

W kolejnych latach rozszerzono przekaz symboliczny pomnika. Z inicjatywy Koła Sybiraków w Czyżewie, w rocznicę śmierci generała Władysława Sikorskiego 4 lipca 2004 r. na bocznej powierzchni monumentu odsłonięto tablicę poświęconą jego pamięci:

GENERAŁOWI / WŁADYSŁAWOWI / SIKORSKIEMU / 1881 – 1943, /
PREMIEROWI / RZECZYPOSPOLITEJ, / NACZELNEMU WODZOWI /
POLSKICH SIŁ ZBROJNYCH / DZIĘKUJE ZWIĄZEK SYBIRAKÓW /
ZA OKAZANĄ POMOC POLAKOM / ZESŁANYM NA SYBIR /
W LATACH 1939 – 1941. / 4 LIPCA 2004 ROK

Trzy lata później, 11 listopada 2007 r. w ten sam sposób upamiętniony został generał Władysław Anders. Na drugiej z bocznych powierzchni odsłonięto wówczas tablicę poświęconą jego pamięci:

GENERAŁOWI / WŁADYSŁAWOWI / ANDERSOWI / 1892 – 1970, /
DOWÓDCY II KORPUSU / ARMII POLSKIEJ /
W PODZIĘCIE ZA URATOWANIE NAS / Z „NIELUDZKIEJ ZIEMI” / SYBIRACY /
CZYŻEW, 11 LISTOPADA 2007 ROK

W dniu 21 września 2014 r. w Czyżewie miały miejsce uroczystości związane z rocznicą wybuchu II wojny światowej. Elementami obchodów było otwarcie Muzeum Ziemi Czyżewskiej, odsłonięcie nowego pomnika Zesłańców Sybiru oraz nowej tablicy pamiątkowej umieszczonej na Pomniku Niepodległości. Poświęcono ją pamięci żołnierzy Narodowych Sił Zbrojnych, Armii Krajowej oraz żołnierzom wyklętym:

ŻOŁNIERZOM / NARODOWYCH SIŁ ZBROJNYCH, / ARMII KRAJOWEJ /
ORAZ ŻOŁNIERZOM WYKLĘTYM / POLEGŁYM ZA WOLNĄ POLSKĘ /
W 75 ROCZNICĘ NAPAŚCI / NIEMIEC HITLEROWSKICH /
I ZWIĄZKU SOWIECKIEGO / KOMBATANCI I MIESZKAŃCY CZYŻEWA /
CZYŻEW, 17 WRZEŚNIA 2014 R.

Ryc. 191. Czyżew, Mały Rynek. Pomnik Niepodległości upamiętniający żołnierzy poległych w walkach o niepodległość, generałów Władysława Andersa i Władysława Sikorskiego oraz żołnierzy walczących w Narodowych Siłach Zbrojnych, Armii Krajowej i żołnierzy wyklętych

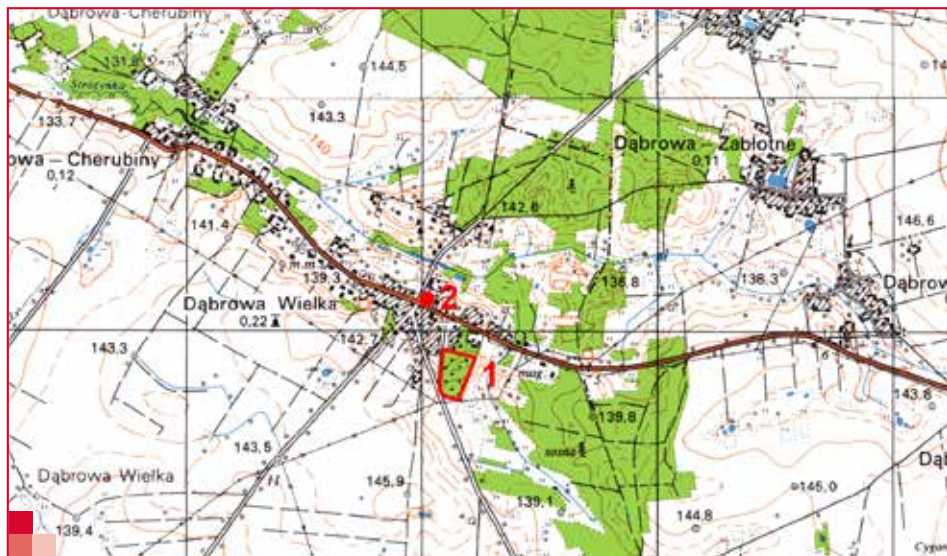
Dąbrowa Wielka, gm. Czyżew

1. Grób Stanisława Włodka na cmentarzu parafialnym

N: 52°50'39.2", E: 22°24'28.88"; dz. geod. nr 353

W północno-zachodniej części cmentarza parafialnego (ryc. 192) znajduje się grób rodziny Włódków, w którym pochowany został Stanisław Włodek, poseł na Sejm Ustawodawczy Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919-1922 (ryc. 193).

Stanisław Włodek urodził się w majątku Pniewy w 1873 r. Odebrał staranne wykształcenie rolnicze wsparte licznymi praktykami w gospodarstwach w Polsce i za granicą. Działalność społeczną i polityczną rozpoczął wraz z osiedleniem się w Dąbrowie-Bybytkach na początku XX w. Był współorganizatorem Sekcji Rolnej Towarzystwa Rolniczego w Łomży, później Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Warszawie, wieloletnim prezesem Towarzystwa Rolniczego w Wysokiem Mazowieckiem. W czasie I wojny światowej pracował w Towarzystwie Rolniczym, w czym pomagała mu znajomość języka niemieckiego i możliwość załatwiania spraw miejscowych gospodarzy u urzędników niemieckiej administracji wojskowej. Wcześniej, podczas przymusowej ewakuacji zarządzanej przez władze carskie, udało mu się pozostać w Dąbrowie-Bybytkach. W tym czasie współpracował z właścicielami sąsiednich gospodarstw, namawiał ich do nieporzucania swoich dóbr latem 1915 r., by uchronić je przed zrujnowaniem. W kolejnych latach Wielkiej Wojny starał się wraz z sąsiadami zminimalizować szkody wyrządzone przez wycofującą się armię carską oraz nie dopuścić do ruiny opuszczone gospodarstwa. W 1919 r. wybrano go posłem na Sejm Ustawodawczy z listy

Ryc. 192. Dąbrowa Wielka, gm. Czyżew. Lokalizacja cmentarza parafialnego z grobem Stanisława Włodka (1) oraz pomnika ku czci żołnierzy poległych w walkach o niepodległość (2)

Klubu Ludowo-Narodowego. W czasie wojny polsko-bolszewickiej jego majątek w Dąbrowie-Bybytkach został zniszczony. Posłem był to końca kadencji w 1922 r. Przez kilka kolejnych lat zajmował się sprawami rolniczymi. Zmarł w 1930 r. w wieku 57 lat na zapalenie płuc³¹⁶. Został pochowany w grobie rodzinnym na cmentarzu parafialnym w Dąbrowie Wielkiej (ryc. 194, 195). Treść epitafium:

GRÓB / RODZINY WŁODKÓW / Z BYBYTK I KOŁAKÓW /
STANISŁAW WŁODEK / HERBU SULIMA – 1873 – 1930 /
INŻYNIER – ROLNIK – DUBLAŃCZYK /
POSEŁ / NA SEJM USTAWODAWCZY R.P. / W LATACH 1919 – 1922 /
PREZES / TOWARZYSTWA ROLNICZEGO / WYSOKIE MAZOWIECKIE

Jego pogrzeb zgromadził tłumy przyjaciół i sąsiadów. Stanisław Włodek bowiem, mimo wykształcenia i pozycji społecznej, podchodził do każdego z szacunkiem i troską, starając się pomóc potrzebującym³¹⁷. Kilka lat po jego śmierci, przy kościele w Dąbrowie Wielkiej stanął upamiętniający go pomnik z inskrypcją:

PAMIĘCI / STANISŁAWA WŁODKA /
1874 – 1930 /
ZASŁUŻONEMU BOJOWNIKOWI /
WIARY, OŚWIATY LUDU I ODRO- /
DZENIA NARODOWEGO /
KAMIEŃ TEN WZNIEŚLI /
CI CO GO KOCHALI

Ryc. 193. Stanisław Włodek, właściciel majątków Dąbrowa-Bybytki i Kołaki, w latach 1919-1922 poseł na Sejm Ustawodawczy RP

Źródło: Ciechanowiecki Rocznik Muzealny 2005, t. I, s. 212

³¹⁶ M. Wiśniewski, N. Tomaszewski, *Stanisław Tomasz Włodek (1873-1930), ziemianin wysokomazowiecki, poseł na Sejm Ustawodawczy (1919-1922)*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny” 2005, T. I, s. 211-214; J. Maroszek, *Dzieje obszaru gminy Szepietowo w XV-XX w.*, Szepietowo 2006, s. 66-68.

³¹⁷ Ibidem.

Ryc. 194. Dąbrowa Wielka, gm. Czyżew. Grób rodziny Włodków na cmentarzu parafialnym

Ryc. 195. Dąbrowa Wielka, gm. Czyżew. Epitafium Stanisława Włodka

2. Pomnik ku czci żołnierzy poległych w walkach o niepodległość

N: 52°50'47.7", E: 22°24'23.07"; dz. geod. nr 162/4

Pomnik wzniesiono w pobliżu kościoła parafialnego (ryc. 192). Ufundowany przez mieszkańców miejscowości, został odsłonięty w 1930 r.³¹⁸ Jest to kamienny obelisk zwieńczony ostrosłupowo, ustawiony na jednokondygnacyjnym cokole. Całość umieszczono na wysokim fundamencie murowanym z kamieni polnych. Na froncie cokołu znajduje się inskrypcja, zaś w górnej części obelisku przedstawienie orderu Virtuti Militari. Obelisk wieńczy dużych rozmiarów wtórna plakietka w formie orła Legionów Polskich, jednak głowa ptaka jest zwrócona w prawo, a nie w lewo (ryc. 196). Oryginalna plakietka została ukryta podczas II wojny światowej i zaginęła.

Intencją fundatorów było uczczenie żołnierzy poległych w walce o niepodległość Polski. Pamiątkowa inskrypcja została sformułowana w liczbie pojedynczej. Trudno rozstrzygnąć, czy była to kwestia przyjętej stylistyki czy też chciano w ten sposób uczcić konkretnego poległego (być może pochowanego w pobliżu?). Treść inskrypcji (ryc. 197):

Ryc. 196. Dąbrowa Wielka, gm. Czyżew. Pomnik ku czci żołnierzy poległych w walkach o niepodległość Polski

CZEŚĆ ŻOŁNIERZOWI /
POLEGŁEMU W WALCE /
O WOLNOŚĆ /
W 10 – tą rocznicę odzyskania /
niepodległości 1918 – 1928

Ryc. 197. Dąbrowa Wielka, gm. Czyżew. Pamiątkowa inskrypcja z pomnika ufundowanego w dziesiątą rocznicę odzyskania niepodległości

³¹⁸ „Przebój. Ilustrowane czasopismo regionalne” 1931, nr 3.

Dąbrówka Kościelna, gm. Szepietowo

Pomnik Orła Białego

Pomnik ku czci bojowników o niepodległość, poległych w latach 1914-1920, zwany pomnikiem Orła Białego, został wzniesiony w 1936 r. w centrum wsi (ryc. 198). Inicjatorem budowy byli trzej weterani: Bolesław Sztylek, zastępca komendanta POW w Wysokiem Mazowieckiem, Stanisław Mystkowski, żołnierz POW i ochotnik w wojnie polsko-bolszewickiej oraz Mieczysław Biały, również peowiak, podczas wojny polsko-bolszewickiej żołnierz 33. Pułku Piechoty. Uroczystość odsłonięcia i poświęcenia pomnika miała miejsce 30 sierpnia 1936 r. Uczestniczył w niej starosta wysokomazowiecki dr Józef Świątkiewicz, a oprawę religijną zapewnił ksiądz proboszcz Konstanty Ostrowski.

Pomnikowi nadano prostą, lecz wyrazistą formę. Na szerokim cokole o trójkątnym obrysie, poprzedzonym dwoma schodkami, wniesiono wysoki obelisk zwieńczony kulą i postacią orła wzbijającego się do lotu (ryc. 199, 201). Na froncie cokołu widnieje napis:

BOJOWNIKOM / NIEPODLEGŁOŚCI / PEOWIACY / 1914 – 1918 – 1920

W 1939 r. pomnik w Dąbrówce Kościelnej został opisany w następujący sposób:

*Pomnik POW – słup cementowy, trójkątny, z kulą i orłem na wierzchu, od frontu; z boku jest mały krzyżyk, u dołu są napisy i odznaki strzeleckie...*³¹⁹.

Ryc. 198. Dąbrówka Kościelna, gm. Szepietowo. Lokalizacja pomnika Orła Białego poświęconego pamięci bojowników o niepodległość
N: 52°51'18.82", E: 22°34'27.36"; dz. geod. nr 206/4

³¹⁹ J. Maroszek, op. cit., s. 81.

Czasy drugiej wojny światowej i PRL-u monument przetrwał w dobrym stanie. Nie był co prawda otoczony urzędową opieką, ale też nie uległ zniszczeniu. Do 2017 r. trwał nieco zapomniany, w pogarszającym się stanie wywołanym upływającym czasem (ryc. 199). W latach 2017-2018 pomnik oraz teren skweru na którym się znajduje został odnowiony i urządzony staraniem władz gminy. Ponownego uroczystego odsłonięcia dokonano 6 maja 2018 r. przy udziale mieszkańców wsi, oddziałów reaktywowanej POW i zaproszonych gości (ryc. 200, 201).

Ryc. 199. Dąbrówka Kościelna, gm. Szepietowo. Pomnik Orła Białego przetrwał II wojnę światową i czasy powojenne w nienaruszonym stanie; fot. wrzesień 2017 r.

Ryc. 200. Dąbrówka Kościelna, gm. Szepietowo. Przed uroczystością odsłonięcia odrestaurowanego pomnika Orła Białego w dniu 6 maja 2018 r.

Ryc. 201. Dąbrówka Kościelna, gm. Szepietowo. Pomnik Orła Białego po pracach renowacyjnych

Jabłonka Kościelna, gm. Wysokie Mazowieckie

Mogiła wojenna na cmentarzu parafialnym

W centralnej części cmentarza parafialnego (ryc. 202), na północ od głównej alei, znajduje się mogiła zbiorowa w której spoczywa dziesięciu żołnierzy Wojska Polskiego poległych w pierwszych dniach sierpnia 1920 r. w okolicach Jabłonki Kościelnej.

Przez lata mogiła była zapomniana. W 2015 r. z inicjatywy władz gminy ufundowany został nowy nagrobek, którego elementem nawiązującym do wojennych miejsc pochówku jest naśladownictwo prostego, brzozonego krzyża z żołnierskich mogił polowych (ryc. 203). Uroczyste poświęcenie mogiły miało miejsce 15 sierpnia 2015 r., w rocznicę Cudu nad Wisłą³²⁰.

Inskrypcje na nagrobku:

Pamięci żołnierzy polskich / poległych w czasie wojny / Polsko-Sowieckiej /
w dniach 2-4 sierpnia 1920 r. / na terenie parafii / Jabłonka Kościelna

Kpt. Witold / Neuman-Spława / Piotr Bombol / Piotr Dec / Jan Gąsior /
Józef Gil / Antoni Karpowicz / Franciszek Pokrywka / Edmund Rzepkowski /
Tomasz Szczota / Walenty Tokarski

Ryc. 202. Jabłonka Kościelna, gm. Wysokie Mazowieckie. Lokalizacja cmentarza parafialnego z mogiłą zbiorową żołnierzy poległych w wojnie polsko-bolszewickiej
N: 52°57'10.32", E: 22°22'5.48"; dz. geod. nr 78

³²⁰ Informacje o odnowieniu mogiły zostały przekazane przez Henryka Osowskiego.

Ryc. 203. Jabłonna Kościelna, gm. Wysokie Mazowieckie, cmentarz parafialny. Mogiła zbiorowa żołnierzy polskich poległych w czasie wojny polsko-rosyjskiej w dniach 2-4 sierpnia 1920 r. w okolicach Jabłonki Kościelnej

Kaplań, gm. Klukowo

Mogiła wojenna

Na południe od wsi, przy rozstaju dróg do Klukowa i Łuniewa Wielkiego został pochowany nieznany żołnierz polski poległy 19 sierpnia 1920 r. Grób założono w tradycyjnym miejscu, przy krzyżu przydrożnym (ryc. 204). Jakiś czas później mogiłę oznakowano betonowym nagrobkiem w formie krzyża (ryc. 206). Zawierał on datę dzienną śmierci żołnierza oraz parafrazę powiedzenia przypisywanego ks. Józefowi Poniatowskiemu: *Bóg mi powierzył honor Polaków, tylko Bogu go oddam*. Treść inskrypcji:

BÓG MI POWIERZYŁ / HONOR BRACI POLAKÓW /
BRACIOM OJCZYZNY / GO ODDAŁEM

W 2016 r. oba krzyże zostały wyremontowane przez władze gminy. Nad grobem wojennym wzniesiono prosty obelisk murowany z ciosów granitowych zwieńczony metalowym krzyżem. Na przedniej ścianie obelisku umieszczono tablicę epitafijną (ryc. 205). Niestety, nowa inskrypcja została zubożona, nie zamieszczono na niej pełnej daty śmierci żołnierza:

Tu spoczywa / żołnierz / który walczył o / wolność / ojczyzny – Polski /
Zginął w / VIII 1920 roku

Ryc. 204. Kaplań, gm. Klukowo. Lokalizacja grobu wojennego złożonego przy krzyżu przydrożnym
N: 52°46'47.84", E: 22°28'9.96"; dz. geod. nr 274

Ryc. 205. Kaplań, gm. Klukowo. Mogiła żołnierza poległego w 1920 r. (po lewej), pochowanego przy krzyżu przydrożnym

Ryc. 206. Kaplań, gm. Klukowo. Stary nagrobek usunięty w 2016 r. znad mogiły żołnierskiej zawierał datę dzienną śmierci poległego oraz cytat przypisywany ks. Józefowi Poniątkowskiemu Fot. Marlena Brzozowska

Lubowicz Wielki, gm. Klukowo

Mogiła wojenna

W rozstaju dróg, na południowym krańcu wsi (ryc. 207) w 1920 r. pochowany został nieznaną żołnierz służący w 5 kompanii 69. Wielkopolskiego Pułku Piechoty. Zapewne w tym miejscu znajdował się krzyż przydrożny. Dekadę później, mieszkańcy Łuniewa Wielkiego ufundowali poległemu betonowy nagrobek (ryc. 208, 209). Ustawiono go na betonowym postumencie z inskrypcją:

POMNIK TEN WZNIESIONO STARANIEM /
MIESZKAŃCÓW LUBOWIDZA WIELKIEGO /
W 10 ROCZNICĘ ODZYSKANIA / NIEPODLEGŁOŚCI POLSKI

Pięciokondygnacyjny nagrobek w formie cokołu zwieńczonego krzyżem, posiada dwie inskrypcje. Na froncie cokołu umieszczono napis wykonany ostrym narzędziem w mokrym betonie:

TU / Spoczywa snem / wiecznym / jeden z tysięcy / bohaterów /
NIEZNANY / ŻOŁNIERZ / 5. komp. 69 p.p. Wielk.

Ryc. 207. Lubowicz Wielki, gm. Klukowo. Lokalizacja grobu wojennego złożonego przy krzyżu przydrożnym
N: 52°44'21.73", E: 22°32'54.81"; dz. geod. nr 371

Powyżej, w otoku wienca z liści dębowych, tą samą techniką napisano:

Śpij żołnierzu w ciemnym grobie, niech się Polska przyśni tobie

Być może, wieniec otaczał niezachowany do dziś medalion z przedstawieniem religijnym (?), który znajdował się w płytkiej, kolistej niszy.

W dolnej części cokołu została przymocowana prowizorycznie metalowa płyta, prawdopodobnie pochodząca z wcześniejszego upamiętnienia. Umieszczono na niej wizerunek ryngrafu z przedstawieniem Matki Boskiej Częstochowskiej oraz inskrypcję:

TU SPOCZYWA / SNEM WIECZNYM NIEZNANY /
ŻOŁNIERZ 5 KP 69 P PUŁKU / WIELKOPOLSKIEGO PADŁ /
W OBRONIE OJCZYZNY W CZASIE / NAWAŁY BOLSZEWICKIEJ 1920 R

W niektórych opracowaniach nagrobek traktowany jest jako krzyż przydrożny, z pominięciem sepulkralnego charakteru miejsca³²¹.

Ryc. 208. Lubowicz Wielki, gm. Klukowo. Mogiła wojenna z 1920 r. na rozstaju dróg przy wjeździe do wsi

Ryc. 209. Lubowicz Wielki, gm. Klukowo. Nagrobek nad grobem nieznanego żołnierza 69. Wielkopolskiego Pułku Piechoty

³²¹ A. Cutter, K. Misiewicz, A. Mosiewicz, B. Prus, *Przydrożne sacrum gminy Klukowo*, „Ciechanowski Rocznik Muzealny” 2008, t. IV, s. 339-340.

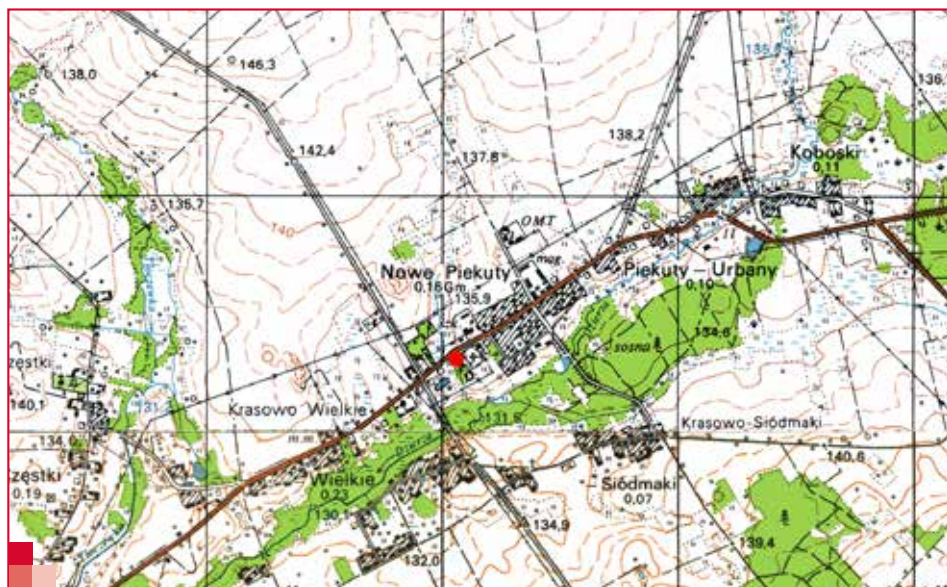
Nowe Piekuty

Miejsce pamięci

W 1995 r. w Nowych Piekutach wzniesiony został pomnik ku czci Kazimierza Kamińskiego „Huzara”, dowódcy partyzantki niepodległościowej, po zakończeniu II wojny światowej związanego z ZWZ-AK na terenie powiatu wysokomazowieckiego. Należał on do najdłużej po 1945 r. walczących żołnierzy. Został stracony w 1953 r. w areszcie śledczym w Białymstoku. Jego miejsce pochówku jest nieznane.

W 2018 r. władze gminy Nowe Piekuty wykorzystując pomnik „Huzara” zorganizowały w centrum wsi, w pobliżu kościoła parafialnego p.w. św. Kazimierza, miejsce pamięci o szerokim przekazie symbolicznym (ryc. 210). Przestrzeń wydzielona została półkolistym, granitowym murem na którym znajdują się wycięte z czarnej blachy postacie mężczyzn, kobiet i dzieci, symbolizujące ofiary działalności NKWD, Gestapo i UB, upamiętnione inskrypcją w dolnej części pomnika ku czci Kazimierza Kamińskiego (ryc. 211).

W 2018 r. w historii gminy Nowe Piekuty przypadła zbieg dwóch ważnych rocznic: stulecia odzyskania przez Polskę niepodległości oraz 15-lecia utworzenia gminy. Z tego powodu dodatkowym elementem urządzanego wówczas miejsca pamięci stała się tablica upamiętniająca te wydarzenia oraz tych, którzy oddali życie w walkach o niepodległość:

1918-2018 /

W 100. ROCZNICĘ ODZYSKANIA PRZEZ POLSKĘ NIEPODLEGŁOŚCI /
I W 150. ROCZNICĘ UTWORZENIA GMINY NOWE PIEKUTY /
DZIĘKUJEMY BOGU ZA DAR WOLNOŚCI, /
KTÓRY, ZA CENĘ PRZELANEJ KRWI I ŻYCIA
ZŁOŻONEGO NA OŁTARZU OJCZYZNY /
STAŁ SIĘ NASZYM UDZIAŁEM /
W HOŁDZIE POLEGŁYM W WALCE O NIEPODLEGŁOŚĆ /
MILIONOM POLAKÓW: /
WYGNANYM, WYWIEZIONYM, DEPORTOWANYM,
ZAMĘCZONYM, ZAGINIONYM, /
TUŁACZOM PO OBCYCH KRAJACH ZA WOLNOŚCIĄ I CHLEBEM, /
KTÓRYCH KOŚCI I MOGIŁY SĄ ROZSIANE PO CAŁYM ŚWIECIE. /
SPOŁECZEŃSTWO GMINY NOWE PIEKUTY /
14 PAŹDZIERNIKA 2018 ROKU

Ryc. 211. Nowe Piekuty. Miejsce pamięci poświęcone żołnierzom podziemia niepodległościowego, rozszerzone w październiku 2018 r. o upamiętnienie stulecia odzyskania przez Polskę niepodległości i 150. lecia utworzenia gminy Nowe Piekuty

Pobikry, gm. Ciechanowiec

Miejsce pamięci

Kilka lat temu, w południowej części cmentarza parafialnego (ryc. 212) powstało miejsce pamięci o szerokim przekazie symbolicznym związanym z wojskiem polskim od czasów Polski piastowskiej do współczesności. Na terenie wydzielonym szpalerowym nasadzeniem tuż rozmieszczono dwa nagrobki przeniesione z nadgrób oraz kilkanaście głazów granitowych. Kilka z nich upamiętnia momenty przełomowe w dziejach polskiej wojskowości, w tym walki narodowo-wyzwoleńcze w czasie zaborów oraz wojnę polsko-bolszewicką (ryc. 213). Inskrypcja:

ŻOŁNIERZOM / PIERWSZEJ I DRUGIEJ / RZECZYPOSPOLITEJ /
BOHATEROM / POWSTAŃ I ZRYWÓW / NIEPODLEGŁOŚCIOWYCH /
1795-1921

Ryc. 212. Pobikry, gm. Ciechanowiec. Lokalizacja cmentarza parafialnego z miejscem pamięci
N: 52°37'53.03", E: 22°38'55.59"; dz. geod. nr 166

Ryc. 213. Pobikry, gm. Ciechanowiec, cmentarz parafialny. Miejsce pamięci poświęcone wojsku i żołnierzom polskim od początku państwowości do współczesności

Sokoły

Groby symboliczne, mogiły weteranów wojny polsko-bolszewickiej na cmentarzu parafialnym oraz pomnik odzyskania niepodległości

Ryc. 214. Sokoły. Lokalizacja cmentarza parafialnego z grobami symbolicznymi i grobami weteranów wojny 1920 r. (1) oraz pomnika wdzięczności za odzyskanie niepodległości (2)
1/ N: 52°59'22.56", E: 22°41'17.21"; dz. geod. nr 56/1;
2/ N: 52°59'33.98", E: 22°41'57.34"; dz. geod. nr 129/2

1. Groby symboliczne i mogiły weteranów na cmentarzu parafialnym

Na cmentarzu parafialnym (ryc. 214) znajdują się dwa groby symboliczne żołnierzy pochodzących z okolic Sokół, poległych w wojnie polsko-bolszewickiej oraz dwie mogiły weteranów wojny polsko-bolszewickiej.

Julian Dworakowski

Julian Dworakowski urodził się 25 stycznia 1897 r. w Idźkach Młynowskich. Poległ 14 lipca 1920 r. na Polesiu, podczas przeprawy przez rzekę. Szczegóły jego służby i okoliczności śmierci nie są znane³²². Jego nazwisko wymienione zostało w inskrypcji grobu rodziny Dworakowskich (ryc. 215):

DWORAKOWSCY / [część inskrypcji dotycząca innych członków rodziny] /
Symbolicznie / JULIAN żołn. W.P. żył lat 23 zm. 14.VII.1920 r.

Stanisław Zalewski

O życiu i działalności Stanisława Zalewskiego ujawniono jak dotąd niewiele informacji. Zginął w młodym wieku jako żołnierz Wojska Polskiego w okolicach Witebska. Jego miejsce pochówku jest nieznane. Upamiętniono go w inskrypcji grobu rodzinnego (ryc. 216):

[część inskrypcji dotycząca innego członka rodziny] /
SYMBOLICZNIE / STANISŁAW [ZALEWSKI] LAT 21 /
POLEGŁ POD WITEBSKIEM 1920 R.

[część inskrypcji dotycząca innego członka rodziny]

Wacław Jamiołkowski

Wacław Jamiołkowski urodził się w 1898 r. w Jamiołkach-Godziebach. Wojna polsko-bolszewicka została go jako ucznia Szkoły Rolniczej w Krzyżewie. Przerwał naukę i jako ochotnik zgłosił się do polskiego wojska. Podczas walk o Wilno został ranny w głowę. Jedenastego sierpnia 1921 r. kanonier Wacław Jamiołkowski został odznaczony Krzyżem Walecznych³²³. Zmarł w 1954 r. i został pochowany na cmentarzu parafialnym w Sokołach (ryc. 217).

Wincenty Jamiołkowski

Wincenty Jamiołkowski urodził się w 1902 r. w Jamiołkach-Piotrowiętach. W 1919 r. zgłosił się jako ochotnik do wojska polskiego i brał udział w walkach wojny polsko-bolszewickiej. Po jej zakończeniu wrócił do rodzinnej wsi i przez 20 lat sprawował funkcję sołtysa³²⁴. Zmarł w 1980 r. i został pochowany w grobie rodzinnym na cmentarzu parafialnym w Sokołach (ryc. 218).

³²² M. Jaworska, M. Olechnowicz, *Stu na 100-lecie Niepodległości Polski. Łapy, Poświętne, Sokoły*, Suraz, Łapy 2017, s. 14.

³²³ Ibidem, s. 37.

³²⁴ Ibidem, s. 53.

Ryc. 215. Sokoły, cmentarz parafialny. Grób rodziny Dworakowskich z symbolicznym upamiętnieniem Juliana Dworakowskiego, poległego 14 lipca 1920 r. na Polesiu

Ryc. 216. Sokoły, cmentarz parafialny. Grób rodziny Zalewskich z symbolicznym upamiętnieniem Stanisława Zalewskiego, poległego w 1920 r. pod Witebskiem

Ryc. 217. Sokoły, cmentarz parafialny. Grób rodziny Jamiołkowskich, w którym spoczywa Julian, weteran walk wojny polsko-bolszewickiej, ranny pod Wilnem, odznaczony w 1921 r. Krzyżem Walecznych

Ryc. 218. Sokoły, cmentarz parafialny. Grób rodziny Jamiołkowskich, w którym spoczywa Wincenty, weteran walk wojny polsko-bolszewickiej

2. Pomnik wdzięczności za odzyskanie niepodległości

W 1928 r., w dziesiątą rocznicę odzyskania niepodległości, na placu przed kościołem parafialnym p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny (ob. Plac A. Mickiewicza) wzniesiony został pomnik dziękczynny za odzyskanie przez Polskę niepodległości (ryc. 214). Nieznany jest oryginalny wygląd monumentu ani treść tablicy pamiątkowej. Nieudokumentowane są także jego losy, szczególnie podczas II wojny światowej i w latach PRL-u.

Obecny wygląd nadano pomnikowi w 2006 r. Jest to wysoki, smukły, czworosieczny obelisk zwieńczony krzyżem. Jego boczne powierzchnie zostały wykończone szlifowanymi, granitowymi płytami w dwóch odcieniach szarości (ryc. 219). Na froncie znajduje się emblemat orła z szarfą i tablica z inskrypcją – słowami Jana Pawła II. Obecny przekaz symboliczny monumentu, poza przedstawieniem orła, nie nawiązuje wprost do odzyskania niepodległości. Przy pomniku odbywają się uroczystości religijne i patriotyczne.

Ryc. 219. Sokoły, Plac Mickiewicza. Pomnik wzniesiony w 2006 r. w miejscu monumentu ufundowanego na dziesięciolecie odzyskania niepodległości jako wotum za to wydarzenie

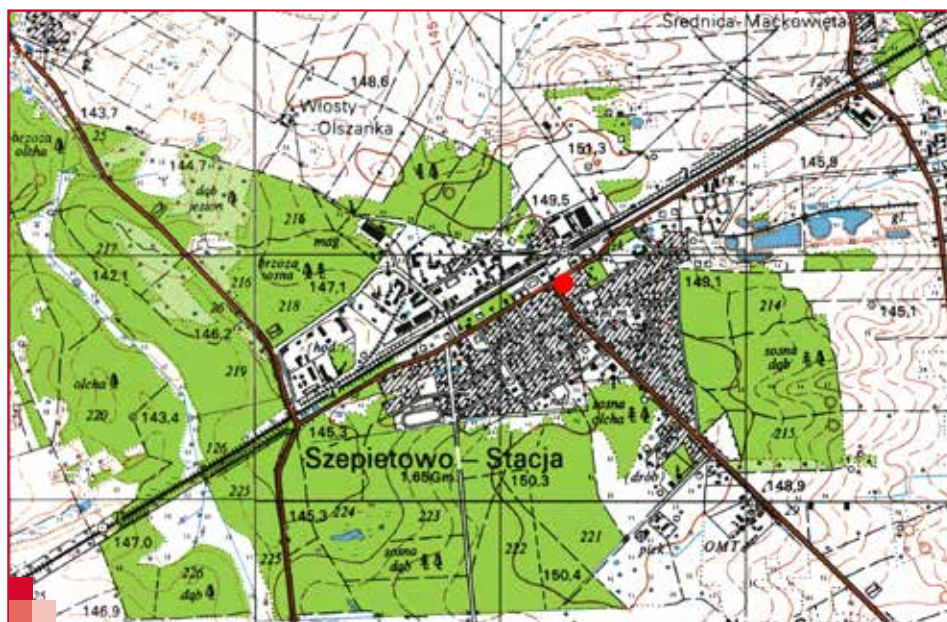
Szepietowo, ul. Główna / Kolejowa

Krzyż – pamiątka odzyskania niepodległości i kolejarzy poległych w listopadzie 1918 r.

W maju 1919 r. w pobliżu stacji kolejowej (ryc. 220) wystawiony został krzyż przydrożny upamiętniający odzyskanie przez Polskę niepodległości oraz śmierć kolejarzy, którzy zginęli w Szepietowie podczas rozbrajania żołnierzy armii niemieckiej w dniu 11 listopada 1918 r. Ufundowali go kolejarze pierwszej załogi stacji w czasach niepodległej Polski.

W narracji historycznej na temat przeszłości miasta wydarzenia związane ze śmiercią kolejarzy są nieznane. Jedyne kompleksowe opracowanie dziejów okolic Szepietowa wspomina, że rozbrojenie oddziałów niemieckich zostało przeprowadzone w Wysokiem Mazowieckiem przez miejscową POW. Akcja odbyła się bez ofiar, na podstawie wcześniejszych uzgodnień z oficerami armii niemieckiej. W umówionym miejscu i czasie żołnierze bez oporu złożyli broń i wozami zostali odwiezieni na stację kolejową w Szepietowie, Czyżewie i Zambrowie³²⁵. Nie wiadomo zatem w jakich okolicznościach zginęli kolejarze. Kwestia ta wymaga dalszych badań.

Bogato zdobiony, metalowy krzyż kowalskiej roboty osadzony jest współcześnie w lastrykowym cokole składającym się z wysokiej bazy zwieńczonej trzema spiczastymi słupami (ryc. 221). Nie jest to z pewnością

Ryc. 220. Szepietowo. Lokalizacja pamiątkowego krzyża ufundowanego przez kolejarzy w 1919 r.
N: 52°52'13.07", E: 22°32'39.21"; dz. geod. nr 94/1

³²⁵ J. Maroszek, op. cit., s. 51.

oryginalną konstrukcją. Pierwotnie krzyż musiał zostać osadzony w betonowej lub kamiennej podstawie. Na froncie cokołu umieszczono metalową tablicę z pamiątkową inskrypcją:

KRZYŻ / WYBUDOWANY PRZEZ PIERWSZĄ ZAŁOGĘ /
STACJI SZEPIETOWO W WOLNEJ POLSCE / Z 11 LISTOPADA 1918 ROKU /
NA / PAMIĄTKĘ ODZYSKANIA NIEPODLEGŁOŚCI /
PO 150 LETNIEJ NIEWOLI NARODU / I KU CZCI /
POLEGŁYCH PRACOWNIKÓW KOLEJOWYCH /
PODCZAS ROZBRAJANIA NIEMCÓW / SZEPIETOWO 1-3 MAJA 1919 ROKU

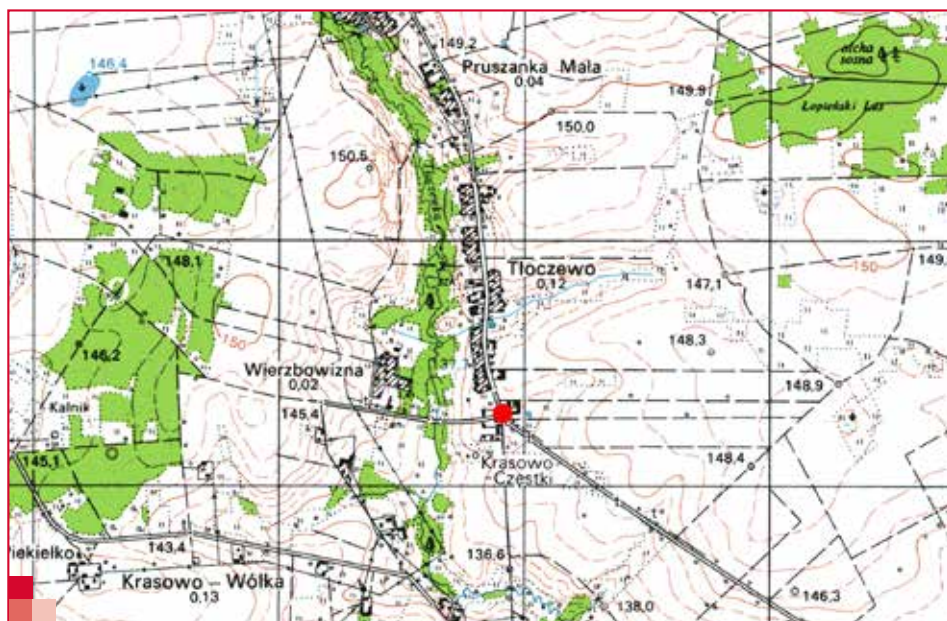
Ryc. 221. Szepietowo,
skrzyżowanie
ulic Głównej
i Kolejowej. Krzyż
ufundowany przez
kolejarzy w 1919 r.
na pamiątkę odzyskania
niepodległości
i ku czci kolegów
poległych podczas
rozbrajania żołnierzy
armii niemieckiej
w listopadzie 1918 r.

Tłoczewo, gm. Nowe Piekuty

Mogiła żołnierska przy krzyżu przydrożnym

Na rozstaju dróg w południowej części wsi (ryc. 222) wystawiono w 1905 r. krzyż przydrożny: metalowy, kowalskiej roboty, z ażurowymi zdobieniami, osadzony na dwukondygnacyjnym, betonowym cokole. W dolnej kondygnacji widnieje data „1905”, w górnej – prostokątna płyca bez zdobień (ryc. 224). W pamięci mieszkańców przetrwała informacja, że pod krzyżem pochowany został żołnierz, jednak brakuje pewności kiedy miało to miejsce: w czasie I wojny światowej czy wojny polsko-bolszewickiej³²⁶. W 2012 r. ustawiono w tym miejscu nowy krzyż (ryc. 223), zaś stary przeniesiono na pobocze drogi prowadzącej do Nowych Piekut, w miejsce dotychczasowego, mocno zniszczonego krzyża drewnianego.

Ryc. 222. Tłoczewo, gm. Nowe Piekuty. Lokalizacja krzyża przydrożnego i grobu żołnierza poległego w czasie I wojny światowej lub wojny polsko-bolszewickiej
N: 52°52'20.96", E: 22°40'23.27"; dz. geod. nr 262

³²⁶ Informacja przekazana przez mieszkankę wsi urodzoną w 1928 r. Pamiętała ona, że o grobie żołnierskim przy krzyżu opowiadała jej matka. Osoby mieszkające w sąsiedztwie krzyża potwierdzają tę informację.

Ryc. 223. Tłoczewo, gm. Nowe Piekuty. Krzyż przydrożny przy którym znajduje się grób żołnierza poległego w czasie I wojny światowej lub wojny polsko-bolszewickiej. Obecny krzyż wystawiony został w 2012 r. w miejscu starszego, ufundowanego w 1905 r.

Ryc. 224. Tłoczewo, gm. Nowe Piekuty. Krzyż przydrożny z 1905 r. stojący do 2012 r. na rozstaju dróg w południowej części wsi; obecnie przeniesiony na skraj drogi do Nowych Piekut

Waniewo, gm. Sokoły

Grób symboliczny na cmentarzu parafialnym

W południowej części cmentarza parafialnego (ryc. 225) znajduje się grób rodziny Krasickich. W inskrypcji na nagrobku upamiętniony został Stanisław Krasicki, który zginął podczas wojny polsko-bolszewickiej (ryc. 226). Miał wówczas 78 lat, można zatem uznać go za cywilną ofiarę wojny. Zastanawiająca jest data zaginięcia podana na nagrobku – 2 lutego 1920 r., gdyż w tym czasie działania wojenne prowadzone były daleko na wschodzie.

Ryc. 225. Waniewo, gm. Sokoły. Lokalizacja cmentarza parafialnego z symbolicznym grobem cywilnej ofiary wojny polsko-bolszewickiej
N: 53°4'28.95", E: 22°48'51.82"; dz. geod. nr 288

Ryc. 226. Waniewo, gm. Sokoły, cmentarz parafialny. Grób rodziny Krasickich z upamiętnieniem Stanisława Krasickiego, zaginionego podczas wojny polsko-bolszewickiej

Winna-Poświętna, gm. Ciechanowiec

Obelisk upamiętniający odzyskanie niepodległości oraz pomnik Józefa Piłsudskiego

W 2018 r., po trzech latach remontu, ponownie oddano do użytku kościół parafialny w Winnie-Poświętnej, będący jednym z najstarszych drewnianych kościołów regionu. Przypadająca wówczas setna rocznica końca zaborów sprawiła, że konsekracji dokonano 11 listopada 2018 r., zaś świątynia stała się wotum za odzyskanie niepodległości. Na terenie przykościelnym (ryc. 227, 228) ufundowany został graniowy głaz pamiątkowy z żeliwnym krzyżem i tablicą o treści (ryc. 229):

Pamiętka Poświęcenia / Kościoła Parafialnego /
Św. Doroty Panny i Męczennicy / W Winnie-Poświętnej / dokonanego przez /
ks. Bp Tadeusza Pikusa / w dniu 11 listopada 2018 r. /
wotum w 100-lecie odzyskania niepodległości

Na terenie przykościelnym znajduje się jeszcze jeden obiekt, którego przekaz symboliczny jest związany z odzyskaniem niepodległości. Przy bramie prowadzącej na teren cmentarza przykościelnego wzniesiono pomnik ku czci marszałka Józefa Piłsudskiego (ryc. 230). Popiersie o słabo zarysowanych cechach wykonano z drewna i umieszczono pod otwartą wiatą. Brak inskrypcji pamiątkowych. Wartość artystyczna rzeźby nie jest wysoka, chyba, że uzna się ją za przykład sztuki ludowej, do której przykładane są inne kryteria oceny.

Ryc. 227. Winna-Poświętna, gm. Ciechanowiec. Lokalizacja miejsca pamięci przy kościele parafialnym
N: 52°40'52.09", E: 22°35'8.88"; dz. geod. nr 2/1

Ryc. 228. Winna-Poświętna, gm. Ciechanowiec. Miejsce pamięci urządzone w 2018 r. z okazji konsekracji kościoła-pomnika niepodległości

Ryc. 229. Winna-Poświętna, gm. Ciechanowiec. Obelisk z pamiątkową inskrypcją poświęconą konsekracji kościoła-pomnika stulecia odzyskania niepodległości

Ryc. 230. Winna-Poświętna, gm. Ciechanowiec. Rzeźba przedstawiająca marszałka Józefa Piłsudskiego, stanowiąca jeden z elementów upamiętniających odzyskanie niepodległości

Wysokie Mazowieckie

Groby wojenne na cmentarzu parafialnym oraz pomnik ku czci Marszałka J. Piłsudskiego i poległych w latach 1919-1920

1. Groby wojenne na cmentarzu parafialnym

Nieopodal wejścia, w południowej części cmentarza parafialnego (ryc. 231) znajduje się grób zbiorowy w którym spoczywa nieokreślona liczba żołnierzy Wojska Polskiego poległych w sierpniu 1920 r. Znane i wymienione na nagrobku są nazwiska siedmiu spośród nich, odnotowane w wykazie *Lista strat Wojska Polskiego. Polegli i zmarli w wojnach 1918-1920* Wojskowego Biura Historycznego³²⁷.

Wykonany z piaskowca monumentalny nagrobek został ufundowany przez mieszkańców miasta w dziesiątą rocznicę wojny polsko-bolszewickiej. Ma on formę czworościennego obelisku, ustawionego na trójkondygnacyjnym cokole, zwieńczonego niewielkim, metalowym krzyżem. Trzecią kondygnację cokołu zamyka zwielokrotniony naczółek wolutowy. Na trzech płaszczyznach

Ryc. 231. Wysokie Mazowieckie. Lokalizacja cmentarza parafialnego z grobami z wojny polsko-bolszewickiej (1) oraz pomnika ku czci J. Piłsudskiego i żołnierzy poległych w latach 1919-1920 (2)

1/ N: 52°55'18.3", E: 22°30'20.97"; dz. geod. nr 1180;

2/ N: 52°55'9.7", E: 22°30'44.32"; dz. geod. nr 1581

³²⁷ *Lista strat Wojska Polskiego*, op. cit., s. 41, nr 1826 (Tomasz Bereza), s. 114, nr 5207 (Wincenty Ciunelis), s. 779, nr 34850 (Antoni Sidor), s. 945, nr 42031 (Władysław Wartkowski), s. 995, nr 44296 (Władysław Workowski), s. 995, nr 44296 (Wilhelm Wornat), s. 1053, nr 46758 (Zenon Żuk).

tej części cokołu umieszczono płyty z pamiątkowymi inskrypcjami. U podstawy obelisku, w jego części frontowej, znajduje się zakończony półkoliście betonowy występ z figurą orła zrywającego się do lotu. Powyżej, na froncie obelisku widnieje płaskorzeźba przedstawiająca czapkę rogatywkę ujętą wieniec laurowym i skrzyżowanymi szablami.

Inskrypcja na froncie nagrobka:

GRÓB / NIEZNANEGO / ŻOŁNIERZA / BOHATEROM /
POLEGŁYM W WALCE O / NIEPODLEGŁOŚĆ / OJCZYZNY /
W LATACH 1918-1920

Uzupełnieniem treści tej inskrypcji jest lista siedmiu nazwisk spoczywających tutaj żołnierzy umieszczona na nowej płycie nagrobnej na prawo od nagrobka:

ŻOŁNIERZE WOJSKA POLSKIEGO / KTÓRZY POLEGLI W WOJNIE /
POLSKO-BOLSZEWICKIEJ / W SIERPNIU 1920 r. /
ANTONI SIDOR st. szer. 41 p.p. / WŁADYSŁAW WARTKOWSKI 30 p.p. /
WŁADYSŁAW WORKOWSKI szer. 30 p.p. / WILHELM WORNAT szer. 30 p.p. /
ZENON ŻUK plut. 41 p.p. / TOMASZ BEREZA szer. 24 p.p. /
WINCENTY CIUNELIS ppor. 28 p.p. / CZEŚĆ ICH PAMIĘCI

Ryc. 232. Wysokie Mazowieckie, cmentarz parafialny. Poświęcenie nagrobka na mogile żołnierzy polskich poległych podczas wojny polsko-bolszewickiej w dn. 15 sierpnia 1920 r.

Źródło: T. Śmigieński, I. Śmigieński, *Wysokie Mazowieckie 1918-1939. Kalendarium*, Michalki 2018

Na bocznych płaszczyznach cokołu znajdują się tablice niezwiązane bezpośrednio ze spoczywającymi tutaj żołnierzami, a upamiętniające poległych w obronie miasta w 1939 r. oraz żołnierzy podziemia niepodległościowego, którzy stracili życie w latach 1939-1953. Inskrypcje:

ŻOŁNIERZOM / POLEGŁYM W / OBRONIE MIASTA /
WYSOKIE / MAZOWIECKIE / W WOJNIE OBRONNEJ / 1939 r.

W HOŁDZIE ŻOŁNIERZOM / ZWZ ARMII KRAJOWEJ /
KTÓRZY ODDALI ŻYCIE / ZA WOLNOŚĆ OJCZYZNY /
W WALCE Z OKUPANTEM / SOWIECKIM I NIEMIECKIM /
W LATACH 1939-1953

Poświęcenie nagrobka miało miejsce 15 sierpnia 1930 r. i było częścią obchodów dziesiątej rocznicy Cudu nad Wisłą, składających się z nabożeństwa żałobnego, uroczystości na cmentarzu oraz akademii, która odbyła się w remizie strażackiej. Wzięli w nich udział mieszkańcy miasta, w tym przedstawiciele najważniejszych organizacji: Straży Ogniowej, Towarzystwa Rolniczego, Stowarzyszenia Robotników Chrześcijańskich, Stowarzyszenia Młodzieży Polskiej oraz Związku Hallerczyków. Aktu poświęcenia dokonał ksiądz kanonik Józef Rogiński, zaś oprawę muzyczną zapewniła orkiestra strażacka (ryc. 232)³²⁸.

W czasach PRL-u nagrobek uległ uszkodzeniu. Zaginęła pamiątkowa tablica, figura orła straciła górną część. Rekonstrukcji dokonano w latach 90. XX w. Obecnie o stan mogiły dbają władze miasta. W ostatnich latach wykonano nowe granitowe obramowanie oraz dostawiono tablicę z nazwiskami żołnierzy 1920 r. Aby zachować symetrię, analogiczne, puste na razie tablice ustawione zostały również po lewej stronie nagrobka, można więc przypuszczać, że przekaz symboliczny grobu będzie rozszerzany (ryc. 233).

³²⁸ T. Śmigielski, I. Śmigielski, *Wysokie Mazowieckie 1918-1939. Kalendarium*, Michałki 2018, s. 269-270.

Ryc. 233. Wysokie Mazowieckie, cmentarz parafialny. Nagrobek na mogile zbiorowej żołnierzy Wojska Polskiego poległych podczas wojny polsko-bolszewickiej

Grób Franciszka Brzosi

Na obecnym etapie badań nad biografiami osób zasłużonych dla odzyskania niepodległości w regionie wysokomazowieckim, niewiele wiadomo na temat Franciszka Brzosi ponad to, co uwieczniono na tablicy nagrobnej. Nazwisko poległego jest również wymienione na tablicy pamiątkowej umieszczonej na pomniku stojącym na wysokomazowieckim rynku. Inskrypcja na nagrobku (ryc. 234):

FRANCISZEK / BRZOSKA / żył lat 21 /
Poległ w obronie / Ojczyzny /
27.IX.1919 r.

Ryc. 234. Wysokie Mazowieckie, cmentarz parafialny. Nagrobek na mogile Franciszka Brzosi poległego w 1919 r.

Pomnik Józefa Piłsudskiego i poległych w walkach w latach 1794-1918

Pomnik został wzniesiony w dziesiątą rocznicę wojny polsko-bolszewickiej. Organizacją budowy zajął się specjalnie powołany komitet. Jego członkowie byli również odpowiedzialni za organizację obchodów rocznicowych podczas których nastąpiło uroczyste odsłonięcie monumentu. Dziesiątego listopada 1930 r., wieczorem odbył się capstrzyk ku czci poległych w latach 1919-1920. Następnego dnia, po nabożeństwie, starosta Adam Demidecki-Demidowicz dokonał odsłonięcia pomnika. Przedstawiciele POW, Związku Inwalidów Wojennych, Związku b. Ochotników Armii Polskiej i Straży Pożarnej złożyli wieńce. Następnie miało miejsce symboliczne przejęcie opieki nad pomnikiem przez społeczność Wysokiego Mazowieckiego, czego w imieniu mieszkańców dokonał burmistrz Jan Skarzyński. Po złożeniu kolejnych wieńców przez władze miejskie oraz cechy rzemieślnicze nastąpiła defilada kończąca uroczystości (ryc. 235, 236)³²⁹.

Dwa lata później pomnik stał się scenografią uroczystości związanych z połączeniem Koła Powiatowego i Okręgowego POW oraz poświęceniem sztandaru POW, które odbyło się 16 października 1932 r.³³⁰ (ryc. 237).

³²⁹ Ibidem, s. 277.

³³⁰ Ibidem, s. 340-346.

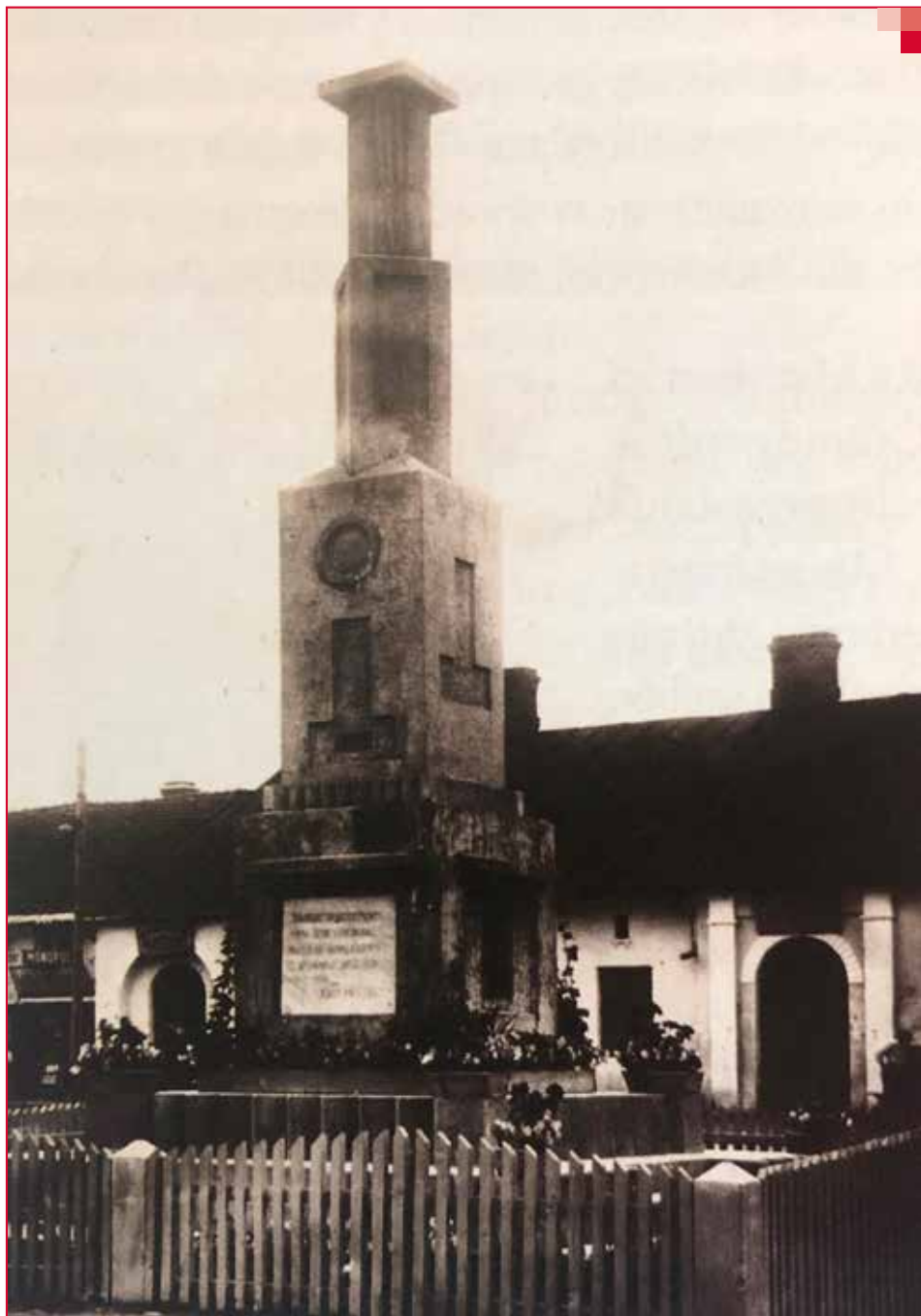

Ryc. 235. Wysokie Mazowieckie. Jedenasty listopada 1930 r. Uroczyste odsłonięcie pomnika ku czci Józefa Piłsudskiego i żołnierzy Wojska Polskiego poległych w latach 1919-1920. Na fotografii utrwalono moment przemówienia starosty Adama Demideckiego-Demidowicza

Źródło: T. Śmigieński, I. Śmigieński, *Wysokie Mazowieckie 1918-1939. Kalendarium*, Michałki 2018, s. 278

Pomnik przetrwał czasy II wojny światowej. W 1953 r. władze komunistyczne postanowiły zniszczyć miejsce pamięci o wojnie polsko-bolszewickiej. Braki sprzętowe spowodowały, że wybrano najprostszy sposób usuwania takich obiektów, czyli przewrócenie pomnika do przygotowanego w pobliżu dołu. Przed destrukcją odkręcono tablice z nazwiskami poległych, by w razie odkopania go w późniejszym czasie nie można było wrócić do pamięci o nich. Odłożone na bok tablice zaginęły, zanim ówczesne władze zdążyły je zniszczyć. Pomnik został przewrócony i zakopany, ale złe wyliczenie wymiarów przygotowanego dołu spowodowało, że płyta podstawy wystawała ponad powierzchnię gruntu. Błąd zamaskowano usypując kopiec, który przez długie lata służył jako kwietnik.

Pomnik został odkopany w 1981 r. z inicjatywy miejscowej „Solidarności”. Był on w złym stanie, rozbity na wiele bloków, jednak 11 listopada 1981 r. zorganizowano przy nim uroczyste obchody święta niepodległości. Stan wojenny zahamował prace renowacyjne. Ukończono je dopiero w 1989 r. z inicjatywy ówczesnych władz miejskich i Towarzystwa Przyjaciół Miasta Wysokie Mazowieckie.

Ryc. 236. Wysokie Mazowieckie. Pomnik w latach 30. XX w.

Źródło: T. Śmigieński, I. Śmigieński, *Wysokie Mazowieckie 1918-1939. Kalendarium*, Michałki 2018, s. 340

Ryc. 237. Wysokie Mazowieckie. Uroczystość poświęcenia sztandaru POW w dniu 16 października 1932 r.

Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygnatura 1-P-1761

Na początku lat 80. XX w. okazało się, że tablice z nazwiskami poległych przetrwały. Anonimowy mieszkaniec, który przechowywał je przez prawie trzy dekady przekazał je NSZZ „Solidarność”. Stowarzyszenie miało wówczas siedzibę w budynku Okręgowego Przedsiębiorstwa Transportu i Maszyn Drogowych. Poza dokumentami związkowymi przechowywano tam również materiały archiwalne dostarczane przez mieszkańców. Na początku stanu wojennego lokal został zaplombowany. Słusznie obawiano się wówczas o losy zgromadzonych tam dokumentów. Waldemar Kruszewski, jeden z założycieli miejscowej NSZZ „Solidarność” dostał się jednak do pomieszczenia przez okno i uratował część dokumentów oraz tablice z pomnika. Kilka lat później, gdy powstawała Izba Ziemi Wysokomazowieckiej, zostały one przekazane do jej zbiorów³³¹.

Obecną formę nadano pomnikowi na początku drugiej dekady XXI w. W zwieńczeniu dodano wówczas figurę orła, która jest nowym elementem. Zrekonstruowano również medalion z popiersiem Józefa Piłsudskiego (ryc. 238).

³³¹ Informacje na temat powojennych losów pomnika zostały przekazane przez Józefa Sokolika, współzałożyciela Izby Ziemi Wysokomazowieckiej oraz wieloletniego prezesa Towarzystwa Przyjaciół Miasta Wysokie Mazowieckie.

Ryc. 238. Wysokie Mazowieckie. Współczesny wygląd pomnika ku czci J. Piłsudskiego i poległych w walkach w latach 1794-1920. Symboliczny przekaz pomnika został rozszerzony w 1989 r. w stosunku do pierwotnego, uwzględniającego jedynie tych, którzy stracili życie podczas wojny polsko-bolszewickiej

Czterokondygnacyjny pomnik ustawiony jest na dwukondygnacyjnej podstawie. Każda z kondygnacji pomnika ma odmienną formę. Dwie niższe tworzą prostopadłościany na planie kwadratu. Druga kondygnacja posiada mniejszy obrys niż pierwsza. Prostopadłościan trzeciej kondygnacji umieszczony jest ukośnie w stosunku do dwóch niższych. Wyżej znajduje się kanelowany trzon kolumny zwieńczony figurą orła. Wszystkie elementy pomnika zdobią geometryczne płyciny. W pierwszej kondygnacji, pod prostymi naczółkami, w płycinach umieszczone zostały tablice pamiątkowe. Drugą kondygnację zdobi medalion z popiersiem Józefa Piłsudskiego ujęty wieńcem laurowym.

Pierwotna inskrypcja na froncie pomnika wykonana była w betonie. Jakość fotografii uniemożliwia odczytanie tego napisu, jednak liczba rzędów inskrypcji oraz układ słów różni się od tego, który jest na obecnej tablicy. Podczas odbudowy pomnika w 1989 r. w płycinie umieszczono nową tablicę pamiątkową odlaną z brązu. Treść inskrypcji:

W HOŁDZIE BOHATEROM / POLEGŁYM ZA WOLNOŚĆ / POLSKI
/ W POWSTANIACH NARO- / DOWYCH W LATACH / 1794-1918 /
I W WALKACH Z NAJAZ- / DEM BOLSZEWICKIM / W 1920 R. /
MIESZKAŃCY WYSOKIEGO MAZOWIECKIEGO

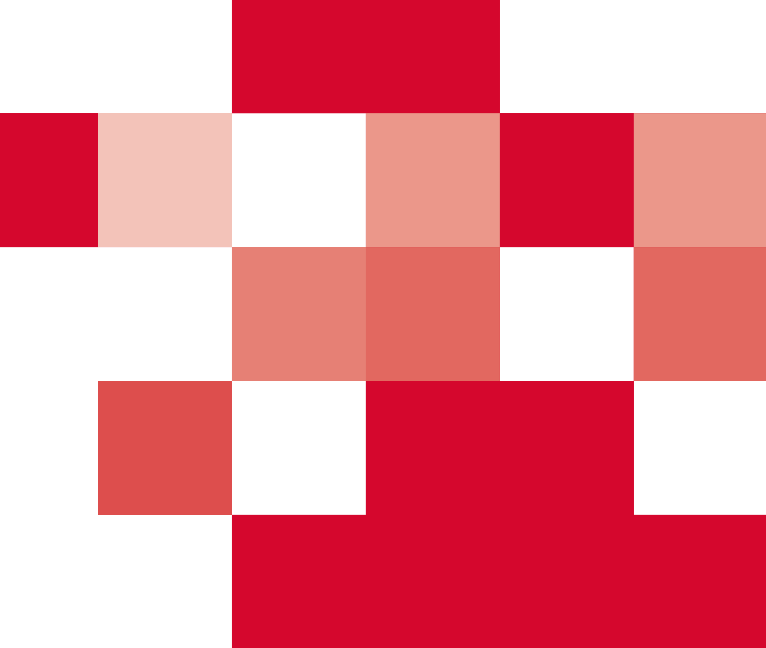
Na bocznych płaszczyznach dolnej kondygnacji znajdują się dwie tablice pochodzące z czasów budowy pomnika, zawierające nazwiska i profesje mieszkańców regionu poległych w latach 1919-1920:

BRZOSKA FRANCISZEK / ROLNIK / FASZCZEWSKI WACŁAW / ROLNIK /
FILIPKOWSKI STANISŁAW / ROBOTNIK / GALIŃSKI-STARŻA IZYDOR /
INŻYNIER / GOŁASZEWSKI PAWEŁ / ROLNIK / GOŁASZEWSKI STANISŁAW /
ROLNIK / GOŁASZEWSKI TEOFIL / ROLNIK / GRODZKI ANTONI / ROLNIK /
GRODZKI JÓZEF / ROLNIK / GRODZKI MIKOŁAJ / ROLNIK /
GRODZKI WŁADYSŁAW / ROLNIK / GRODZKI TEOFIL / ROLNIK /
JABŁOŃSKI TOMASZ / ROLNIK / KACZYŃSKI ADAM / ROLNIK /
KALINOWSKI ADOLF / ROLNIK / KRYSZCZUK FRANCISZEK /
RZEMIEŚLNIK / MIERZWIŃSKI FRANCISZEK / ROLNIK /
NOWOWIEJSKI EDWARD / ROLNIK / NOWOWIEJSKI KAJETAN /
ROLNIK / OSTROWSKI PIOTR / ROLNIK / OŻAROWSKI JAN / ROLNIK /
SKRZESZEWSKI JÓZEF / ROLNIK / SLESZYŃSKI FRANCISZEK / ROLNIK /
STECEWICZ MARIAN / STUDENT / WNOROWSKI JÓZEF / ROLNIK

Na tylnej powierzchni wmurowana została tablica upamiętniająca odbudowę pomnika zakończoną w 1989 r.:

BYĆ ZWYCIĘŻONYM I NIE ULEC / – TO ZWYCIĘSTWO! /
ZWYCIĘŻAĆ I SPOCZAĆ NA LAURACH / – TO KLĘSKA /
JÓZEF PIŁSUDSKI /
ZBUDOWANY W 1929 R., ZBURZONY I ZAKO- /
PANY W 1953 R., WYDOBYTY Z ZIEMI W 1981 R. /
ZAKOŃCZONO ODBUDOWĘ W 1989 R. / ZMARTWYCHWSTAŁ /
BY ŚWIADCZYĆ O PRAWDZIE /
WOLNOŚCI / I SUWERENNOŚCI

Powiat zambrowski

Kołaki Kościelne

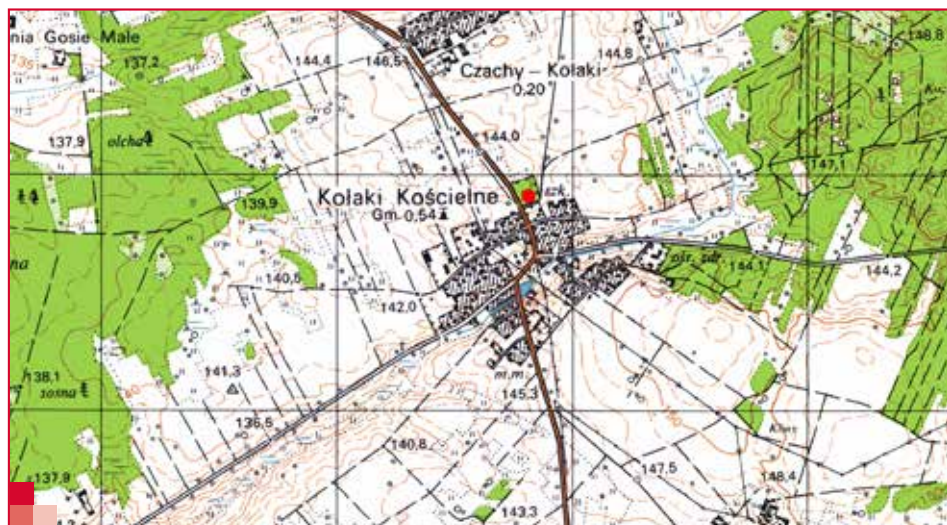
Mogiła wojenna na cmentarzu parafialnym

W południowej części cmentarza parafialnego (ryc. 239) znajduje się grób zbiorowy trzech marynarzy II Batalionu Pułku Morskiego poległych w lipcu 1920 r. (ryc. 240)³³². Ich nazwiska są nieznanne.

Współcześnie, w miejscu mogiły wystawiono granitowy nagrobek w formie obelisku zwieńczonego krzyżem, ustawionego na czterokondygnacyjnym postumencie (ryc. 241). Na czwartej kondygnacji została umieszczona tablica z pamiątkową inskrypcją:

TRZEM MARYNARZOM / II BATALIONU PUŁKU MORSKIEGO /
POLEGŁYM W LIPCU 1920 R. / W OBRONIE OJCZYZNY /
SPOŁECZEŃSTWO KOŁAKOWSKIE / CZEŚĆ ICH PAMIĘCI

W wykazie *Lista strat Wojska Polskiego. Polegli i zmarli w wojnach 1918-1920* Wojskowego Biura Historycznego znajduje się nazwisko Bolesława Boguckiego, kanoniera 13. Pułku Artylerii Polowej, zmarłego 31 VII 1919 r. w Kołakach³³³. Brak bliższych danych o położeniu miejscowości powoduje, że nie można z całą pewnością wiązać śmierci tego żołnierza z Kołakami Kościelnymi.

Ryc. 239. Kołaki Kościelne. Lokalizacja cmentarza parafialnego i mogiły zbiorowej żołnierzy poległych w 1920 r.

N: 53°1'28.23", E: 22°22'38.31"; dz. geod. nr 14

³³² A. Kowalski, op. cit., s. 136.

³³³ *Lista strat Wojska Polskiego...*, s. 61, nr 2773.

Ryc. 240. Kołaki Kościelne, cmentarz parafialny. Grób żołnierzy Pułku Morskiego poległych w lipcu 1920 r.

Ryc. 241. Kołaki Kościelne, cmentarz parafialny. Nagrobek na mogile trzech marynarzy Pułku Morskiego poległych w lipcu 1920 r.

Paproć Duża, gm. Szumowo

Mogiła zbiorowa z czasów I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej

Na północny-wschód od wsi, na skraju cmentarza ewangelickiego (ryc. 242), podczas I wojny światowej, w zbiorowej mogile przykrytej wysokim kurhanem pochowanych zostało 92 żołnierzy armii rosyjskiej (ryc. 243, 244)³³⁴. Najprawdopodobniej byli wśród nich Polacy. Kilka lat później, w 1920 r. pochowano w niej także nieokreśloną liczbę żołnierzy polskich poległych na początku sierpnia 1920 r. w okolicach Paproci Dużej i Pęchratki Polskiej. Pamięć o znajdującym się w tym miejscu pochówku z czasów I wojny światowej została zatarta (ryc. 244). Większość z poległych pod Paprocią Dużą i Pęchratką Polską znalazła miejsce ostatniego spoczynku na cmentarzu parafialnym w Szumowie.

W wykazie *Lista strat Wojska Polskiego. Polegli i zmarli w wojnach 1918-1920* Wojskowego Biura Historycznego znajdują się nazwiska dwóch żołnierzy poległych w walkach pod Paprocią. Tadeusz Wierzbowski z 201. Pułku Piechoty poległy 25 VIII 1920 r.³³⁵ i został pochowany na cmentarzu parafialnym w Szumowie. Drugim żołnierzem był Kazimierz Wyszyński,

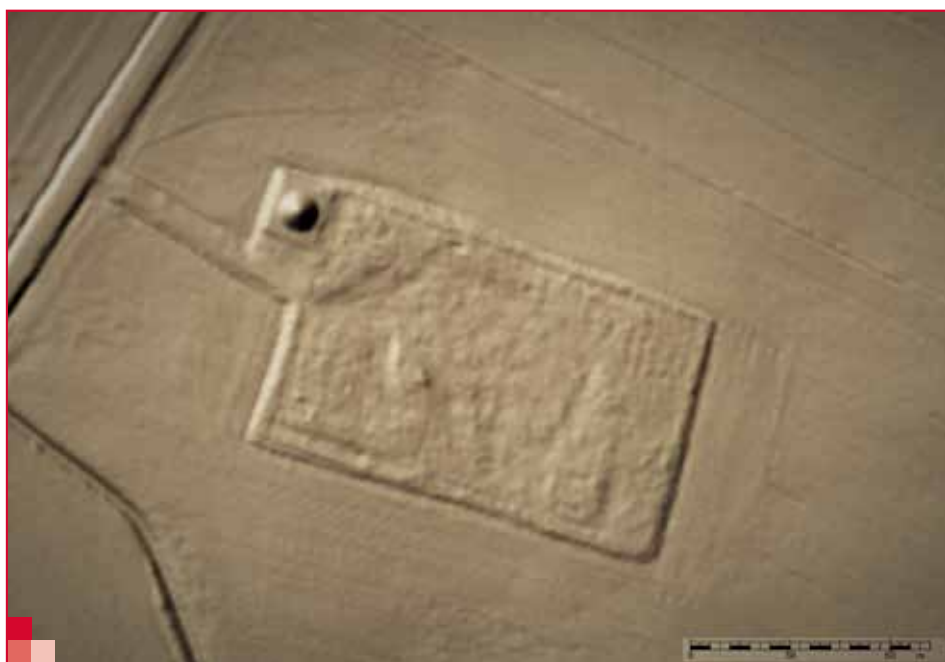
Ryc. 242. Paproć Duża, gm. Szumowo. Lokalizacja mogiły zbiorowej żołnierzy armii rosyjskiej z czasów I wojny światowej oraz żołnierzy polskich poległych w 1920 r.
N: 52°51'55.64", E: 22°8'45.46"; dz. geod. nr 76

³³⁴ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin (PA AA), Polen. Nebenakten, Kriegergräber nr 5, 1937 – 1939, sygn. 48079, strony niepaginowane.

³³⁵ *Lista strat Wojska Polskiego...*, s. 965, nr 43011.

podporucznik 202. Pułku Piechoty, poległy 4 VIII 1920 r.³³⁶ Miejsce jego ostatniego spoczynku jest nieznane, można jednak przypuszczać, że jest on jednym z pochowanym w mogile zbiorowej w Paproci Dużej. Jednak w treści pamiątkowej inskrypcji wzmiankowani są jedynie polegli z 201. Pułku Piechoty. Tablica wkomponowana w kurhan została ufundowana w 1990 r. (ryc. 245). Jej treść brzmi:

MATKO POLSKO, OTO GRÓB SYNÓW TWOICH /
ŻOŁNIERZY OCHOTNIKÓW 201-GO PUŁKU PIECHOTY /
BOHATERSKO OSŁANIAJĄCYCH TYŁY ARMII POLSKIEJ /
PODCZAS NAWAŁY BOLSZEWICKIEJ W 1920 r. /
POLEGŁYCH NA POLACH PAPROCI DUŻEJ /
I PĘCHRATKI 4 SIERPNIA 1920 r. / CZĘŚĆ ICH PAMIĘCI / W 70-ROZNICĘ /
MIESZKAŃCY GMINY SZUMOWO

Ryc. 243. Paproć Duża, gm. Szumowo. Numeryczny model terenu ukazujący teren cmentarza ewangelickiego oraz zbiorowej mogiły z czasów I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej

Źródło: Portal mapowy NID

³³⁶ Ibidem, s. 1012, nr 45030.

Ryc. 244. Paproć Duża, gm. Szumowo. Mogiła zbiorowa z czasów I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej

Ryc. 245. Paproć Duża, gm. Szumowo. Tablica pamiątkowa na mogile zbiorowej, upamiętniająca żołnierzy 201. Pułku Piechoty poległych 4 sierpnia 1920 r.

Rutki-Kossaki

Pomnik poświęcony pamięci poległych w latach 1918-1920 oraz mogiła wojenna na cmentarzu parafialnym

W centralnej części cmentarza parafialnego (ryc. 246) znajduje się pomnik poświęcony pamięci poległych w latach 1918-1920 (ryc. 247). Ufundowany został w 1991 r. Jest to granitowy obelisk zwieńczony krzyżem stylizowanym na orła zrzucającego kajdany, osadzony na dwukondygnacyjnym postumencie z ciosów granitowych. Na froncie obelisku umieszczono sześć kamiennych, podłużnych płyt z inskrypcjami (ryc. 248). Na dwóch górnych widnieją daty:

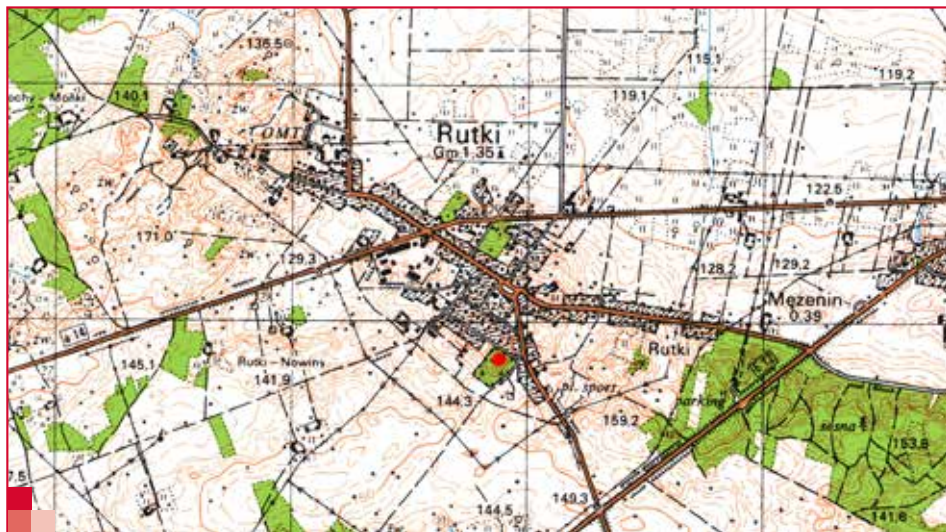
1918 / 1920

Na czterech poniżej – inskrypcja:

OJCZYŹNIE KOCHANĄJ / SWE ŻYCIE ODDALI /
WIELKIEJ NIEWOLI / KAJDANY ZERWALI

Kolejna inskrypcja, umieszczona na granitowej tablicy na froncie górnej części cokółu, głosi:

WOLNOŚĆ POLSKI / PO 146 L. NIEWOLI / WYWALCZONA / WSPÓLNYM
TRUDEM / I OPŁACONA / NASZYM ŻYCIEM

Ryc. 246. Rutki-Kossaki. Lokalizacja cmentarza parafialnego z miejscami pamięci o poległych za odzyskanie niepodległości
pomnik: N: 53°5'10.13", E: 22°26'22.86"; **mogiła:** N: 53°5'10.36", E: 22°26'25.06"; dz. geod. nr 699

W północno-wschodniej części cmentarza parafialnego znajduje się mogiła zbiorowa, w której spoczywają powstańcy styczniowi oraz żołnierze Armii Krajowej. Przekaz symboliczny mogiły został rozszerzony i obejmuje również poległych w walkach o odzyskanie niepodległości (1918 r.) oraz wojnie obronnej 1939 r.

W czasie powstania styczniowego, w mogile pochowano 55 powstańców z oddziału Szajewskiego poległych 28 maja 1863 r.³³⁷ Istniejący do dzisiaj granitowy nagrobek został wystawiony w 1917 r. (ryc. 249)³³⁸ Inskrypcja na nagrobku brzmi:

POLEGŁYM / ZA / OJCZYZNĘ / W 1863 r. / RODACY 1917 R.

W 1944 r. w powstańczej mogile pochowanych zostało trzech żołnierzy Armii Krajowej poległych w 1944 r. W latach 90. XX w. grób otrzymał nową

Ryc. 247. Rutki-Kossaki, cmentarz parafialny. Pomnik wystawiony ku czci poległych w latach 1918-1920

³³⁷ T. Swat, *Gloria Victis. Mogiły poległych z okresu Powstania Styczniowego 1863-1864 roku na ziemiach polskich*, Pruszków 2004.

³³⁸ W opracowaniach podawana jest błędna data „1912 r.”. Por. Miejsca pamięci narodowej poświęcone powstańcom styczniowym 1863 -1864 na terenie województwa podlaskiego, opracowanie Urzędu Wojewódzkiego Województwa Podlaskiego, http://www.bialystok.uw.gov.pl/miejsca_pamieci_narodowej_powstanie_1863.pdf, dostęp 31.05.2019 r.

oprawę (ryc. 250). Wystawiono granitowy nagrobek ze stylizowanym krzyżem i orłem w koronie oraz tablicę pamiątkową:

POLEGLI ZA OJCZYZNĘ / NIEZNANI ŻOŁNIERZE /
POWSTANIA STYCZNIOWEGO / 1863 / ŻOŁNIERZE ARMII KRAJOWEJ /
1944 / KAPR. P-CHOR. CHOIŃSKI EUGENIUSZ / P.S. JUR 21 LAT /
KAPR. P-CHOR. MALINOWSKI ALFRED / P.S. ZAWIŚLAK 28 LAT /
ST. STRZ. JANKOWSKI JAN / P.S. RAK 22 LATA / CZEŚĆ ICH PAMIĘCI /
BÓG / HONOR / OJCZYZNA

Na mogile została wówczas umieszczona granitowa płyta z przedstawieniem orderu Virtuti Militari i datami: 1863, 1918, 1939, 1944. Rozszerzenie upamiętnienia o poległych w czasie innych walk uczyniło z mogiły miejsce zunifikowanej pamięci o czynie narodowo-wyzwoleńczym.

Ryc. 248. Rutki-Kossaki,
cmentarz parafialny.
Obelisk pomnika ku
czci poległych w latach
1918-1920

Ryc. 249. Rutki-Kossaki, cmentarz parafialny. Granitowy nagrobek wystawiony w 1917 r. na mogile 55 powstańców styczniowych poległych w maju 1863 r.

Ryc. 250. Rutki-Kossaki, cmentarz parafialny. Mogiła powstańców styczniowych i żołnierzy Armii Krajowej urządzona w latach 90. XX w., której nadano symboliczny wymiar miejsca pamięci poległych w walkach narodowo-wyzwoleńczych

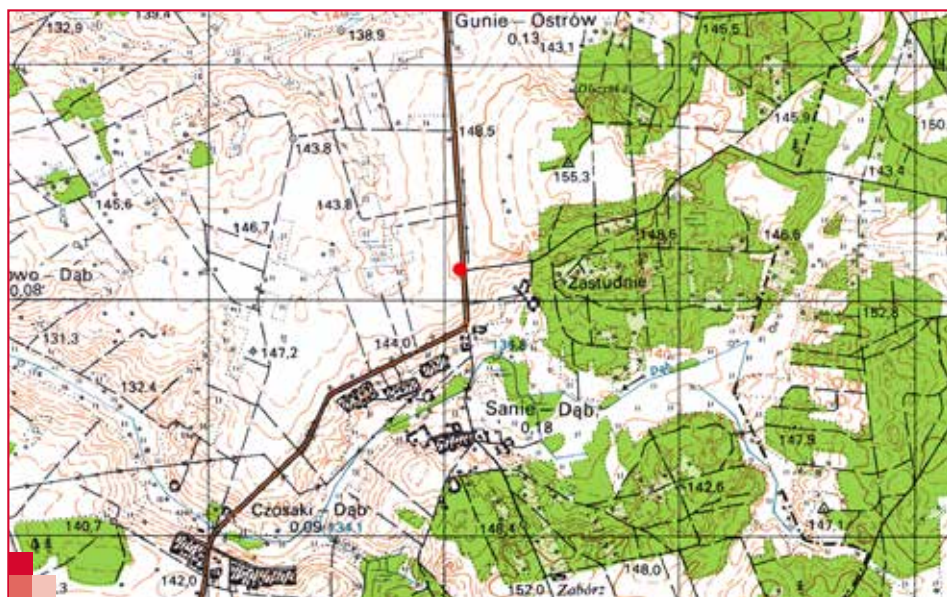
Sanie-Dąb, gm. Kołaki Kościelne

Mogiła wojenna

Mogiła zbiorowa trzech nieznanymi żołnierzy polskich poległych 2 sierpnia 1920 r.³³⁹ i pochowanych przy drodze, zapewne w pobliżu miejsca śmierci. Położenie grobu przy rozstaju dróg może wskazywać, że w tym miejscu znajdował się krzyż przydrożny i przy nim pochowano poległych (ryc. 251, 252).

Obecny wystrój mogiły powstał zapewne w latach 90. XX w., chociaż krzyż kowalskiej roboty, osadzony w dwukondygnacyjnym lastrykowym cokole może być starszy (ryc. 253). Na froncie cokołu znajduje się granitowa tablica z inskrypcją:

MIEJSCE SPOCZYNKU / TRZECH ŻOŁNIERZY / POLSKICH /
POLEGŁYCH 3.VIII.1920 R. / W WALCE / Z BOLSZEVIKAMI

Ryc. 251. Sanie-Dąb, gm. Kołaki Kościelne. Lokalizacja mogiły trzech żołnierzy poległych w 1920 r.
N: 53°1'28.23", E: 22°22'38.31"; dz. geod. nr 352/2

³³⁹ J. Szczepański, *Wojna 1920 r. na Mazowszu u Podlasiu*, Warszawa-Pułtusk 1995, s. 155; L. Zugaj, *Powiat zambrowski. Historia i współczesność*, Zambrów 2012, s. 141.

Ryc. 252. Sanie-Dąb, gm. Kołaki Kościelne. Mogiła trzech żołnierzy poległych w 1920 r.

Ryc. 253. Sanie-Dąb, gm. Kołaki Kościelne.
Nagrobek na mogile żołnierzy
poległych w 1920 r.

Szumowo

Mogiły wojenne na cmentarzu parafialnym

Na cmentarzu parafialnym w Szumowie znajdują się dwie mogiły żołnierzy II batalionu 201. Ochotniczego Pułku Piechoty poległych 4 sierpnia 1920 r. pod Paprocią Dużą i Pęchratką Polską. Zginęło wówczas ponad sześćdziesięciu żołnierzy-ochotników, w większości uczniów. Część z nich pochowano w mogile zbiorowej w Paproci Dużej, pozostałych we wspólnej mogile na szumowskim cmentarzu (ryc. 259). W 1925 r. staraniem Koła Młodzieży Wiejskiej z Pęchratki Polskiej i rodzin poległych ufundowano obelisk zwieńczony krzyżem (ryc. 261, 262)³⁴⁰. Poświęcenie nagrobka odbyło się w niedzielę, 6 września. W uroczystości wzięli udział członkowie rodzin poległych żołnierzy, przedstawiciele dowództwa 71. Pułku Piechoty z Ostrowi Mazowieckiej, orkiestra i kompania żołnierzy tego pułku, harcerze z gimnazjum w Ostrowi Mazowieckiej, delegacja biskupstwa, poseł na sejm R. Bielicki, młodzież z Kół Młodzieży Wiejskiej w Pęchratce i Srebrnej oraz mieszkańcy wsi³⁴¹.

W latach powojennych nagrobek był kilka razy niszczone przez nieznanymi sprawców, działających zapewne pod wpływem ideologii ówczesnych czasów.

Pamiętkowa inskrypcja na nagrobku brzmi:

BOHATEROM 201-GO P.P. POLEGŁYM W WALCE ZA OJCZYZNĘ
NA POLACH PAPROCI I PĘCHRATKI DN. 4-GO SIERPNIA 1920 ROKU
KAPITAN WĄDOŁKOWSKI KAROL, LAT 27, DOWÓDCA II BAT. 201 P.P.
KAWALER VIRTUTI MILITARI I CZTEROKROTNIE KRZYŻA WALECZNYCH.
PPOR. WAGNER TADEUSZ, LAT 26, PPOR. CZAMOWSKI ALEKSANDER LAT 27.
PPOR. SWISTALSKI TADEUSZ, LAT 21, STUDENT.
PCHOR. JANKOWSKI HENRYK, LAT 26.
PCHOR. MITKUS ALOJZY, LAT 22, MATURZYSTA.
BEYER WILLIAM, LAT 40. WĄSOWSKI WŁADYSŁAW, L. 27 NAUCZY.
WIERZBOWSKI TADEUSZ, LAT 26, SĘDZIA ŚLEDCHY.
GORNICKI ALEKSY, LAT 34, URZĘDNIK P.K.P.
NIEWIAROWSKI STANISŁAW, LAT 41, PROKURENT BANKU.
KRUPIŃSKI APOLINARIUSZ, LAT 30, LITERAT, NAUCZYCIEL.
WACHE STANISŁAW, LAT 28, STUDENT.
ROSTKOWSKI MARJAN, LAT 25, HANDLOWIEC.
BIELICKI SEWERYN, LAT 17, UCZEŃ.
ROKOSSOWSKI WINCENTY, LAT 16, UCZEŃ.
OMIECKI TADEUSZ, LAT 18, UCZEŃ.
OWCZAREK ZYGMUNT, LAT 19, MATURZYSTA.

³⁴⁰ A.D., *Obchód uroczysty poświęcenia pomnika w Szumowie*, „Wspólna Praca” 1.10.1925, R. XI, nr 19, 1.10.1925 r., s. 4.

³⁴¹ Ibidem.

KAMIŃSKI JULIAN, LAT 20, URZĘDNIK BANKU.
LEMBICZ ALEKSANDER, LAT 16, UCZEŃ.
WESOŁOWSKI TADEUSZ, LAT 18, UCZEŃ.
GRYCZKIEWICZ EDWARD, LAT 24, RZEMIEŚLNIK.
CIBOROWSKI ANTONI, LAT 28, HANDLOWIEC.
LASTOWIECKI STEFAN, LAT 17, SZCZOTKARZ.
BĄK MARJAN, LAT 18, UCZEŃ.
GUJSKI ANTONI, LAT 24, NAUCZYCIEL.
MIŁONCZ WITOLD, LAT 25, AGRONOM RYBAK.
I WIELU INNYCH.

Na liście strat Wojska Polskiego widnieje nazwisko Romana Wróbla, podporucznika 205. Pułku Piechoty, poległego 20 VIII 1920 r. w Szumowie lub okolicy³⁴². Być może on także spoczywa w mogile zbiorowej na szumowskim cmentarzu jako nieznanych żołnierz 1920 r.

Kilka lat po zakończeniu wojny, staraniem rodziny, z mogiły zbiorowej ekshumowano ciało jednego z żołnierzy, najstarszego z poległych ochotników, czterdziestoletniego Williama Beyera (ryc. 255)³⁴³. Został on pochowany w osobnym grobie znajdującym się przy głównej alei cmentarnej (ryc. 260). O mogiłę dbają uczniowie szkoły w Szumowie, jest także odwiedzana przez członków rodziny. Mimo ponownego urządzenia grobu, napis na tablicy pamiątkowej pozostaje taki sam (ryc. 254):

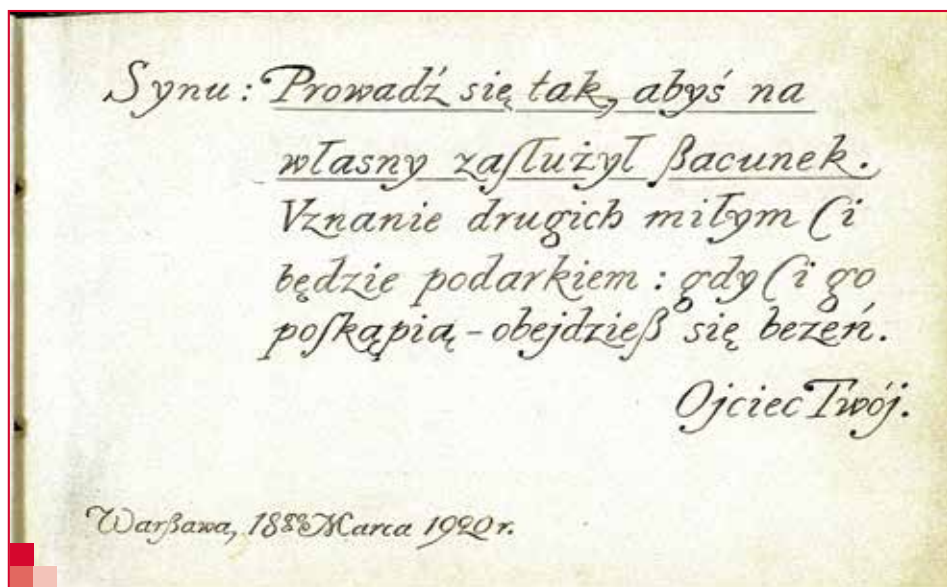
WILLIAM BEYER / Tłumacz, / polski ochotnik / Ur. 1880 r. w Warszawie /
Zginął w walkach pod Paprocią 4 VIII 1920 r. /
ODZNACZONY KRZYŻEM WALECZNYCH /
„Synu: Prowadź się tak, abyś na / własny zasłużył szacunek /
Uznanie drugich miłym Ci / będzie podarkiem: gdy Ci go /
poskąpią obejdziesz się bezeń” / Ojciec Twój / Warszawa, 18 marca 1920

Informacje o życiu i śmierci Williama Beyera zawiera list jego wnuczki, Moniki Beyer, przekazany w 2005 r. do Zespołu Szkół w Szumowie.

William Beyer urodził się w Łodzi w 1880 roku. Jak wskazuje jego nazwisko, rodzina była pochodzenia niemieckiego, ale przodkowie osiedlili się w Polsce już dawno, prawdopodobnie w XVIII wieku. Dziadkowi nadano tradycyjne w rodzinie imię Wilhelm, ale jako gorący polski patriota sam zmienił je na wersję angielską, stąd William. Jednym z jego przodków był Karol Beyer, także gorący polski patriota, zesłaniec, pionier polskiej fotografii, numizmatyk i archeolog.

³⁴² Lista strat Wojska Polskiego, op. cit., s. 1005, nr 44720.

³⁴³ Wg Listy strat Wojska Polskiego, W. Beyer poległ pod wsią Srebrny Borek, pięć do siedmiu kilometrów na północny wschód od Paproci Dużej i Pęchratki Polskiej. Por. Lista strat Wojska Polskiego, op. cit., s. 34, nr 1503.

Ryc. 254. Wpis ojca do pamiętnika Williama Beyera wykonany kilka miesięcy przed śmiercią syna. Treść ta stała się częścią inskrypcji nagrobnej

Źródło: zbiory Zespołu Szkół w Szumowie

Ryc. 255. William Beyer

Źródło: zbiory Zespołu Szkół w Szumowie

Dziadek mój studiował ekonomię w Warszawie w SGH i we Frankfurcie. Był poliglota, władał biegle jęz. angielskim, francuskim, niemieckim, rosyjskim, włoskim, zgłębiał tajniki hebrajskiego i japońskiego. Miał także talent plastyczny, projektował reklamy do czasopism. Wyjątkowo wysportowany, został wytypowany do reprezentacji Polski na olimpiadę jako znakomity fechtmistrz. Od wczesnej młodości był zamiłowanym podróżnikiem. Przed ukończeniem 20 lat opuścił rodzinny dom i – karmiąc na statku woły – popłynął do Kanady, gdzie pracował jako drwal przy wyrębie lasów.

Po ślubie z moją babcią Stefanią nadal podróżował, również po przyjeździe na świat mego ojca, któremu także nadano imię William (ryc. 256). Pracował intensywnie przez pół roku, zostawiał babci pieniądze na utrzymanie rodziny i – ruszał w świat.

Jego ostatnią zagraniczną podróżą była wyprawa do Japonii w 1918 r. Przez półtora roku mieszkał w Tokio w rodzinie japońskiej i pracował. Zachowała się z tamtych czasów jego korespondencja, a także niektóre artykuły i teksty odczytów wygłaszanych w jęz. angielskim na temat historii Polski. Przebiła z nich głęboka wiedza i umiłowanie ojczyzny.

Po powrocie do kraju w 1920 roku, gdy Polsce – i całej Europie – zagrażała inwazja wojsk sowieckich, dziadek zaciągnął się do Armii Ochotniczej. Początkowo nie chciano go przyjmować, gdyż miał wtedy już (dopiero?) 40 lat. Zginął na polach Paproci i Pęchratki 4 sierpnia 1920 roku (ryc. 257). Z relacji świadków babcia dowiedziała się, że walczył bardzo dzielnie, ale w końcu otoczyli go kozacy, stręcili mu binokle i nie mogąc go pokonać w fechtunku uśmiercili strzałem w tył głowy.

Ryc. 256. William Beyer z synem Williamem juniorem

Źródło: zbiory Zespołu Szkół w Szumowie

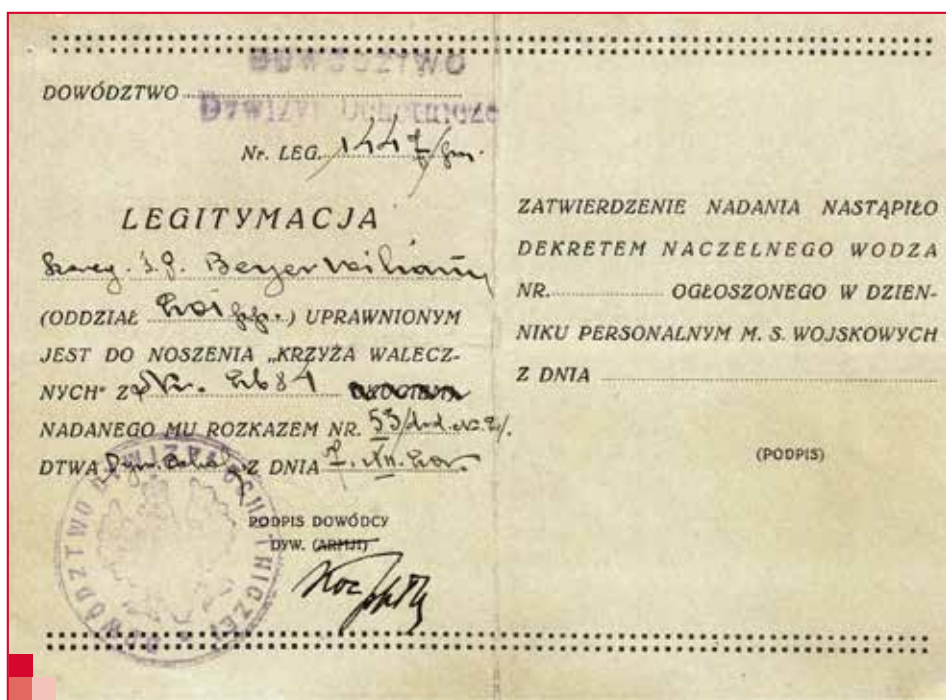

Ryc. 257. Nekrolog Williama Beyera

Źródło: zbiory Zespołu Szkół w Szumowie

Początkowo dziadka pochowano w bratniej mogile, potem jednak babcia przeniosła go do osobnego grobu, tego właśnie, o który tak pięknie dba szumowska młodzież. Nie miał na sobie żołnierskiego munduru, tylko szary sweter, w którym wyruszył na wojnę.

W uznaniu waleczności i bohaterskiej postawy dziadek został odznaczony pośmiertnie Krzyżem Walecznych, co w owym czasie było wielkim wyróżnieniem, rzadko przyznawanym cywilom (ryc. 258).

Ryc. 258. Legitymacja upoważniająca s.p. Williama Beyera do noszenia Krzyża Walecznych

Źródło: zbiory Zespołu Szkół w Szumowie

Dziadek William osierocił babcię i 10-letniego wówczas synka, mego tatę. Warto wspomnieć, że w owych czasach, kiedy chłopiec tracił ojca, często mężczyźni z kręgu rodziny i przyjaciele tworzyli tzw. radę rodzinną, wspomagającą wdowę w wychowaniu i edukacji syna. Po śmierci dziadka jednym z członków tej rady był prof. Wacław Jędrzejewicz, przedwojenny polityk i dyplomata, po wojnie wieloletni prezes Instytutu im. Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku, autor m.in. monumentalnej „Kroniki życia Józefa Piłsudskiego”, tamże wydanej. Pan profesor przesłał memu ojcu egzemplarz tego dzieła, który w 1978 r. zatrzymała jednak cenzura.

W naszej rodzinie dziadek William był żywą legendą i pozostał nią do dziś w moim sercu. Zawsze ogromnie żałowałam, że nie miałam okazji go poznać, porozmawiać z nim, wypytać o szczegóły z jego życia. I tak mi żal, że on i jego towarzysze nie zdążyli się dowiedzieć o zwycięskiej Bitwie Warszawskiej, zwanej zarazem Cudem nad Wisłą. Zabrakło dziesięciu dni³⁴⁴.

W 1939 r. mogiła zbiorowa została powiększona i pochowano w niej żołnierzy 18. Dywizji Piechoty poległych 12 września 1939 r. pod Łętownicą. Na pamiątkowej tablicy dodano także nazwiska poległych na innych frontach II wojny światowej oraz zmarłych i zamordowanych w obozach i łagrach. Upamiętniająca ich inskrypcja brzmi:

CHWAŁA BOHATERSKIM OBRÓŃCOM OJCZYZNY POLEGŁYM W WALCE
Z NIEMCAMI W KAMPANII /
WRZEŚNIOWEJ 1939 R. I NA WSZYSTKICH FRONTACH DRUGIEJ WOJNY
ŚWIATOWEJ ORAZ ZMARŁYM / I POMORDOWANYM W OBOZACH
I ŁAGRACH NIEMIECKICH I SOWIECKICH.

DĄBROWSKI MARIAN WRZEŚ. 1939 / BANASIK CZESŁAW ZGIN. 1945 /
BĄCZYK HENRYK WRZEŚ. 1939 / BĄCZYK STANISŁAW WRZEŚ. 1939 /
GAWKOWSKI ANTONI WRZEŚ. 1939 / GŁĘBOCKI ALEKSANDER WRZEŚ. 1939 /
GŁĘBOCKI FRANCISZEK MONTE CASSINO / GROMEK TELESFOR WRZEŚ. 1939 /
GUMOWSKI KAZIMIERZ WRZEŚ. 1939 / JASTRZĄB JÓZEF WRZEŚ. 1939 /
JASTRZĘBSKI PIOTR ZGIN. NA ZACH. / KARPIŃSKI WACŁAW WRZEŚ. 1939 /
KOKOSZKO JÓZEF ZAMOR. W OB. SOW. / KOTOWSKI STEFAN WRZEŚ. 1939 /
KRASKA WACŁAW WRZEŚ. 1939 / KURPIEWSKI ANTONI ZMARŁ W OB. NIEM.

LESZCZYŃSKI JÓZEF MONTE CASSINO / LUTOSTAŃSKI LEON WRZEŚ. 1939 /
MICHAŁSKI EDMUND WRZEŚ. 1939 / NOWACKI STANISŁAW WRZEŚ. 1939 /
NOWAK FRANCISZEK ZAMOR. W OB. SOW. / PACOCHA TADEUSZ ZGIN. 1945 /
PAJĘCKI JÓZEF ZAMOR. W OB. SOW. /
PAWLACZYK ALEKSANDER WRZEŚ. 1939 / PIOTROWSKI JAN WRZEŚ. 1939 /
PODBIELSKI JAN WRZEŚ. 1939 / POPŁAWSKI JÓZEF ZAMOR. W OB. SOW. /
PSTRĄGOWSKI JAN WRZEŚ. 1939 / STANIEC JAN WRZEŚ. 1939 /

³⁴⁴ Monika Beyer, *Portret mojego dziadka*, www.solidarni2010.pl, dostęp 25.05.2019 r.

SZYMCZUK ANTONI WRZEŚ. 1939 / URBANEK JÓZEF WRZEŚ. 1939 /
WIŚNIEWSKI JAN WRZEŚ. 1939 / ŻEBROWSKI WŁADYSŁAW WRZEŚ. 1939 /
ORAZ 42 NIEZNANYCH ŻOŁNIERZY POLEGŁYCH WE WRZEŚNIU 1939 R. /
SPOCZYWAJĄCIE W BOGU! / URZĄD I RADA GMINY SZUMOWO,
RODZINY OFIAR, SPOŁECZEŃSTWO I KOMBATANCI.

Poniżej dwie dodatkowe tablice z nazwiskami poległych, ustalonymi
po ufundowaniu tablicy głównej:

SZEREGOWY BĄCZYK STEFAN ZGINĄŁ 12 WRZEŚNIA 1939 R.

KAPRAŁ STANISŁAW FLORCZYK / ŻYŁ LAT 24 / ZGINĄŁ W BOJU W 1939 R.

W 1996 r. ufundowana została kolejna tablica upamiętniająca żołnierzy
kampanii wrześniowej 1939 r., ale tylko tych, spoczywających na szumow-
skim cmentarzu:

CZEŚĆ I CHWAŁA / BOHATEROM POLEGŁYM W OBRONIE OJCZYZNY /
Z NAJEŻDŻCĄ HITLEROWSKIM W DNIU 12.IX.1939 R. /
PODCH. EDWARD MICHAŁSKI KPR WACŁAW KARPIŃSKI /
KPR. WŁADYSŁAW ŻEBROWSKI SZER. STEFAN BĄCZYK /
ORAZ 42 NIEZNANYCH ŻOŁNIERZY /
SPOŁECZEŃSTWO SZUMOWA I OKOLIC /
W ROCZNICĘ 1000-LECIA PAŃSTWA POLSKIEGO

Dekadę później, symbolika miejsca pamięci została rozszerzona
o pamięć pochodzących z Szumowa i okolic żołnierzy Armii Krajowej i Naro-
dowych Sił Zbrojnych:

ŻOŁNIERZOM / ARMII KRAJOWEJ I NARODOWYCH SIŁ ZBROJNYCH /
SYNOM ZIEMI SZUMOWSKIEJ WIERNYM BOGU I POLSCE /
POLEGŁYM I POMORDOWANYM W LATACH 1939-1956 /
AK /
BRODOWSKI CZESŁAW / LUTOSTAŃSKI EUGENIUSZ / DANISZEWSKI JAN /
PIŁAWSKI ANTONI / DOBROWOLSKI STANISŁAW /
PRZYCHODZEŃ FRANCISZEK / FIGOŃ ANTONI /
RADZIEJEWSKI MIECZYŚLAW / FIGOŃ JAN / ROSIŃSKI CZESŁAW /
FIGOŃ WACŁAW / SADOWSKI ANTONI / FIGOŃ WŁADYSŁAW /
SADOWSKI FRANCISZEK / GLIŃSKI BOLESŁAW / SADOWSKI STANISŁAW /
GŁĘBOCKI EDWARD / URSKI WINCENTY / JAKUBOWSKI EDWARD /
WIŚNIEWSKI JAN / JARKOWSKI ANTONI / WIŚNIEWSKA ZOFIA /
KACPRZYK KAZIMIERZ / WOJDYLAK JAN / KOWALEWSKI WŁADYSŁAW /
ZIEMAK TADEUSZ / KOWALEWSKI ZYGMUNT /

NSZ /

BAGIŃSKI HENRYK / PIOTR KALINOWSKI / BANASIK STANISŁAW /
KWIATKOWSKI ANDRZEJ / CHOJNOWSKI WACŁAW / PODBIELSKI ANTONI /
DANIŁOWICZ STANISŁAW / PODBIELSKI FRANCISZEK / DĄBROWSKI ADOLF /
PODBIELSKI JAN / GLIŃSKI CZESŁAW / PODBIELSKI KAZIMIERZ /
GŁĘBOCKI ANTONI / POMIANOWSKI FRANCISZEK / GŁĘBOCKI HENRYK /
PROSIŃSKI WŁADYSŁAW / GŁĘBOCKI JAN / RAFALAK TADEUSZ /
GNIAZDOWSKI ZYGMUNT / RUTKOWSKI BOGDAN / GOSK JAN /
TYSZKA WALENTY / JASTRZĘBSKI CZESŁAW / WYSZOMIRSKI EDWARD /
JASTRZĘBSKI JAN /
WIECZNY ODPOCZYNEK RACZ IM DAĆ PANIE / LISTOPAD 1997 r.

Poniżej umieszczono tablicę z listą fundatorów.

W 2017 r., przy okazji poszukiwań prowadzonych na polach bitew z września 1939 r., w których brała udział 18. Dywizja Piechoty odkryta została mogiła zbiorowa żołnierzy poległych w sierpniu 1920 r. Lokalizację mogiły wskazali mieszkańcy Pęchratki Polskiej, którzy przechowali w pamięci okoliczności śmierci oraz miejsce spoczynku poległych. Analiza antropologiczna i historyczna wskazały, że pochowano w niej dziesięciu młodych ludzi (jedna osoba 14-17 lat, osiem osób 17-20 lat i jedna osoba 25-30 lat), ochotników 201. Pułku Piechoty. W lokalnej pamięci zbiorowej zachował się motyw dekapitacji polskich żołnierzy przez oddziały bolszewickie, co zostało potwierdzone

Ryc. 259. Szumowo. Lokalizacja cmentarza parafialnego z mogiłami żołnierzy poległych w 1920 r. i 1939 r.
N: 52°55'0.77", E: 22°4'58.6"; dz. geod. nr 373

Ryc. 260. Szumowo, cmentarz parafialny. Grób Williama Beyera, ochotnika 201. Pułku Piechoty poległego 4 sierpnia 1920 r. Mogile nadano obecny wystrój w 2018 r.

podczas analiz antropologicznych podjętych szczątków. Jeden z poległych został dobit strzałem w tył głowy. Przy szczątkach odnaleziono guziki mundurowe oraz bieleżniane, będące pozostałością odzieży, a także złoty sygnet z oczkiem³⁴⁵.

Szczałki żołnierzy ekshumowane z mogiły polowej zostały pochowane na cmentarzu parafialnym w Szumowie, w tym samym grobie, w którym niemal sto lat wcześniej złożono ciała ich towarzyszy broni. Ze względu na fakt, iż pole bitwy z 4 sierpnia 1920 r. położone jest obecnie na terenie dwóch gmin, uroczystości pogrzebowe w dniu 16 marca 2018 r. zorganizowały wspólnie samorządy gmin Andrzejewo i Szumowo (ryc. 263-265)³⁴⁶.

Ryc. 261. Szumowo, cmentarz parafialny. Zespół mogił zbiorowych żołnierzy poległych w 1920 r i we wrześniu 1939 r. oraz tablic upamiętniających żołnierzy Armii Krajowej i Narodowych Sił Zbrojnych

³⁴⁵ *Bój pod Paprocią i Pęchatką 4 VIII 1920 r.*, Wołomin 2018, s. 56-57 oraz archiwum historii mówionej w zbiorach Ośrodka Badań Europy Środkowo-Wschodniej.

³⁴⁶ https://dzieje.pl/aktualnosci/na-cmentarzu-w-szumowie-pochowano-szczatki-zolnierzy-z-1920-roku?fbclid=IwAR1Nzq3R_GLg6LP2HGt-0EeG0P4Lm1nf0N-niX7ly6yMfg9RgnUZx1-TVoh0, dostęp 17.03.2019r.;

Ryc. 262. Szumowo, cmentarz parafialny.
Nagrobek na mogile zbiorowej
żołnierzy poległych w sierpniu 1920 r.
pod Paprocią Dużą i Pęchratką Polską

Ryc. 263. Andrzejewo-Szumowo, pogrzeb żołnierzy 201. Pułku Piechoty, 16 marca 2018 r. Poczet sztandarowy Związku Piłsudczyków RP, Okręg Ciechanów opuszcza kościół w Andrzejewie

Fot. Marlena Brzozowska

Ryc. 264. Andrzejewo-Szumowo, pogrzeb żołnierzy 201. Pułku Piechoty, 16 marca 2018 r. Przygotowania do uroczystości pogrzebowych na cmentarzu parafialnym w Szumowie

Fot. Marlena Brzozowska

Ryc. 265. Andrzejewo-Szumowo, pogrzeb żołnierzy 201. Pułku Piechoty, 16 marca 2018 r. Kondukt pogrzebowy w drodze na cmentarz parafialny w Szumowie. Trumny ze szczątkami poległych niosą ich równolatkowie, uczniowie miejscowych szkół

Fot. Marlena Brzozowska

Wróble-Arciszewo, gm. Kołaki Kościelne

Mogiła wojenna

Około 300 metrów na północny wschód od wsi (ryc. 266), bezpośrednio po walcach, we wspólnej mogile pochowanych zostało dziewięciu żołnierzy II Batalionu 1. Pułku Morskiego, poległych 3 sierpnia 1920 r.³⁴⁷ Jedynym znanym z nazwiska jest Kazimierz Burzyński, osiemnastoletni harcerz z Łomży. W rodzinnym mieście został uczczony symboliczną mogiłą na tak zwanym starym cmentarzu, przy ul. Kopernika (ryc. 105). Pozostali polegli spoczywają jako bezimienni żołnierze.

Po zakończeniu walk, w czasie urządzania miejsc pamięci wojny polsko-bolszewickiej grób pozostawiono w pierwotnej lokalizacji (ryc. 267). W przeciągu niemal stu lat zmianie ulegał jego wystrój. Ostatni remont został przeprowadzony w pierwszych latach XXI wieku staraniem mieszkańców wsi. Nad mogiłą wzniesiono granitowy obelisk zwieńczony krzyżem. Przed remontem był to żelazny, częściowo odlewany krzyż wykonany prawdopodobnie podczas pierwszego urządzania wystroju grobu. Obecnie jest to krzyż wykonany z granitu (ryc. 268). Na froncie nagrobka znajduje się tablica z pamiątkową inskrypcją:

KAZIMIERZ / BURZYŃSKI / OCHOTNIK – MARYNARZ IP. MOR. /
HARCERZ UR. 8-X-1902 R. / W ŁOMŻY / I / OŚMIU JEGO TOWARZYSZY BRONI /
POLEGŁYM³⁴⁸ W OBRONIE OJCZYZNY / W DN. 3-VIII-1920 R. /
RYCERZOM WOLNOŚCI / „CZEŚĆ”

Ryc. 266. Wróble-Arciszewo, gm. Kołaki Kościelne. Lokalizacja mogiły zbiorowej żołnierzy poległych w 1920 r.

N: 52°59'39.9", E: 22°20'2.81"; dz. geod. nr 33

³⁴⁷ J. Szczepański, op. cit., s. 155; L. Zugaj, op. cit., s. 141.

³⁴⁸ Błędnie wykonana inskrypcja. W pierwotnej zapisano w prawidłowym brzmieniu „POLEGŁYCH”.

Mogiła żołnierzy 1920 r. jest miejscem corocznych obchodów święta niepodległości oraz uroczystości rocznicowych Cudu nad Wisłą urządzanych w pierwszą niedzielę przypadającą po 15 sierpnia³⁴⁹.

Ryc. 267. Wróble-Arciszewo, gm. Kołaki Kościelne. Miejsce pamięci utworzone wokół mogiły żołnierzy 1920 r.

Ryc. 268. Wróble-Arciszewo, gm. Kołaki Kościelne. Mogiła dziewięciu żołnierzy poległych 2 sierpnia 1920 r.

³⁴⁹ <https://www.radio.bialystok.pl/wiadomosci/index/id/147063>, dostęp 22.10.2018 r.

Zambrów

1. Cmentarz garnizonowy, ob. cmentarz żołnierzy radzieckich

Cmentarz powstał jako nekropola rosyjskiego garnizonu wojskowego (ryc. 269). Po odzyskaniu niepodległości i zajęciu zambrowskich koszar przez Wojsko Polskie, był on w dalszym ciągu wykorzystywany jako miejsce pochówków zmarłych żołnierzy garnizonu. Na podstawie informacji uzyskanych od mieszkańców regionu należy przyjąć, że to właśnie tam spoczęli polscy żołnierze polegli i zmarli w Zambrowie i najbliższej okolicy w czasie wojny polsko-bolszewickiej. Podczas II wojny światowej teren cmentarza służył do grzebania żołnierzy Armii Czerwonej zmarłych w obozie jenieckim. Następnie, już po wojnie, założono tu zbiorczy cmentarz, na którym pochowano żołnierzy tej armii ekshumowanych z mogił polowych rozsianych w okolicach Zambrowa. Nekropolę przebudowano w latach 60. XX w. Zapewne jednak już wcześniej, groby żołnierzy polskich z wojny polsko-bolszewickiej i okresu międzywojennego zostały zatarte na powierzchni i zapomniane.

Na liście strat Wojska Polskiego w latach 1918-1920 znajdują się nazwiska osiemnastu żołnierzy zmarłych z powodu chorób w latach 1919-1920 oraz poległych w walkach toczonych w sierpniu 1920 r. Jako miejsce ich śmierci podany został Zambrów. Przypuszczalnie zostali oni pochowani na ówczesnym cmentarzu garnizonowym, obecnie cmentarzu żołnierzy armii radzieckiej.

Ryc. 269. Zambrów, ul. Mazowiecka. Lokalizacja cmentarza garnizonowego z mogiłami żołnierzy polskich zmarłych i poległych w latach 1919-1920, ob. cmentarza żołnierzy armii radzieckiej (1) oraz pomnika Żołnierza Wojska Polskiego II RP

1/ N: 52°58'19.71", E: 22°15'28.09"; dz. geod. nr 1666/1;

2/ N: 53°1'28.23", E: 22°22'38.31"; dz. geod. nr 2929/12

- Franciszek Bułachowski, sierżant 63. Pułku Piechoty, zmarł z powodu choroby 18 VII 1920 r.³⁵⁰
- Jan Danielak, szeregowy 202. Pułku Piechoty, zmarł z powodu choroby 17 XI 1920 r.³⁵¹
- Ignacy Dąbek, szeregowy 29. Pułku Piechoty, poległ 5 VIII 1920 r.³⁵²
- Michał Demidecki, szwoleżer 201. Pułku Szwoleżerów, poległ 7 VIII 1920 r.³⁵³
- Józef Dębiec, szeregowy 28. Pułku Piechoty, zmarł z powodu choroby 26 VII 1920 r.³⁵⁴
- Stanisław Dziura, szeregowy 29. Pułku Piechoty, poległ 5 VIII 1920 r.³⁵⁵
- Franciszek Kowalski, szeregowy 59. Pułku Piechoty, poległ 21 VIII 1920 r.³⁵⁶
- Stefan Kwiatkowski, kanonier 8. Pułku Artylerii Ciężkiej, zmarł z powodu choroby 25 VII 1920 r.³⁵⁷
- Franciszek Lieber, kanonier 6. Pułku Artylerii Polowej, zmarł z powodu choroby 25 VII 1920 r.³⁵⁸
- Wiktor Lipiński, strzelec 11. Pułku Strzelców, zmarł z powodu choroby 24 V 1919 r.³⁵⁹
- Jan Markocki, szeregowy 5. Pułku Piechoty Legionów, zmarł z powodu choroby 18 IV 1919 r.³⁶⁰
- Ignacy Michaś, szeregowy 5. Pułku Piechoty Legionów, zmarł z powodu choroby 5 IX 1920 r.³⁶¹
- Wacław Mróz, szeregowy 59. Pułku Piechoty, poległ 19 VIII 1920 r.³⁶²
- Julian Rejnert, 10. Pułk Strzelców, zmarł 27 V 1919 r.³⁶³
- Jan Starowicz, szeregowy 12. Pułku Piechoty, poległ 3 VIII 1920 r.³⁶⁴
- Władysław Świt, szeregowy 29. Pułku Piechoty, poległ 5 VIII 1920 r.³⁶⁵
- Franciszek Tomaszewski, plutonowy Kowieńskiego Pułku Strzelców, poległ 20 VIII 1920 r.³⁶⁶
- Gustaw Wunderlich, sierżant, poległ 3 VIII 1920 r.³⁶⁷

³⁵⁰ *Lista strat Wojska Polskiego*, op. cit., s. 84, nr 3868.

³⁵¹ *Ibidem*, s. 133, nr 6004.

³⁵² *Ibidem*, s. 135, nr 6102.

³⁵³ *Ibidem*, s. 139, nr 6313.

³⁵⁴ *Ibidem*, s. 141, nr 6396.

³⁵⁵ *Ibidem*, s. 172, nr 7838.

³⁵⁶ *Ibidem*, s. 407, nr 18329.

³⁵⁷ *Ibidem*, s. 464, nr 20961.

³⁵⁸ *Ibidem*, s. 484, nr 21840.

³⁵⁹ *Ibidem*, s. 486, nr 21938.

³⁶⁰ *Ibidem*, s. 539, nr 24226.

³⁶¹ *Ibidem*, s. 562, nr 25254.

³⁶² *Ibidem*, s. 589, nr 26467.

³⁶³ *Ibidem*, s. 734, nr 32828.

³⁶⁴ *Ibidem*, s. 825, nr 36875.

³⁶⁵ *Ibidem*, s. 898, nr 40108.

³⁶⁶ *Ibidem*, s. 910, nr 40590.

³⁶⁷ *Ibidem*, s. 1008, nr 44859.

2. Pomnik Żołnierza Wojska Polskiego II RP

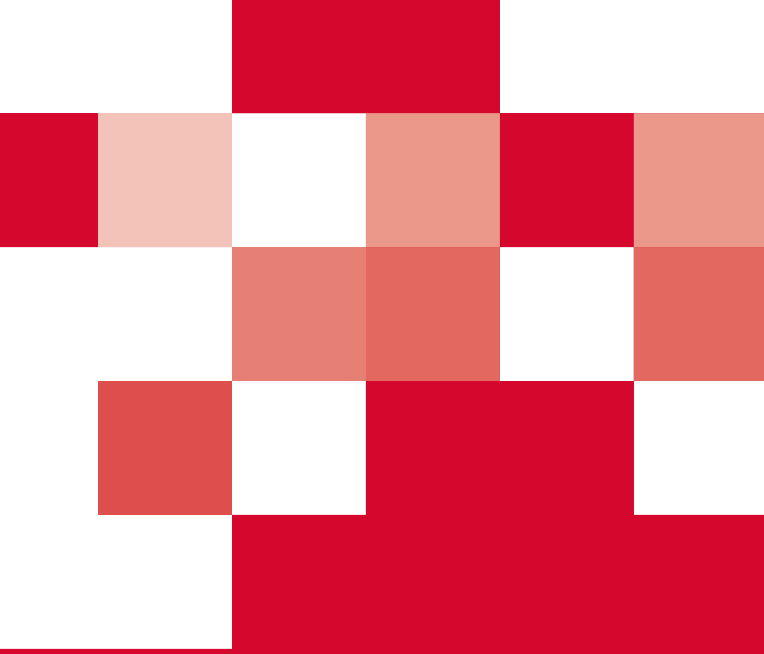
Pomnik poświęcony pamięci żołnierzy Wojska Polskiego stacjonujących w Zambrowie w latach 1917-1939 został odsłonięty w maju 2010 r. z inicjatywy władz miejskich. Jego autorem jest Michał Selerowski, miejscowy artysta rzeźbiarz³⁶⁸. Monument składa się z granitowego cokołu oraz ustawionej na nim rzeźby pełnopostaciowej sylwetki oficera Wojska Polskiego (ryc. 270). Na cokole umieszczone zostały odznaki jednostek Pułku Piechoty stacjonujących w Zambrowie w okresie II Rzeczypospolitej (71. Pułku Piechoty i dwóch podchorążówek) oraz nazwy miejscowości, w których rozegrały się bitwy z udziałem tych jednostek. Na froncie cokołu umieszczono tablicę z pamiątkową inskrypcją:

W HOŁDZIE OFICEROM
PODOFICEROM I ŻOŁNIERZOM
WOJSKA POLSKIEGO
ODBYWAJĄCYM SŁUŻBĘ
W ZAMBROWIE W LATACH
1917 – 1939
BOHATEROM PÓŁ BITEWNYCH
POD
MYSZYŃCEM
SZABŁAKIEM
WIZNĄ
JAKACIĄ
ZAMBROWEM
I ANDRZEJEWEM
MIESZKAŃCY ZAMBROWA
ZAMBRÓW 5 WRZESIEŃ 2010 R.

³⁶⁸ <https://zambrow.org/artykul/w-zambrowie-stanie-pomnik/421746>, <https://zambrow.org/artykul/pomnik-zolnierza-juz/419473>, <https://zambrow.org/artykul/odsloniecie-pomnika/419476>, <https://zambrow.org/artykul/rzezba-i-portrety-michala/412918>, dostęp 20.10.2018 r.

Ryc. 270. Zambrów, Aleja Wojska Polskiego. Pomnik Żołnierza Wojska Polskiego II RP autorstwa Michała Selerowskiego

Bibliografia

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN)

Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego, Wydział Wykonawczy, sygn. 7

Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego, sygn. 58

Materiały projektów obiektów pamiątkowych ku czci J. Piłsudskiego, sygn. 61

Archiwum Państwowe w Lublinie (APL)

Urząd Wojewódzki Lubelski, sygn. 3187

Urząd Wojewódzki Lubelski, sygn. 3188

Archiwum Państwowe w Białymstoku, Oddział w Łomży (APŁ)

Akta miasta Łomży, sygn. 34

Opracowania

Barański J., *Świat rzeczy. Zarys antropologiczny*, Kraków 2007.

Bogumił Z., *Pamięć religijna społeczności lokalnych – przykład Jedwabnego*, „Kultura i społeczeństwo” 2017, nr 3 s. 161-184.

Bój pod Paprocią i Pęchatką 4 VIII 1920 r., Wołomin 2018.

Brodzicki C., *Kolno na Mazowszu*, Warszawa 1982.

Cichoracki P., *Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego 1935-1939 – mechanizmy działania*, „Dzieje Najnowsze” 2002, R. XXIV z. 4, s. 37-50.

Cutter A., Misiewicz K., Mosiewicz A., Prus B., *Przydrożne sacrum gminy Klukowo*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny” 2008, t. IV s. 339-340.

Czapliński P., Quinkenstein M., Traba R., *Cmentarz*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 79-84.

Dąbrowski M., *Cmentarze wojenne z lat I wojny światowej w dawnym województwie lubelskim*, Lublin 2004.

Erynk B., *Harcerstwo Łomżyńskie. Wczoraj i Dziś*, t. 2, Łomża 2010.

Golka M., *Implant pamięci*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 175-176.

Jaworska M., Olechnowicz M., *Stu na 100-lecie Niepodległości Polski. Łapy, Poświętne, Sokoły, Suraz, Łapy* 2017.

Kaczanowski P., Kozłowski J. K., *Najdawniejsze dzieje ziem polskich*, Kraków 1998.

Kaczyńska M., *Romeo i Julia z Łomży*, Łomża 2008.

Karczewska M., *Cuius regio, eius memoria. World War I Memorials in the Territory of Former East Prussia, Now within Poland*, [w:] *Twentieth Century Wars in European Memory*, red. J. Niżnik, Peter Lang Edition 2013, s. 231-249.

Karczewska M., *Sto lat będą trwać bez opieki niczyjej ... Cmentarze wojenne z czasów I wojny światowej w Białymstoku i powiecie białostockim*, Seria Archeologia Pamięci, t. II, Białystok 2017.

Karczewska M., *To jest cmentarz*, [w:] M. Karczewska, M. Karczewski, *Cmentarz wielowyznaniowy na wzgórzu Św. Marii Magdaleny w Białymstoku. Historia miejsca*, Białystok-Poznań 2012, s. 85-86.

Archiwum Łomżyńskiego Towarzystwa Naukowego im. Wagów

M. Fulczyk, *Pogrzeb Halinki Jarnuszkiewiczówny*, maszynopis, bez sygn.

Archiwum Zespołu Szkół w Szumowie

Zbiór dokumentów przekazanych przez wnuczkę Williama Beyera

Narodowe Archiwum Cyfrowe

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin

Polen. Nebenakten, Kriegergräber nr 5, 1937-1939, sygn. 48079, strony niepaginowane

Urząd Wojewódzki w Białymstoku

Ewidencja grobów i cmentarzy wojennych województwa podlaskiego

Karczewski M., *Historia i pamięć*, [w:] *Pamięć o Niepodległej na północno-wschodnim Mazowszu*, red. M. Karczewski, Białystok 2019, s. 10-23.

Kędziora-Babiński P., *Tajemnica krzyża w Mątwyce gm. Nowogród, pow. łomżyński, woj. podlaskie*, „Studia Łomżyńskie” 2019, w druku.

Kolbuszewski J., *Cmentarze*, Wrocław 1996.

Kończal K., *Lieux de mémoire, Erinnerungsorte, miejsca pamięci*, „Dialog. Deutsch-Polnisches Magazin, Magazin Polsko-Niemiecki” 2012, nr 101, s. 17-22.

Kończal K., *Miejsce pamięci*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 229-234.

Kopaliński W., *Słownik wyrazów obcych z zwrotów obcojęzycznych z almanachem, cz. I, Słowniki Władysław Kopaliński*, t. IV, Warszawa 2007.

Kosiński D., *4 pułk piechoty Legionów, 1915-1917: organizacja i działania bojowe*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2014, 15 (66)/3, s. 33-68.

Kowalski A., *Miejsca pamięci związane z Bitwą Warszawską 1920 r.*, „Niepodległość i Pamięć” 1995, nr 2/2 (3), s. 119-186.

Kula M., *Krótki raport o użytkowaniu historii*, Warszawa 2004.

Kula M., *Nośniki pamięci historycznej*, Warszawa 2002.

Kurz I., *Archiwum*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 45-51.

Kwaśniewski K., *Artefakt*, [w:] *Słownik etnologiczny terminy ogólne*, red. Z. Staszczak, Warszawa 1987, s. 44-45.

Lista strat Wojska Polskiego. Polegli i zmarli w wojnach 1918-1920, Wojskowe Biuro Historyczne, Warszawa 1934.

Majewski P., *Muzea*, „Rocznik Kultury Polskiej” 2018, s. 96-109.

Maroszek J., *Dzieje obszaru gminy Szepietowo w XV-XX w.*, Szepietowo 2006.

Minta-Tworzowska D., *Pamięć, „miejsca pamięci” jako budujące tożsamość w ujęciu archeologii*, „Przegląd Archeologiczny” 2013, nr 61, s. 33-50.

Mond B., Gintel J., *Historia 205 pułku piechoty ochotniczej im. Jana Kilińskiego*, Warszawa 1932.

- Negroni Catacchio N., *Wytwarzanie wiedzy archeologicznej: formułowanie problematyki jako systematyczny program badań wielodyscyplinarnych*, [w:] *Teoria i praktyka badań archeologicznych, t. I. Przesłanki metodologiczne*, red. W. Hensel, G. Donato, S. Tabaczyński, Wrocław-Warszawa-Kraków 1986, s. 33-54.
- Nijakowski L. M., *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*, Warszawa 2006.
- Nijakowski L. M., *Domeny symboliczne. O znaczeniu pomników w przestrzeni dominacji symbolicznej na przykładzie Śląska, „Kultura i Społeczeństwo”* 2001, t. XLV, nr 3-4, s. 81-104.
- Niznik J. (red.), *Twentieth Century Wars in European Memory*, Peter Lang Edition 2013.
- Nora P., *Czas pamięci*, „Res Publica Nowa” 2001, nr 7 (154), s. 37-43.
- Nora P., *Między pamięcią i historią: Les lieux de Mémoire*, przeł. M. Mościcki, „Tytuł roboczy / working title: archiwum(ve)” 2009, nr 2, s. 4-12.
- Nowak J., *Społeczne reguły pamiętania. Antropologia pamięci zbiorowej*, Kraków 2011.
- Pomarański S., *Zarys historii wojennej pułków polskich 1918-1920. I Pułk Piechoty Legionów*, Warszawa 1931.
- Przytocka M., *Cmentarze: przykościelny i grzebalny w Śniadowie*, [w:] *Ecclesia Smolodoviensis. Dzieje parafii i kościoła pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Śniadowie*, red. M. Przytocka, Śniadowo 2018, s. 531-550.
- Rydzewski M., *Przykłady upamiętnienia wydarzeń niepodległościowych lat 1918-1920 w przestrzeni parafii Drozdowo, Romany i Wąsosz Diecezji Łomżyńskiej*, [w:] *Pamięć o Niepodległej na północno-wschodnim Mazowszu*, red. M. Karczewski, Białyсток 2019, s. 123-135.
- Rys monograficzny działalności drużyny weteranów – harcerzy Ziemi Łomżyńskiej – Kręgu Seniorów im. Leona Kaliwody na tle skautingu światowego i polskiego. *Jest taka drużyna, Łomża*, 2003, tom I.
- Stawecki P., *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918-1939*, Warszawa 1994.
- Steinbach P., *Symboliczne formy pamięci*, „Przegląd Zachodni” 2000, R. LVI, nr 1, s. 40-51.
- Swat T., *Gloria Victis. Mogiły poległych z okresu Powstania Styczniowego 1863-1864 roku na ziemiach polskich*, Pruszków 2004.
- Szerszeń E., *Zabytkowe cmentarze i mogiły województwa łomżyńskiego*, Warszawa 1991.
- Śmigieński T., Śmigieński I., *Wysokie Mazowieckie 1918-1939. Kalendarium*, Michałki 2018.
- Szacka B., *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006.
- Szczepański J., *Wojna 1920 r. na Mazowszu u Podlasia*, Warszawa-Pułtusk 1995.
- Szpociński A., *Nośniki pamięci, miejsca pamięci*, „Sensus Historiae” 2014, vol. XVII/4, s. 17-26.
- Szpociński A., *Nośniki pamięci*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 278-280.
- Stachelski K. J., *Bitwa pod Lemanem w 1920 r.*, „Miesięcznik Kolneński”, nr 18, http://www.turosl.pl/asp/pl_start.asp?typ=14&sub=10&subsub=12&menu=108&strona=1, dostęp 27.07.2019.
- Sztachelski K.J., *Przebieg walk w 1920 r. na terenie powiatu kolneńskiego*, „Zeszyty kolneńskie” 2010, nr 4, s. 14-19.
- Thomas L. V., *Trup*, Łódź 1991.
- Tomaszewski N.D., *Historia Ciechanowca do 1947 r.*, Ciechanowiec 2008.
- Topolski J., *Metodologia historii*, Warszawa 1984.
- Traba R., *Symbolie pamięci: II wojna światowa w świadomości zbiorowej Polaków. Szkic do tematu*, „Przegląd Zachodni” 2000, R. LVI, nr 1, s. 52-67.
- Wiśniewska M., *Archiwum jako miejsce pamięci*, „Archiwa-Kancelarie-Zbiory” 2013, nr 4(6), s. 137-148.
- Wiśniewski M., Tomaszewski N., *Stanisław Tomasz Włodek (1873-1930), ziemianin wysokomazowiecki, poseł na Sejm Ustawodawczy (1919-1922)*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny” 2005, T. I, s. 211-214.
- Woźniak M. F., *Muzeum – pamięć – miejsce pamięci*, [w:] *Muzeum a pamięć – forma, produkcja, miejsce*, red. T. F. de Rosset, E. Bednarz-Doiczmanowa, A. Tolyś, Warszawa 2018, s. 22-30.
- Z dziejów Stawisk*, maszynopis w Gimnazjum im. A. Mickiewicza w Stawiskach, wrzesień 2016 r.
- Zugaj L., *Powiat zambrowski. Historia i współczesność*, Zambrow 2012.
- Prasa**
- A.D., *Obchód uroczysty poświęcenia pomnika w Szumowie*, „Wspólna Praca” 1.10.1925, R. XI, nr 19, s. 4.
- C. J., *Pomnik ku czci poległ. żołnierzy 33 pp w Łomży*, „Przegląd łomżyński” 19.07.1936, r. VIII, nr 29, s. 4.
- Ch., *Obchód w Lemanie*, „Gazeta Łomżyńska” 2.09.1922, R. III, nr 34, s. 7.
- Czarnecki M., *Gwido Bursa*, „Wspólna Praca” 15.01.1925, R. XVI, nr 2, s. 1.
- Czarnecki M., *Wspomnienie z czasów okupacji niemieckiej*, „W dniu 10-lecia Niepodległości”, jednodniówka łomżyńska, Łomża, 11 listopada 1928 r.
- „Czuwaj”, nr 9, grudzień 1930 r.
- Dębowski S., *Leon Kaliwoda*, „Wspólna Praca” 2.11.1928, R. XIX, nr 11, s. 3.
- Dęby wolności*, „Głos Kolneński” 1993, nr 5 (11), s. 1-2.
- Kolno*, „Gazeta Łomżyńska” 8.04.1922, r. III, nr 15, s. 3.
- Konopka A., *Narodowe święto niepodległości – kolneńskie obchody*, „Miesięcznik Kolneński” 2017, nr 11 (213), s. 4-5.
- Łomżanin, *Przykład godny naśladowania*, „Wspólna Praca” 15.05.1924, R. XV, nr 1, s. 4.
- Miesięcznik Kolneński* 2001, nr 11(23).
- Pomnik obrońcom Łomży*, „Wspólna Praca” 17.04.1925, R. XI, nr 8, s. 7.
- Proces Kurpiów w Sądzie Okręgowym w Łomży*, „Wspólna Praca” 18.07.1925, R. XI, nr 14, s. 1-6.
- Przebój. Ilustrowane Czasopismo Regionalne* 1931, nr 3.
- Przybycie I-go Pułku Legionów Polskich do Łomży*, „Wspólna Praca” 24.12.1916, R. V, nr 1, s. 5-6.
- Rowiński (Borejsza) J., *Babcia POW*, „W dniu 10-lecia Niepodległości”, jednodniówka łomżyńska, Łomża, 11 listopada 1928 r.
- Sadowski S., *O grobach poległych*, „Wspólna Praca” 12.09.1928, nr 9, s. 4-5.
- Trzeci Maj w Wiźnie*, „Gazeta Łomżyńska” 5.06.1921, R. II, nr 23, s. 3.
- Szot A., *Oby pamięć nie zginęła o tych, co zginęli za ojczyznę*, „W służbie miłosierdzia” 2008, nr 11.
- Szymański F., *Ś.p. Adela Jarnuszkiewicz-Surawska. Wspomnienie o zasłużonej działaczce ludowej*, „Gazeta Ludowa. Pismo codzienne dla wszystkich” 13.09.1947, rok III, nr 252, s. 2.
- Ś.p. *Kazimierz Dardziński*, „Tygodnik Ilustrowany” 14 czerwca 1919, nr 24 (3, 109), s. 383.
- Święto niepodległości w Grabowie*, „Miesięcznik Kolneński” 2017, nr 11 (213), s. 14.
- „Życie Gospodarcze” 1928, R. I, nr 4, s. 18.

Netgrafia

<https://andrzejewo.info/2018/11/12/nasi-przodkowie-dla-niepodleglej-franciszek-penkala-i-walerian-ivanowski/>
http://www.bialystok.uw.gov.pl/miejsca_pamieci_narodowej_powstanie_1863.pdf
<https://dzieje.pl/aktualnosci/na-cmentarzu-w-szumowie-pochowano-szczatki-zolnierzy-z-1920-roku>
<https://historialomzy.pl/franciszek-gibes/>
<https://historialomzy.pl/harcerstwo-lomzynskie-wczoraj-i-dzis-tom-2-rozdzial-iv-5/>
<https://historialomzy.pl/leon-kaliwoda/>
<https://historialomzy.pl/pplk-sawa-sawicki/>
<https://historialomzy.pl/pomnik-glaz-poswiecony-harcerzom-ziemi-lomzynskiej/>
<http://www.lomza.pl/bip/>
<https://www.radio.bialystok.pl/wiadomosci/index/id/147063>
www.solidarni2010.pl
<http://www.umczyzew.pl>
<https://www.wirtualnawizna.pl/pomnik.html>
<https://zambrow.org/artykul/odsloniecie-pomnika/419476>
<https://zambrow.org/artykul/pomnik-zolnierza-juz/419473>
<https://zambrow.org/artykul/rzezb-i-portrety-michala/412918>
<https://zambrow.org/artykul/w-zambrowie-stanie-pomnik/421746>
<http://600.lomza.pl/2018/02/21/jamuskiewicz-jerzy/>

Akty prawne

Ustawa z 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych, Dz. U. 1933 nr 39 poz. 311, Dz. U. z 2018 r. poz. 2337.
Ustawa z 7 maja 1999 r. o ochronie terenów byłych hitlerowskich obozów zagłady, Dz.U. 1999 nr 41 poz. 412, Dz. U. z 2015 r. poz. 2120.
Ustawa z 22 listopada 2018 r. o grobach weteranów walk o wolność i niepodległość Polski, Dz. U. z 2018 r., poz. 2529.

P

amięć zbiorowa oraz pamięci jednostkowe (autobiograficzne) nie mogłyby istnieć bez materialnych miejsc, nośników i korelatów pamięci. Stwierdzenie to jest szczególnie aktualne w przypadku przypadającej właśnie setnej rocznicy odzyskania przez Polskę niepodległości w 1918 r. i zwycięskiej wojny polsko-bolszewickiej, która w 1920 r. umożliwiła ustalenie wschodniej granicy II Rzeczypospolitej, potwierdzonej rok później w traktacie ryskim. Wydarzenia sprzed stu lat stanowią jeden z punktów stałych – węzłów zbiorowej pamięci Polaków. Tworzą podstawę tożsamości – samoidentyfikacji i samookreślenia społeczeństwa polskiego. Jednak upływ stu lat spowodował, że pamięć o nich nie ma już swoich bezpośrednich świadków. Ubywa także depozytariuszy tej pamięci przechowywanej w trzecim i czwartym pokoleniu. Dlatego istotna rola w jej podtrzymywaniu i przywracaniu przypada pamięci instytucjonalnej, pielęgnowanej przez instytucje państwowe, samorządowe oraz stowarzyszenia.

Zasadniczą część treści książki stanowi katalog miejsc pamięci o czynie niepodległościowym i wojnie polsko-bolszewickiej. Jego powstanie było możliwe dzięki sfinansowaniu przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego projektu: Pamięć o Niepodległej. Badania nad dziedzictwem kulturowym i upamiętnianiem odzyskania przez Polskę niepodległości na obszarze północno-wschodniego Mazowsza oraz ich wykorzystanie dla nauki, kultury, edukacji, gospodarki i społeczeństwa, zrealizowanego w latach 2017-2019 w ramach programu Dialog.

ISBN 978-83-950711-5-7

9 788395 071157